

агора

Випуск 15 • Російсько-українські відносини:
від травм та конфліктів
до примирення та співучасті

Київ
2015

УДК 327.5((470+571):477)(082)
ББК 66.4(2Рос)я43+66.4(4Укр)я43
А24

Новий випуск збірника «Агора», що видається Київським офісом Інституту Кеннана з 2005 року, присвячено питанням російсько-українських відносин після Євромайдану. У збірнику аналізуються перспективи співпраці між публічними інтелектуалами, науковцями, представниками громадянського суспільства та журналістами двох країн після анексії Криму та підтримки керівництвом Російської Федерації збройного конфлікту на Донбасі, а також результати, які ця довгострокова співпраця може мати задля примирення двох народів у майбутньому.

Головний редактор:
Катерина Смаглій

Редактор англomовного тексту:
Емма Дорст

Редакційна колегія:
Антоніна Колодій (Україна)
Іван Курілла (Росія)
Михайло Мінаков (Україна)
Александр Окунь (Росія)

*Видання здійснене за підтримки Інституту Кеннана
Центру Вудро Вільсона, Вашингтон*

Погляди авторів можуть не збігатися з офіційною позицією редакції та Інституту Кеннана

При використанні матеріалів, розміщених у журналі,
посилання на «Агору» обов'язкове

ISBN 978-966-518-688-5

© Інститут Кеннана, Київський проект, 2015
© Видавничий дім «Києво-
Могилянська академія», 2015
© Остапов О. Я., художнє оформлення, 2015

ЗМІСТ

Вступ	5
Введение	9
Introduction	13

<i>Mykhailo Minakov</i> Eastern European Traumas of 20 th century. Lessons for Our Political Creativity	17
---	----

I. УКРАЇНА-РОСІЯ: СКЛАДНИЙ ЕТАП ВІДНОСИН

<i>Михайло Пашков</i> Російсько-український конфлікт: фактор відчуження	21
--	----

<i>Александр Оболонский</i> Цинизм и романтизм как факторы политической жизни: Украина и Россия	27
--	----

<i>Лариса Дериглазова</i> Жить не по лжи в условиях невообразимого	33
---	----

<i>Катерина Смаглий</i> Проект «Украина своими глазами» как зеркало российско-украинских отношений	38
---	----

II. РОЛЬ МЕДІА В УКРАЇНО-РОСІЙСЬКИХ ВЗАЄМИНАХ

<i>Антоніна Колодій</i> Концептуалізація брехні і безсилля правди (можливі шляхи протидії методам «консцієнтальної війни»)	46
---	----

<i>Роман Шутов</i> Стратегія та можливості інформаційно-психологічного впливу Росії на території, підконтрольних урядові України	53
---	----

<i>Віталій Жугай</i> Збалансованість інформації у ЗМІ як стандарт якісної преси	59
--	----

<i>Надежда Ажгихина</i> «Две страны – одна профессия». Заметки на полях документов диалога российских и украинских профессиональных журналистских организаций в 2014–2015 гг.	64
---	----

III. КУЛЬТУРА, МОВА ТА ПСИХОЛОГІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТИ ДІАЛОГУ

<i>Victoria Teliga</i> Ukrainian-Russian dialogue: the case for cultural diplomacy?	69
<i>Natalia Kudriavtseva</i> Multilingualism in Ukraine: Beyond History and Identity	74
<i>Galina Alekseeva</i> Ukrainian Authors in Tolstoy's Personal Library	79
<i>Alexander Shapiro</i> Psychology and the Current Russian-Ukrainian Crisis.....	81

IV. ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ВІДНОСИН

<i>Ольга Носова</i> Угода про асоціацію України та Європейського Союзу: економічні наслідки.....	86
<i>Олександр Бабанін</i> Україна–США–РФ: роль громадськості у вирішенні проблем енергетики.....	92
<i>Сергей Шенин</i> Трансформация российского общества и российско-украинский диалог	97
Наші автори	100

ВСТУП

П'ятнадцятий випуск «Агори» пропонує читачеві збірку наукових і публіцистичних статей українських і російських авторів, які прагнуть зробити свій внесок у подолання нинішніх важких проблем у відносинах України і Росії. Починати, на їхню думку, слід насамперед з діалогу небайдужих до суспільних справ людей інтелектуальної праці, яких прийнято називати публічними інтелектуалами. Вони більше, ніж будь-хто інший, повинні вміти і хотіти піднятися над болями й упередженнями сьогодення і побачити перспективу. Саме з цією метою у травні 2015 року була організована конференція українських і російських випускників Інституту Кеннана.

Останні два роки виявилися одними з найважчих в історії відносин Росії та України. Пропаганда, справедливі і несправедливі образи, і найстрашніше – загибель тисяч людей, вже створили між двома народами стіну недовір'я, а для багатьох українців і росіян – ворожості один до одного.

Може здатися, що можливості гуманітарної інтелігенції в цій ситуації невеликі; політики не прислухаються до її думки. Проте сьогодні на інтелектуалах двох країн лежить величезна відповідальність за майбутнє відносин українського і російського народів. Ми впевнені, що в цьому майбутньому злочини будуть названі злочинами, помилки – помилками, герої – героями, а жертви – жертвами. Ми також упевнені, що це будуть конкретні люди, а не народи в цілому. Але і тоді особиста провина не зніме проблеми колективної відповідальності, а Росії й Україні треба буде вибудовувати нові відносини.

Завдання інтелектуалів двох країн полягає в тому, щоб не допустити зведення картини світу до чорно-білого протистояння. І російське, й українське суспільства – складні за своєю структурою; ця складність може бути живильним ґрунтом для конфліктів, зовнішніх і внутрішніх, але вона ж може стати основою для відновлення відносин двох країн. Пропаганда говорить «мовою війни», але інтелектуали не повинні бути частиною пропаганди.

Зустрівшись у Глібівці під Києвом, інтелектуали двох країн на своєму досвіді переконалися, як складно стало знаходити мову, яка нас об'єднає, як легко можна втрапити у больову точку іншої сторони необережним словом і як можна спровокувати конфлікт, узявши за основу неприйнятну для діалогу мову опису дійсності. Це лиш підкреслює важливість пошуків загальної основи для такої розмови. Якщо вона не стане в нагоді політикам сьогодні, то неодмінно буде затребуваною завтра.

Кожен автор реалізовує свій намір зробити хоч невеликий внесок у справу майбутнього порозуміння, звертаючись до сфери власної професійної зацікавленості. Автори по-різному підійшли до завдання оформлення своїх думок: серед статей є і більш академічні, і більш емоційно-публіцистичні тексти, проте всіх нас об'єднує завдання пошуку мови для діалогу.

Вступна стаття *Михайла Мінакова* апелює до необхідності усім східноєвропейським народам дистанціюватись від травм ХХ століття, які роблять нас песимістами, пам'ятати про сумні сторінки історії, але «не дозволити їм обмежити наші можливості» в побудові майбутнього. «Нинішнє завдання примирення, – на думку автора, – є першим кроком у довгостроковій стратегії для успішного майбутнього Східної Європи».

Статті *першого розділу* розкривають українсько-російські відносини на нинішньому етапі під різними кутами зору.

Михайло Пашков на великому соціологічному матеріалі показує наростання відчуженості між двома народами внаслідок російсько-українського конфлікту, падіння пріоритетності відносин з РФ для України, наголошує на необхідності вибудовувати нову «парадигму співіснування» з сусідньою державою, оскільки примирення з сучасною путінською Росією, на його думку, неможливе. Водночас потрібно бачити й іншу мету: відновлення взаємної довіри суспільств обох країн при повазі суверенного права кожного народу визначати державний лад у своїй країні та вектор її цивілізаційного розвитку.

Олександр Оболонський розглядає російсько-українські відносини останніх років з позицій оцінки та співставлення моральної бази політичних протестів у Росії та Україні в рамках шкали «цинізм – романтизм». Аналізуючи еволюцію політичного цинізму в Росії на тлі ціннісної аномії суспільства та орієнтації російських офіційних кіл на «знижувальну» адаптацію, автор протиставляє цій тенденції спробу «прориву до відкритої моделі суспільства майбутнього» української революції, з її романтизмом та орієнтацією на «підвищувальну» адаптацію. «Моральний обов'язок інтелектуалів обох наших країн, – зазначається у статті, – делегітимізувати політичний цинізм, сприяти зрушенню політичного “маятника” до раціоналізму».

Лариса Дериглазова розглядає проблему двосторонніх відносин у широкому контексті особливостей сучасних неконвенціональних воєн, підкреслюючи при цьому необхідність обговорювати «немислимість» того, що нині відбувається у відносинах Росії та України. Авторка констатує «схожий розвиток подій» в обох країнах – в умовах цього «немислимого» конфлікту: «пропаганда замість інформації, мобілізація для “перемоги” замість знаходження компромісу, необхідного для досягнення миру; спрощення та схематизація замість прагнення зрозуміти комплексні проблеми і знайти способи їх вирішення». Звідси випливає її заклик до експертів з обох країн: не звинувачуючи один одного, дотримуватись формули «Жити не по брехні!», запропонованої Олександром Солженіциним ще в 1972 році.

У статті *Катерини Смаглій* проаналізовані практичні спроби подолання страху та упередженості силами громадських активістів України та Росії, які під егідою Київського офісу Інституту Кеннана здійснюють проект «Україна своїми очима». В його рамках були організовані короткі візити російських активістів, журналістів, представників аналітичних центрів і діячів мистецтва до України, щоб вони могли сформулювати власну думку про життя українців після Євромайдану. Мета проекту – показати важливість підтримки контактів між українськими та російськими неурядовими організаціями і громадянами, налагодження громадського діалогу, культурної та міжособистісної дипломатії, а також, враховуючи слабкість російського громадянського суспільства, окреслити можливі напрями громадянської освіти в Росії.

У *другому розділі* зібрані статті, що стосуються інформаційної війни, пропаганди і контрпропаганди, позитивного та негативного впливу різних видів ЗМІ на відносини України й Росії, а також проаналізований досвід діалогу російських і українських професійних журналістських організацій у 2014–2015 рр.

Антоніна Колодій аналізує особливості сучасної російської «чорної» пропаганди, звертаючи увагу на її методологічну опрацьованість російськими теоретиками неконвенціональних воєн, такими як Є. Месснер (теорія «мятежевойны»), Ю. Громико та Ю. Крупнов (теорія «консцієнтальної війни»), В. Сурков (концепція «нелінійних воєн»). «Консцієнтальна війна» – це війна на знищення деяких видів свідомості та ідентичності. Серед її методів інформаційного, психологічного і навіть фізіологічного впливу на противника провідне місце відводиться несамовитій брехні, підкріпленій сфабрикованими телекартинками. Автор підкреслює, що для протидії цим методам потрібні значні зусилля інтелектуалів обох країн, між якими через війну дискурсів у даний час немає необхідного взаєморозуміння.

Метою статті *Романа Шутова* є визначення ступеня ефективності російської пропаганди на територіях, контрольованих урядом України, і можливих шляхів мінімізації її наслідків – з точки зору національної безпеки України в умовах неоголошеної війни. Автор аналізує діяльність держави, ЗМІ та громадянського суспільства у частині протидії пропаганді й робить висновки щодо невисокої ефективності їхніх зусиль, оскільки в Україні все ще залишається широкий простір для

здійснення Росією інформаційно-психологічного впливу на території України. Стаття пропонує варіанти рішень для мінімізації ризиків, джерелом яких є російська пропаганда.

Віталій Жугай розглядає особливості висвітлення міждержавних відносин між Україною і Російською Федерацією у 2014–2015 рр., концентруючи увагу на етичному аспекті подачі новин в умовах анексії Криму, воєнних дій на сході України та інформаційної війни Росії проти України. У статті здійснено аналіз тематичного, жанрового, візуального спектру матеріалів, на основі якого автор доходить висновку, що «ні російські, ані українські медіа у висвітленні міждержавних відносин не подають інформацію... настільки збалансовано, наскільки цього вимагають критерії якісної преси. Журналісти також недостатньо керуються етичними нормами у своїй роботі». Водночас порівняння медійної продукції двох країн свідчить, що ЗМІ Росії більше «надуживають незбалансованим поданням інформації, порушенням етичних норм, використанням мови ненависті, закликами до насильницького повалення існуючого [в Україні] конституційного ладу...».

Надежда Ажгихіна аналізує досвід діалогу російських і українських професійних журналістських організацій у 2014–2015 рр., підтриманого низкою міжнародних та міждержавних організацій, що стежать за правами людини і свободою слова та незалежністю ЗМІ, й робить висновок, що такий діалог створює реальні перспективи для подолання «інформаційної війни» і проявів «мови ворожнечі» й агресії в ЗМІ.

У *третьому розділі* читач знайде публікації про роль культурної дипломатії в налагодженні українсько-російського діалогу, культурні обміни між українськими та російськими письменниками в минулому, а також про деякі психологічні аспекти подолання сучасної кризи українсько-російських відносин.

Зокрема, *Вікторія Теліга* досліджує потенціал та обмеження культурної дипломатії як механізму налагодження українсько-російських зв'язків у нинішній ситуації. У статті охарактеризовані особливості підходів Росії та України до використання своєї історії та культурної спадщини (чи нехтування ними) для досягнення цілей внутрішньої та зовнішньої політики, а також надані певні рекомендації щодо того, як Україна могла би посилити маркетинг свого культурного продукту, сприяючи тим самим розгортанню рівноправного діалогу та налагодженню партнерських стосунків між Україною та Росією у майбутньому.

У статті *Наталії Кудрявцевої* розглядається питання мови в Україні. «Про-конфліктне розуміння українсько-російської двомовності, яке превалює в Україні і ґрунтується на понятті ідентичності та історичній пам'яті», на думку авторки, може змінитися на більш розсудливе й перспективне, якщо розглядати його «в парадигмі новітніх нейрофізіологічних та психологічних студій».

Галина Алексєєва дає літературознавчий огляд представленості українських авторів в особистій бібліотеці Л. Толстого. На основі вивчення бібліотеки класика російської літератури авторка робить висновок, що глибока зацікавленість Толстого світовою літературою поширювалась і на твори українських письменників, до яких він ставився з великою повагою, а в останні роки свого життя мав особисті контакти і листування з деякими представниками української інтелігенції та українського народу.

Олександр Шаніро акцентує увагу на важливості врахування особливостей психології та сімейного виховання у визріванні й подоланні російсько-української кризи; аналізує психологічні аспекти спілкування українських та російських випускників Інституту Кеннана на конференції в Глібівці (травень, 2015 р.) та робить припущення, що відносини між Україною й Росією можна буде вважати добросусідськими, якщо вони відповідатимуть народному прислів'ю про те, що добрим є той сусід, якого не помічаєш.

В окремих, *четвертий розділ* винесено статті про міжнародні економічні відносини, включно з питаннями міжнародних санкцій та допомоги Україні, а також про роль громадськості у вирішенні економічних проблем.

У статті *Ольги Носової* проаналізовані умови виконання, шляхи реалізації та економічні наслідки угоди про асоціацію України та ЄС. На основі дослідження ефективності функціонуючих інститутів, стану соціальної та демографічної структури суспільства авторка відзначає уповільнення темпів проведення ринкових реформ в Україні. Водночас порівняльний аналіз вигод і затрат учасників договору, на її думку, дозволяє визначити привабливість співробітництва в рамках

європейського вектора розвитку, а також вивчити нові потенційні можливості у процесі європейської інтеграції.

Статтю *Олександра Бабаніна* присвячено питанням розвитку енергетики (переважно газового комплексу) в Україні, США і Росії. Автор наголошує на тому, що незалежна експертна спільнота має брати участь у висвітленні і розв'язанні проблем цієї галузі, діючи в інтересах суспільства. Корисною, на думку автора, була б також співпраця експертів трьох країн для підвищення енергоефективності їхніх економік.

Сергій Шенін ділиться міркуваннями про формування необхідних умов для відновлення російсько-українського діалогу, розглядаючи зміни в економіці та політиці Росії під впливом санкцій, а також спроби Заходу впливати на економічні реформи в Україні шляхом надання їй допомоги. На думку автора, ні санкції, які лише консолідують суспільство і зміцнюють позиції влади, ні підтримка української економіки, яка є недостатньою, слабо продуманою і неадекватною ситуації, не ведуть до відновлення балансу сил в регіоні. Відповідно робиться висновок, що умови для російсько-українського діалогу не дозріли, хоча зусилля інтелектуалів можуть прискорити цей процес.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що менша частина учасників дискусії в Глібівці та авторів пропонованого випуску «Агори» схильні виходити з позиції визнання відповідальності обох сторін, України і Росії, за виникнення конфлікту, і вважають головним завданням згладжування наслідків обопільних прорахунків. Друга, більша частина, навпаки, вважає першочерговою справою для обох товариств визнання існування російської агресії проти України і виключає можливість швидкого порозуміння – через позицію нинішнього кремлівського керівництва і конфронтаційний дискурс еліт, який базується на світоглядних та фактологічних протилежностях в інтерпретації подій. Але обидві групи сходяться в тому, що, незалежно від розбіжностей в їхніх поглядах, інтелектуали повинні прагнути стояти на боці правди, налагоджувати діалог і не втрачати перспективу майбутнього порозуміння.

Антоніна Колодій,
член редколегії,
голова Асоціації українських випускників
Інституту Кеннана

Іван Курілла,
член редколегії,
голова Ради Російського товариства випускників
Інституту Кеннана

ВВЕДЕНИЕ

Пятнадцатый выпуск «Агоры» предлагает читателю сборник научных и публицистических статей украинских и российских авторов, которые стремятся внести свою лепту в преодоление нынешних тяжелых проблем в отношениях Украины и России. Начинать, по их мнению, следует в первую очередь с диалога небезразличных к общественным делам людей интеллектуального труда, которых принято называть публичными интеллектуалами. Они больше, чем кто-либо другой, должны уметь и хотеть подняться над болью и предубеждениями сегодняшнего дня и увидеть перспективу. Именно с этой целью в мае 2015 г. была организована конференция украинских и российских выпускников Института Кеннана.

Последние два года оказались одними из самых тяжелых в истории отношений России и Украины. Пропаганда, справедливые и несправедливые обиды, и самое страшное, гибель тысяч людей уже создали между двумя народами стену недоверия и, для многих украинцев и россиян, – враждебности по отношению друг к другу.

Может показаться, что возможности гуманитарной интеллигенции в этой ситуации невелики; политики не прислушиваются к ее мнению. Однако сегодня на интеллектуалах двух стран лежит огромная ответственность за будущее отношений украинского и российского народов. Мы уверены, что в этом будущем преступления будут названы преступлениями, ошибки – ошибками, герои – героями, а жертвы – жертвами. Мы также уверены, что это будут конкретные люди, а не народы в целом. Но и тогда личная вина не снимет проблему коллективной ответственности, а России и Украине надо будет выстраивать новые отношения.

Задача интеллектуалов двух стран заключается в том, чтобы не допустить сведения картины мира к черно-белому противостоянию. Оба общества, – и российское, и украинское, – сложны по своему составу; эта сложность может быть питательной почвой для конфликтов, внешних и внутренних, но она же может послужить основой для восстановления отношений двух стран. Пропаганда говорит на «языке войны», но интеллектуалы не должны быть частью пропаганды.

Собравшиеся под Киевом в мае 2015 года интеллектуалы двух стран на своем опыте убедились, как сложно нам стало нащупывать объединяющий нас язык, как легко можно попасть в болевую точку другой стороны неосторожным словом, и как можно спровоцировать конфликт, взяв за основу неприемлемый для диалога язык описания действительности. Именно поэтому так важны поиски общей основы для такого разговора. Если он не пригодится политикам сегодня, то обязательно будет востребован завтра.

Намерение сделать хоть небольшой вклад в дело будущего взаимопонимания каждый автор реализует, обращаясь к сфере своей профессиональной заинтересованности. Авторы по-разному подошли к задаче оформления своих мыслей: среди статей есть и более академичные, и более эмоционально-публицистические тексты, однако всех нас объединяет задача поиска языка для диалога.

Вступительная статья *Михаила Минакова* апеллирует к необходимости всем восточноевропейским народам дистанцироваться от травм XX века, которые делают нас пессимистами,

помнить о печальных страницах истории, но «не позволить им ограничить наши возможности» в построении будущего. «Нынешняя задача примирения, – по мнению автора, – является первым шагом в долгосрочной стратегии для успешного будущего Восточной Европы».

Статьи *первого раздела* раскрывают украинско-российские отношения на нынешнем этапе под разными углами зрения.

Михаил Пашков на большом социологическом материале показывает нарастание отчужденности между двумя народами в результате российско-украинского конфликта, падения приоритетности отношений с Российской Федерацией для Украины, отмечает необходимость выстраивать новую «*парадигму сосуществования*» с соседним государством, поскольку примирение с современной путинской Россией, по его мнению, невозможно. Но в то же время, нужно видеть и другую цель: возобновление взаимного доверия обществ обеих стран при уважении суверенного права каждого народа определять государственный строй в своей стране и вектор ее цивилизационного развития.

Александр Оболонский рассматривает российско-украинские отношения последних лет с позиций оценки и сопоставления моральной базы политических протестов в России и Украине в рамках шкалы «цинизм – романтизм». Анализируя эволюцию политического цинизма в России на фоне ценностной аномии общества и ориентации российских официальных кругов на «понижающую» адаптацию, автор противопоставляет этой тенденции попытку «прорыва к открытой модели общества будущего» украинской революции, с ее романтизмом и ориентацией на «повышающую» адаптацию. «Моральная обязанность интеллектуалов обеих наших стран, – отмечает в статье, – делегитимизировать политический цинизм, способствовать сдвигу политического “маятника” к рационализму».

Лариса Дериглазова рассматривает проблему двусторонних отношений в широком контексте особенностей современных неконвенциональных войн, подчеркивая при этом необходимость обсуждать «немыслимость» того, что в настоящее время происходит в отношениях России и Украины. Автор констатирует «похожее развитие событий» в обеих странах – в условиях этого «немыслимого» конфликта: «пропаганда вместо информации, мобилизация для “победы” вместо нахождения компромисса, необходимого для достижения мира; упрощение и схематизация вместо стремления понять комплексные проблемы и найти способы их решения». Отсюда вытекает ее призыв к экспертам из обеих стран: не обвиняя друг друга, придерживаться формулы «Жить не по лжи!», предложенной Александром Солженицыным еще в 1972 году.

В статье *Катерины Смаглий* проанализированы практические попытки преодоления страха и предубеждения силами общественных активистов Украины и России, которые под эгидой Киевского офиса Института Кеннана осуществляют проект «Украина своими глазами». В его рамках были организованы короткие визиты российских активистов, журналистов, представителей аналитических центров и деятелей искусства в Украину, чтобы они могли сформировать собственное мнение о жизни украинцев после Евромайдана. Цель проекта – показать важность поддержки контактов между украинскими и российскими неправительственными организациями и гражданами, налаживание общественного диалога, культурной и межличностной дипломатии, а также, учитывая слабость российского гражданского общества, наметить возможные направления гражданского образования в России.

Во *втором разделе* собраны статьи, касающиеся информационной войны, пропаганды и контрпропаганды, позитивного и негативного влияния разных видов СМИ на отношения Украины и России, а также проанализирован опыт диалога российских и украинских профессиональных журналистских организаций в 2014–2015 гг.

Антонина Колодий анализирует особенности современной российской «черной» пропаганды, обращая внимание на ее методологическую проработанность российскими теоретиками неконвенциональных войн, такими как Е. Месснер (теория «мятежевойны»), Ю. Громыко и Ю. Крупнов (теория «консциентальной войны»), В. Сурков (концепция «нелинейных войн»). «Консциентальная война» – это война на уничтожение некоторых видов сознания и идентичности. Среди ее методов информационного, психологического и даже физиологического воздействия на противника ведущее место отводится неистовой лжи, подкрепленной сфабрикованными телекартинками. Автор подчеркивает, что для противодействия этим методам нужны значительные усилия интел-

лектуалов обеих стран, между которыми в настоящее время нет необходимого взаимопонимания из-за войны дискурсов.

Целью статьи *Романа Шутова* является определение степени эффективности российской пропаганды на территориях, контролируемых правительством Украины, и возможных путей минимизации ее последствий – с точки зрения национальной безопасности Украины в условиях непровозглашенной войны. Автор анализирует деятельность государства, СМИ и гражданского общества в части противодействия пропаганде и делает выводы относительно невысокой эффективности их усилий, поскольку для осуществления Россией информационно-психологического влияния на территории Украины все еще остается широкое пространство. Статья предлагает варианты решений для минимизации рисков, источником которых является российская пропаганда.

Виталий Жугай рассматривает особенности освещения межгосударственных отношений между Украиной и Российской Федерацией в 2014–2015 гг., концентрируя внимание на этическом аспекте подачи новостей в условиях аннексии Крыма, военных действий на Востоке Украины и информационной войны России против Украины. В статье осуществлен анализ тематического, жанрового, визуального спектра материалов, на основе которого автор приходит к выводу, что «ни российские, ни украинские медиа в освещении межгосударственных отношений не подают информацию настолько сбалансировано, насколько этого требуют критерии качественной прессы. Журналисты также недостаточно руководствуются этическими нормами в своей работе». В то же время, сравнение медийной продукции двух стран свидетельствует, что СМИ России «больше злоупотребляют несбалансированной подачей информации, нарушением этических норм, использованием языка ненависти, призывами к насильственному свержению существующего [в Украине] конституционного строя».

Надежда Ажгихина анализирует опыт диалога российских и украинских профессиональных журналистских организаций в 2014–2015 гг., поддержанного рядом международных и межгосударственных организаций, которые следят за правами человека, свободой слова и независимостью СМИ, и делает вывод, что такой диалог создает реальные перспективы для преодоления «информационной войны» и проявлений «языка вражды» и агрессии в СМИ.

В третьем разделе читатель найдет публикации о роли культурной дипломатии в налаживании украинско-российского диалога, культурных обменах между украинскими и российскими писателями в прошлом, а также о некоторых психологических аспектах преодоления современного кризиса украинско-российских отношений.

В частности, *Виктория Телига* исследует потенциал и ограничения культурной дипломатии как механизма налаживания украинско-российских связей в нынешней ситуации. В статье охарактеризованы особенности подходов России и Украины к использованию своей истории и культурного наследия (или пренебрежение ими) для достижения целей внутренней и внешней политики, а также предложены определенные рекомендации относительно того, как Украина могла бы усилить маркетинг своего культурного продукта, способствуя тем самым разворачиванию равноправного диалога и налаживанию партнерских отношений между Украиной и Россией в будущем.

В статье *Натальи Кудрявцевой* рассматривается вопрос языка в Украине. «Про-конфликтное понимание украинского-русского двуязычия, которое превалирует в Украине и основывается на понятии идентичности и исторической памяти», по мнению автора, может смениться более благоразумным и перспективным, если рассматривать его «в парадигме новейших нейрофизиологических и психологических исследований».

Галина Алексеева дает литературоведческий обзор представленности украинских авторов в личной библиотеке Льва Толстого. На основе изучения библиотеки классика российской литературы автор делает вывод, что глубокая заинтересованность Толстого мировой литературой распространялась и на произведения украинских писателей, к которым он относился с большим уважением, а в последние годы своей жизни имел личные контакты и переписку с некоторыми представителями украинской интеллигенции и украинского народа.

Александр Шатино акцентирует внимание на важности учета особенностей психологии и семейного воспитания в вызревании и преодолении российско-украинского кризиса; анализирует психологические аспекты общения украинских и российских выпускников Института Кеннана на конференции в Глебовке (май 2015 г.) и делает предположение, что отношения между Украиной

и Россией можно будет считать добрососедскими, если они будут отвечать народной пословице о том, что хорошим является тот сосед, которого не замечаешь.

В отдельный, четвертый раздел вынесены статьи о международных экономических отношениях, включая вопросы международных санкций относительно России и помощи Украине, а также о роли общественности в решении экономических проблем.

В статье *Ольги Носовой* проанализированы условия выполнения, пути реализации и экономические последствия соглашения об ассоциации Украины и ЕС. На основе исследования эффективности функционирующих институтов, состояния социальной и демографической структуры общества автор отмечает замедление темпов проведения рыночных реформ в Украине. В то же время, сравнительный анализ выгод и издержек участников договора об ассоциации, по ее мнению, позволяет определить привлекательность сотрудничества в рамках европейского вектора развития, а также изучить новые потенциальные возможности в процессе европейской интеграции.

Статья *Александра Бабанина* посвящена вопросам развития энергетики (преимущественно газового комплекса) в Украине, США и России. Автор отмечает, что независимое экспертное сообщество должно принимать участие в освещении и решении проблем этой отрасли, действуя в интересах общества. Полезным, по мнению автора, было бы также сотрудничество экспертов трех стран для повышения энергоэффективности их экономик.

Сергей Шенин делится рассуждениями о формировании необходимых условий для возобновления российско-украинского диалога, рассматривая изменения в экономике и политике России под воздействием санкций, а также попытки Запада влиять на экономические реформы в Украине путем предоставления ей помощи. По мнению автора, ни санкции, которые лишь консолидируют общество и укрепляют позиции власти, ни поддержка украинской экономики, которая является недостаточной, слабо продуманной и неадекватной ситуации, не ведут к возобновлению баланса сил в регионе. Соответственно, делается вывод, что условия для российско-украинского диалога не созрели, хотя усилия интеллектуалов могут ускорить этот процесс.

Подводя итог, следует отметить, что определенная, меньшая часть участников дискуссии в Глебовке и авторов предлагаемого выпуска «Агоры» склонна исходить из позиции признания ответственности обеих сторон, – Украины и России, за возникновение конфликта, и считают главной задачей сглаживание последствий обоюдных просчетов. Другая, большая часть, напротив, считает первоочередным делом для обоих обществ признание существования российской агрессии против Украины и исключает возможность быстрого возобновления понимания – через позицию нынешнего кремлевского руководства и конфронтационный дискурс элит, который базируется на мировоззренческих и фактологических противоположностях в интерпретации событий. Но обе группы авторов считают, что независимо от разногласий в их взглядах, интеллектуалы должны стремиться быть на стороне правды, налаживать диалог и не терять перспективу будущего взаимопонимания.

Антонина Колодий,
член редколлегии,
председатель Ассоциации украинских
выпускников Института Кеннана

Иван Курилла,
член редколлегии,
председатель Совета Российского товарищества
выпускников Института Кеннана

INTRODUCTION

The 15th issue of *Agora* offers its readers a collection of research papers and essays by authors from Ukraine and Russia who seek to help these countries overcome the crisis in bilateral relations. They believe that the starting point should be a dialogue among intellectuals concerned with public affairs. Such people ought to be willing and able to rise above today's pain and prejudice and offer a long-term vision for the relationship between the two countries. The May 2015 conference of the Kennan Institute's Ukrainian and Russian alumni was held with exactly this objective in mind.

The last two years were among the most painful in the history of Russian-Ukrainian relations. Propaganda, grievances both justified and unjustified and, worst of all, thousands of deaths have already built a wall of distrust between the two nations, and a wall of hostility between many Russians and Ukrainians.

One might think that academics cannot do much in such a situation and that politicians do not take their opinions into consideration. However, intellectuals from the two countries now bear a huge responsibility for the future of relations between Ukraine and Russia. We are convinced that crimes will be acknowledged as crimes and mistakes will be accepted as mistakes in this future relationship, and that both heroes and victims will be recognized as such. We also believe that these heroes and victims will be individuals and not nations as a whole. But the acknowledgement of personal guilt will not alleviate the problem of collective responsibility, and Russia and Ukraine need to build a new kind of relationship.

The task of intellectuals in both countries is to make sure that perception of the world is not reduced to a black and white confrontation. Both Russian and Ukrainian societies are complex. This complexity can fuel conflicts, domestic and international alike, but it can also become the foundation for restored bilateral relations. Propaganda speaks the language of war and intellectuals must never partake in such a discourse.

Intellectuals from Russia and Ukraine who came together just outside of Kyiv in May 2015, know from personal experience how difficult it has become to find a language that would unite us, how easy it is to accidentally hit a sore spot by uttering a careless word and how easy it is to provoke conflict by describing reality in language that is not conducive to genuine dialogue. This is exactly why efforts to find common ground for such a conversation are so important. Even if politicians have no use for it today, people will definitely need it tomorrow.

Each of the authors represented in this edition of *Agora* intends to make a contribution to a future of mutual understanding, and does so by referring to the field of his or her expertise. The authors approach the task in several different ways: some texts are more academic, others are essays appealing to emotions, but all are united by the search for a language that promotes genuine dialogue.

An introductory article by *Mykhailo Minakov* calls for all Eastern European nations to distance themselves from the traumas of the 20th century that turn us into pessimists. He emphasizes that it is important to remember the tragic part of our history, but "not let it limit our possibilities" in constructing the future. He believes that the "current task of reconciliation is the first step in a long-term strategy for Eastern Europe's successful future".

Articles making up the *first section* examine the present-day Ukrainian-Russian relations from very different angles.

Mykhailo Pashkov relies on vast sociological research data to demonstrate the growing alienation between the two nations as a result of the Russian-Ukrainian conflict and Ukraine's de-prioritization of maintain relations with the Russian Federation. He stresses the need to construct a new 'paradigm of coexistence' between the neighboring states, since, in his view, reconciliation with Putin's present-day Russia is impossible. At the same time, he argues that we ought to have another objective too: the revitalization of mutual trust between the two countries, combined with respect for the sovereign right of every nation to determine its form of government and the vector of its civilizational development.

Alexander Obolonsky looks at the latest stage in Russian-Ukrainian relations in an attempt to assess and compare the moral grounds of political protests in Russia and Ukraine. He does so by relying on the 'cynicism vs. romanticism' scale. According to Obolonsky, Russian society is experiencing anomia and an erosion of values, while the Russian leadership is oriented towards the so-called 'downgrading' adaptation. The author analyses the evolution of political cynicism in Russia and contrasts this with Ukraine's romanticism and attempts to 'breakthrough towards an open model of society', towards an 'upgrading' adaptation. Obolonsky sees a "moral duty of intellectuals" in both countries' efforts "to delegitimize political cynicism and contribute to the shift of the political 'pendulum' towards rationalism".

Larisa Deriglazova places the problem of bilateral relations into the wider context of contemporary unconventional wars, emphasizing the need to discuss the 'unthinkable' nature of what is currently happening between Russia and Ukraine. The author states that one can observe 'similar developments' in both countries: "propaganda instead of information, mobilization for 'victory' instead of searching for compromise that is necessary for peace; simplification and schematization instead of attempts to understand complex problems and find solutions to them". It is from here that she extends her appeal to experts from both countries: abstain from blaming each other and instead follow the moral formula suggested by Alexander Solzhenitsyn back in 1972 – "Live not by lies!"

Kateryna Smaglyi analyzes the practical steps undertaken by social activists from Ukraine and Russia to overcome fear and prejudice. These steps are part of the "Ukraine with One's Own Eyes" project organized under the aegis of the Kennan Institute's Kyiv office. The project team arranged short-term visits to Ukraine for Russian activists, journalists, think tank representatives and artists, so that they could form their own opinion about life in Ukraine after Euromaidan. The project aims to demonstrate the importance of maintaining contact between Ukrainian and Russian NGOs and citizens, facilitate societal dialogue, as well as cultural and interpersonal diplomacy, and outline development paths for Russian civic education, which is especially important, since Russian civil society is rather weak.

The second section comprises articles that deal with the issues of information warfare, propaganda and counterpropaganda, and the positive and negative impacts of mass media upon Russian-Ukrainian relations.

Antonina Kolodii analyzes contemporary 'black' propaganda from Russia, paying special attention to its methodology, which was developed by Russian theoreticians of unconventional warfare, such as Evgeny Messner ('rebel-war' theory), Yuri Gromyko and Yuri Krupnov ('consciential war' theory) and Vladislav Surkov (concept of 'non-linear wars'). 'Consciential war' is war aimed at destroying certain types of consciousness and identity. Its methods include psychological, informational and even physiological pressure upon an adversary, but a special role is assigned to fierce lies supported by falsified TV images. The author emphasizes that intellectuals in both countries need to undertake considerable efforts in order to counteract these methods, since this discursive warfare seems to have precluded mutual understanding.

Roman Shutov aims to assess the efficiency of Russian propaganda in the territories under the control of the Ukrainian government, and to identify possible ways to minimize its consequences. His focus is on Ukraine's security in the context of the unannounced war. The author analyzes measures undertaken by the government, mass media and civil society to counteract propaganda and concludes that their efforts are relatively inefficient, because they leave a lot of space for Russia's informational and psychological influence in Ukraine. The article also suggests possible ways to minimize the risks associated with Russian propaganda.

Vitaliy Zhuhay examines the coverage of interstate relations between Ukraine and Russia in 2014–2015, focusing on the ethical aspect of news coverage in the context of the annexation of Crimea, military action in Eastern Ukraine and Russia's information warfare against Ukraine. He analyzes the range of materials in terms of themes, genres and visualization methods and concludes that “when covering interstate relations, neither Russian, nor Ukrainian media present information in the balanced way required by the standards of high-quality press. Journalists also fail to sufficiently comply with ethical norms in their work”. At the same time, comparison of media products coming from the two countries provides evidence that Russian media “to a larger extent, demonstrates an unbalanced presentation of information, violation of ethical norms, use of hate speech and calls for violent overthrow of the current constitutional form of government [in Ukraine]”.

Nadezhda Azhgikhina examines the 2014–2015 dialogue between Russian and Ukrainian professional journalist organizations supported by international and intergovernmental organizations that monitor human rights, freedom of speech and media independence. Based on this analysis, she concludes that such dialogue creates tangible prospects for overcoming ‘information warfare’ and manifestations of ‘hate language’ and aggression in mass media.

The third section comprises several articles on the role of cultural diplomacy in Ukrainian-Russian dialogue, historical examples of cultural exchanges between Ukrainian and Russian writers and some psychological aspects of the present-day Ukrainian-Russian crisis.

Victoria Teliga examines the opportunities and limitations of cultural diplomacy as a mechanism for improving Ukrainian-Russian relations. She offers an overview of Russia's and Ukraine's approaches to using their history and cultural legacy (or neglecting them), in order to achieve domestic and foreign policy objectives. The author also suggests certain recommendations on how Ukraine could enhance the marketing of its cultural product, thus facilitating the start of an equal dialogue and creating an opportunity for partnership between Ukraine and Russia in the future.

Natalia Kudryavtseva analyzes the language issue in Ukraine. The author argues that, being largely political, the notion of Ukrainian-Russian bilingualism, grounded in identity and historical memory, cannot account for the complexity of present-day language challenges.

Galina Alekseeva offers a literary overview of the presence of Ukrainian authors in Leo Tolstoy's life. Having studied his personal library, she concludes that the deep interest that Tolstoy took in world literature no doubt extended to Ukrainian writers, whom he held in great respect. Furthermore, during his last years of life, Tolstoy met and corresponded with some representatives of the Ukrainian nation and Ukrainian *intelligentsia*.

Alexander Shapiro focuses on the importance of psychology and family factors in the development of the Russian-Ukrainian crisis and efforts to overcome it. He analyzes the psychological aspects of the interaction between Russian and Ukrainian alumni of the Kennan Institute at the Glebovka conference in May 2015, and suggests that it will become possible to consider relations between Ukraine and Russia as neighborly, only when they comply with the old saying: “good neighbors are those whose presence we do not notice very much”.

The fourth section brings together articles on international economic relations, including the international sanctions against Russia and assistance to Ukraine, as well as the role of society in solving economic problems.

Olga Nosova analyzes the conditions, implementation paths and economic consequences of the EU-Ukraine Association Agreement. Having studied the efficiency of existing institutions and the social and demographic structure of society, the author points out that the pace of market reforms in Ukraine has slowed down. At the same time, she believes that comparative analysis of costs and benefits for the parties to the Association Agreement demonstrates that the European development vector is an attractive one for Ukraine. It also offers a chance to analyze new opportunities arising along the path of European integration.

Olexander Babanin deals with the energy sector, primarily the gas complex, in Ukraine, Russia and the USA. The author notes that the independent expert community should be involved in discussing and solving the problems of this sector in the interests of society. In his point of view, it would also be good if experts from the three countries could work together to enhance the energy efficiency of the national economies.

Sergei Shenin shares his ideas on the conditions needed to restore Russian-Ukrainian dialogue and considers the changes in Russia's economy and politics prompted by international sanctions. He also examines attempts made by the West to influence reforms in Ukraine by offering assistance. In his point of view, sanctions against Russia only serve to consolidate the society and strengthen the position of the leadership, while assistance to Ukraine's economy is insufficient and poorly thought through. Hence, neither will lead to the restoration of a balance of power in the region. He concludes that conditions for Russian-Ukrainian dialogue are not mature enough, yet efforts undertaken by public intellectuals could help speed up the process.

In conclusion, one should note that a certain, somewhat smaller, group among the Glebovka discussion participants and authors of the present *Agora* issue insist that we need to acknowledge the responsibility of both Ukraine and Russia for the current conflict, and believe that the primary task is to alleviate the negative consequences of both parties' miscalculations. Another, larger, group considers it a priority for both societies to acknowledge Russian aggression against Ukraine. They exclude the possibility of a swift recovery of mutual understanding, due to the position of the current Kremlin leadership and the confrontational discourse of elites who rely on ideological and factual extremes in their interpretation of events. However, both groups of authors believe that, despite differences in their views, intellectuals ought to take the side of truth, engage in dialogue and never lose sight of a future defined by mutual understanding.

Antonina Kolodii,
Editorial Board Member,
Chair of the Kennan Institute Ukrainian
Alumni Association Advisory Council

Ivan Kurilla,
Editorial Board Member,
Chair of the Kennan Institute Russian
Alumni Association Advisory Council

Mykhailo Minakov

Eastern European Traumas of 20th century. Lessons for Our Political Creativity

The article aims to revert the past-focused orientation of the Ukrainian political culture, as well as that of Eastern Europe more broadly. The author reviews the traumas of the last 15 years that have impacted the emerging crises of the 21st century. The author argues that today's attempts to use forms and methods of political action from the 20th

century will inevitably lead to a repeat of such tragedies in the coming era.

Keywords: political culture, trauma, Bloodlands, Stalinism, Chernobyl, World War Two, XXI century.

Статтю спрямовано на переорієнтацію української і ширше – східноєвропейської політичної культури з уваги до минулого на увагу до майбутнього. Автор аналізує травми двадцятого століття та їхній вплив на розвиток криз ХХІ століття. Автор доводить, що сьогоднішні спроби застосовувати форми і методи політичної дії ХХ століття неодмінно призведуть до повторення його трагедій у столітті, що настає.

Ключові слова: політична культура, травма, криваві землі, сталінізм, Чорнобиль, Друга світова війна, двадцять перше століття.

We now live in a time that pre-defines the future of Eastern Europe. This is the period of the beginning of a somewhat belated 21st century for Ukraine, Russia, Belarus and our region as a whole. This beginning requires wisdom, strength and resilience from us to make the new century more humane, safer and more pro-life than the previous hundred years have been.

Looking back to the events of 2014–2015, I ask myself: what shall define the future of our region?

The Kyiv mass-shouting, the fire in Odessa and Russo-Ukrainian war, or a chance for democratic inclusive development in Ukraine and the rest of Eastern Europe, brought by Euromaidan?

I ask, but I know that I will not have the correct answer. I can only guess, my guess based upon something that is vested into the long-term processes in Eastern European political culture.

Eastern Europe is diverse. So are their political cultures. But the contemporary history of nations in our region provides us with some clues regarding one common feature: our political leaders, civic activists

and public intellectuals often tend to distrust their own political creativity and prefer to look back into the past for solutions of contemporary problems. Too often we see past as a prevailing source of inspiration for the forms and models of social, economic and political life.

But is our past that good to offer us reliable, comprehensive and lasting solutions?

The 20th century has changed Ukraine and her neighbors tremendously. We are a nation of many traumas. The most visible and memorable is the trauma of the two World Wars. Tens of millions of men and women were killed during battles and occupation periods, entire generations gone.

World War II destroyed not only individual lives, but natural and cultural environments. The wilderness areas of Ukraine and Belarus have never been restored. Sub-cultures of Ukrainian Jews, Poles, Germans, and Sinti-Roma have tremendously changed because of annihilation of their predecessors.

The next is the 'Totalitarian trauma.' First of all, it was a direct result of Stalinism. This peculiar ideology and logic political action caused for the Eastern Europe what Timothy D. Snyder called 'Bloodlands.' Specifically, he wrote:

*"In the middle of Europe in the middle of the twentieth century, the Nazi and Soviet regimes murdered some fourteen million people. The place where all of the victims died, the bloodlands, extends from central Poland to western Russia, through Ukraine, Belarus, and the Baltic States. The victims were chiefly Jews, Belarusians, Ukrainians, Poles, Russians, and Balts, the peoples native to these lands. The fourteen million were murdered over the course of only twelve years, between 1933 and 1945, while both Hitler and Stalin were in power."*¹

"In both the Soviet Union and Nazi Germany, utopias were advanced, compromised by reality, and then implemented as mass murder: in autumn 1932 by Stalin, and autumn 1941 by Hitler. Stalin's utopia was to collectivize the Soviet Union in nine to twelve weeks; Hitler's was to conquer the Soviet Union in the same span of time. Each of these seems, in retrospect, to be horrendously impractical. Yet each of them was implemented, under the cover of a big lie, even after failure was obvious. Dead human beings provided retrospective arguments for the rectitude of policy. Hitler and Stalin thus shared a certain politics of tyranny: they

*brought about catastrophes, blamed the enemy of their choice, and then used the death of millions to make the case that their policies were necessary or desirable. Each of them had a transformative utopia, a group to be blamed when its realization proved impossible, and then a policy of mass murder that could be proclaimed as a kind of ersatz victory."*²

Totalitarian trauma was less connected with the war itself. Wartime permitted an un-civil state and its murderous practices, whereas the totalitarian trauma is connected with the murderous and anti-freedom practices during the peaceful times. It was vested in collectivization and industrialization, resulting in fundamental suspicion and distrust in the political instincts of several generations. These instincts did not disappear with the fall of totalitarianism in 1956, or with the dissolution of Soviet Union in 1991.

Yet another trauma was connected with Soviet modernization. Even though the nature of the Soviet modernity is still being discussed among historians, sociologists and philosophers,³ it has a distinct style and coding. As Terry Martin has wittingly defined it,

*"Modernization is the theory of Soviet intentions; neo-traditionalism, the theory of their unintended consequences."*⁴

This cyclic, self-contradictory modernity has been perverting the very idea of freedom, the guiding idea of Western modernization. Instead of promoting individualization and self-realization values, this modernity, veiled behind the promise of liberties, invented and institutionalized the most obscure forms of dehumanization and extreme collectivization. As a result, Soviet history can equally be described in terms of democides (see Figure 1.4 from Table 1.1⁵), or through the eyes of tortured individuality (as in experimental history by group of Russian historians led

² Ibid., p. 387–388.

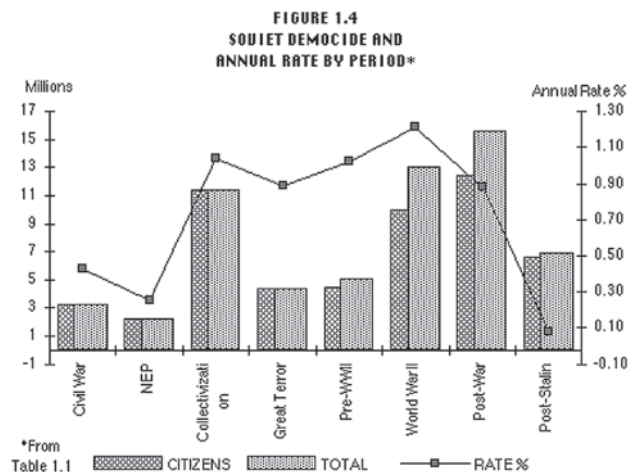
³ See for example: Kotsonis Y. Introduction: A Modern Paradox – Subject and Citizen in Nineteenth- and Twentieth-Century Russia // Russian Modernity. – New York: Palgrave Macmillan, 2000. – PP. 1–18; Hofmann D. European Modernity and Soviet Socialism // Russian Modernity. – New York: Palgrave Macmillan, 2000. – PP. 245–260; Fitzpatrick S. Introduction // Stalinism: New Directions. – London & New York, Routledge, 2000. – PP. 1–14.

⁴ Martin T. Modernization or Neo-Traditionism // Fitzpatrick S. (ed). Stalinism: New Directions. – London & New York: Routledge, 2000. – P. 361.

⁵ The Figure 1.4. from: Rummel R. J. Lethal Politics: Soviet Genocide and Mass Murder Since 1917. – New Brunswick, N. J.: Transaction Publishers, 1990. – P. 86. Available from: <https://www.hawaii.edu/powerkills/USSR.CHAP.1.HTM>

¹ Snyder T. Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin. – New York: Basic Books, 2010. – P. VII–VIII.

by Andrei Zubov¹). Absolutism of reason reached an extreme articulation in economic planning, deportations of millions, pressure on peasants to leave for cities, GULag slavery, non-free philosophy of Soviet Marxism, and many other forms.

As a result of its grand experiments, Soviet modernization caused the loss of a multitude of traditions, forcing the mixture of urban life and industrial civilization without entrepreneurial culture.

Each of the aforementioned cultural traumas has a deep impact on today's Ukraine. But Soviet industrialism led to the 'Chernobyl trauma', a unique experience for Ukrainians who were losing their trust in science. Disappointment with scientific and technological progress resulted in the blooming magic irrationality and pessimistic worldview.

This list isn't complete, but it just shows what unprecedented traumatic experience we had in the 20th century. We are not the same we were in 1917–22 when our 20th century started. So why do we look at it as for a source of solutions?

I think this obsession with the 20th century has to do with our post-Soviet experience. We all started in 1991 with a brave expectation of national democracies and free economies in a world without ideological divisions and wars. Yet in several years, political regimes turned into oligarchy, and later into authoritarian rule. Economic freedoms were abolished making us among the least free economic systems in the world. Our communities lost self-governance rights. Our citizens were increasingly dependent on a budget controlled by political patrons. Our peoples ceased to reproduce making our countries not the place for life, but a space of life's decline. By 2010, Eastern European countries had turned into dystopian spaces.

¹ История России. XX век. В 2-х томах. Отв. ред. А. Зубов. – М.: АСТ, 2009.

Experiencing a loss of hope led us naturally to pessimism. The more widespread this pessimism was, the faster power elites abused their privileged positions. Even in the moments when our societies heroically opposed to entropic and weakening self-distrust – like in times of color revolutions in Georgia, Ukraine and Kyrgyzstan – these actions did not lead to a longstanding success, nor to greater self-confidence and creativity. The less satisfied our societies were, the less we trusted ourselves, and the more we looked for 20th century for answers.

It seems that lack of self-confidence in our societies has put us into a space and a period of hegemony of the past. As Olick and Demetriou proved, 'what 'trauma' does for cultural history, 'ressentiment' does for social and political theory', they act together leading to 'ages of compensation.'² In a way, this long 20th century turned out to be a self-promoting model. The post-Soviet age of compensation of 1990s caused Sovietism and its mid-20th-century opponents to become trend-setters for our societies. Lenin, Stalin, Bandera and other names from the past are once again influence actions of the living people. Resseniments of the 20th century have brought us into times when we follow their examples, their experiences. 'Reconstruction of the past' became a leading logic of social action, in the fruitless time of Victor Yushchenko's rule, and in the current separatists' social experiments.

This vicious cycle of traumas must be stopped. Let the past stay where it belongs. Let's keep memories for ourselves and for history, but keep this away from social, economic and political creativity of the living. Let's let the moment now have its own voice.

It is exactly philosophy's function to change beliefs and limit superstitions. As Richard Rorty once stated, 'if we, philosophers, still have a specific task, it is the task of persuasion.'³ Well, it is up to us to try and change the tendency to see the past as source of solutions.

Yes, the Eastern European societies had unfulfilled expectations of free and fair society associated with independence. Our hopes have been contrasted with a deep and long economic crisis, a return to poverty, and the construction of yet another unjust society. But why treat negative experience as the end of life? Each experience is valid. It just needs to be treated differently.

² Olick J. K., Demetriou C. From Theodicy to Ressentiment / Bell D. (ed). Memory, trauma and world politics: reflections on the relationship between past and present. – New York: Palgrave Macmillan, 2006. – P. 75.

³ Рорти Р. Философия и будущее // Вопросы философии. – 1994. – № 6. – С.4.

The difference I speak about is the one that is granted by therapeutic opportunities of pragmatic turn. Yes, our societies now focus on the past. Let's change it, and break from what our fathers in the 20th century did – conflicting with the past, breaking ties, and traumatizing cultures with abrupt forceful social change. We must make the past our partner for creating an inspiring and reachable future. This can be done if we stop listing to the traumatic experiences of the past. We must draw lessons, remembering the past but not let it limit our possibilities.

The previous generations in Eastern Europe were not only revolutionaries and dictators, executioners and victims. There was generosity, solidarity and creativity behind us. Let's stop seeing past only in terms of conflicts – class, ethnic, or social. Let's see what inspired our grandfathers not only survive, but also be humans with dignity and pursue daring projects.

Let us stop treating the past in terms of traumas. Traumas re-produce the past mistakes, bring old cleavages and resentments into today. Let's make sense of the past, draw lessons of success and reduce harm.

Ukraine has a special role in Eastern Europe. Our two post-Soviet decades have proven us to be the weak element in the network of de-modernizing societies. We stood up for the freedom twice in our recent history. We were brave and unpredictably creative in finding ways to oppose mighty authoritarian rulers. We proved to be an opportunity for entire region: an opportunity for free societies, economies and states. If Eastern Europe can become a place of booming life and freedom, it can start only from us.

Ukraine has a mission, for which we pay a huge price. This is the mission to reconcile our own nation, and nations of the Eastern Europe.

And here I want to dwell on three lessons that could help us start healing our region:

First, we must never let our region be the Bloodlands again. We must be a leader in the process of creating of regional security system. This system should prevent conflict in our part of the world, and prevent us from being a buffer-zone of any kind. All external sources of conflicts should timely monitored

and prevented. All self-isolation policies should be left in the past. We must be proactive and responsible leader for peaceful Eastern Europe.

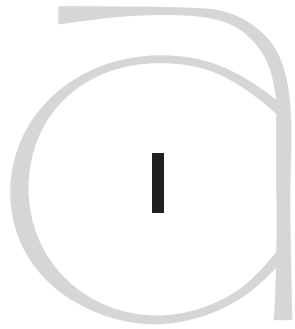
Second, we must assure that authoritarian rule never returns to Ukraine, or to our neighbors. We should set an example of democratic pluralism and a united nation with a healthy balance of self-governing communities and responsive central government. Our political system should prevent from any type of rule that could start large-scale social experiments leading to Holodomor, collectivization or forceful industrialization. Our political system must be based on the idea of open access order and support creativity of individuals and groups in politics, economy, science and arts.

Third, our unity must follow the principle of 'e pluribus unum.' Ukraine is a home for Ukrainians and many other nationalities. Multitudes of cultures, languages, traditions and confessions are not only to be respected, but should also become the treasury, the basis for Ukraine's vibrant and sustainable development.

I put forth these lessons in the time of huge risk for our country and our region. The war is here. The economic crisis is here. The loss of population – in war, in displacement, in emigration – is going on. But all of these challenges must have an adequate answer: we should be wise and resilient to overcome and win.

Our future success totally depends on our focus: will we be creative in solving problems, or will we use ways and methods that have proved to be part of ever-returning cycle of poverty, dictatorship and bloodshed?

The current task of reconciliation is the first step in a long-term strategy for Eastern Europe successful future. The secure, free and creative Eastern Europe will be created with our leadership. We already paid for this with a huge price, and we have to get what we are paying for. It is Ukraine's mission to reconcile her own nation, and nations of the Eastern Europe. We are to bring back the prospective for life into Ukraine and other Eastern European nations.

УКРАЇНА-РОСІЯ: СКЛАДНИЙ ЕТАП ВІДНОСИН

Михайло Пашков

Російсько-український конфлікт: фактор відчуження

На основі статистичних і соціологічних даних стаття пояснює причини кардинального погіршення ставлення громадян України до РФ, різкого падіння в очах громадян України пріоритетності відносин з РФ як напряму зовнішньої політики. Автор робить висновок про те, що нормалізація відносин з нинішньою путінською Росією – неможлива, і тому Україні слід будувати нову матрицю двосторонніх відносин, орієнтуючись на формат вимушеного співіснування. Однак у стратегічному вимірі слід бачити й іншу мету: відновлення взаємної довіри суспільств обох країн, їхньої зацікавленості в мирному співіснуванні й повазі права кожного суспільства визначати державний лад у своїй країні та вектор її цивілізаційного розвитку.

Ключові слова: громадська думка, нова матриця міждержавних відносин, мирне співіснування, відновлення довіри у перспективі.

Based on opinion polls and other statistical data, the article explains the dramatic worsening of attitudes among Ukrainian citizens towards Russian citizens. It also demonstrates that Ukrainians no longer view relations with Russia as a priority for their country's foreign policy. The author concludes that the normalization of Ukrainian-Russian relations is impossible under the Putin regime, and thus Ukraine should start building a new matrix of bi-lateral relations based on the format of neighborly co-existence by default. A long-term strategy, however, should envisage the re-building of mutual trust between the two countries, their peaceful coexistence and respect for the right of each to choose its own state system and foreign policy strategy.

Keywords: public opinion, trust, new matrix of inter-state relations, peaceful coexistence.

Нинішня ситуація у відносинах Києва та Москви – безпрецедентна в новітній історії двох країн, це справжня трагедія з відкладеним і непро-

гнозованим фіналом. З лютого 2014 р. триває «гібридна» (у т. ч. економічна, енергетична, ідеологічна, інформаційна) війна РФ проти України. Внаслідок російської агресії зруйнована договірно-правова база двосторонніх відносин, знищені

інституційні механізми міждержавних стосунків, політико-дипломатичні відносини мають конфронтаційний характер і здійснюються виключно в багатосторонньому форматі.

Мінські домовленості не зупинили конфлікту на сході України. Москва продовжує військову експансію на Донбасі, використовує всі наявні важелі для дестабілізації ситуації в Україні, руйнування її державності. На жаль, зараз немає жодних підстав вважати, що ближчим часом політика Кремля зміниться на краще.

Україна зазнала колосальних людських, територіальних та економічних втрат, суспільство отримало величезний «травматичний досвід». Суттєво погіршилося ставлення громадян України до РФ. Виникло глибинне відчуження між громадянами України та Росії.

Очевидно, саме ця гуманітарна, точніше ментальна складова російсько-українського конфлікту на тривалий час визначатиме характер, атмосферу і специфіку відносин Києва і Москви.

Про «дружбу», «братні держави» і «стратегічне партнерство»...

Анексія Криму та війна на Донбасі призвели до тектонічних змін в ідеології двосторонніх відносин. Попередні базові формули «дружби», «стратегічного партнерства», «братніх держав», «добросусідства», «взаємоповаги до суверенітету і територіальної цілісності», закріплені в численних спільних деклараціях та угодах, втратили навіть формальний сенс¹. Російська агресія проти України де-факто зруйнувала великий договір «Про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ» від 1997 р., який був ідеологічною основою й опорною конструкцією всієї системи договірно-правових відносин Києва і Москви.

Говорячи про «братній» характер і «стратегічний» зміст українсько-російських відносин, слід мати на увазі принаймні кілька важливих обставин.

По-перше, російська сторона розглядала й розглядає соціокультурну та особливо геополітичну самоідентифікацію України виключно в рамках зони російських «привілейованих» інтересів, як елемент слов'янської єдності, «русского мира». Самостійність, «нетотожність» України з РФ сприймається як загроза та виклик. Отже, євроінтеграційний дрейф Києва від зони «привілейованих інтересів» Москви – головна причина нинішнього російсько-українського конфлікту.

¹ Договірні-правова база Україна–РФ нараховує понад 370 спільних документів.

По-друге, відносини Києва та Москви ніколи не були справді стратегічними, рівноправними і взаємовигідними. Вони мали асиметричний, «москвоцентричний» характер і здійснювалися (зокрема в період президентства В. Януковича) за формулою візантійського політико-економічного бартеру: економічні преференції в обмін на політичні поступки стратегічного характеру. Достатньо згадати відомі «Харківські угоди» або «інтеграційний розворот» на Вільнюському саміті.

По-третє, пост'єльцинське кремлівське керівництво вважало і вважає Україну «історичним казусом», державою, що не відбулася, штучним об'єднанням деяких «неукраїнських» територій (в руслі такого підходу для нинішнього кремлівського керівництва виглядають виправданими й історично логічними анексія Криму, окупація східних районів Донбасу, план «Новоросія» тощо).

17 серпня 2015 р. під час відвідування Криму президент РФ В. Путін заявив: «Я вважаю, що росіяни і українці – це взагалі один народ. А Україна... спільно з Росією будуватиме своє майбутнє»². В нинішніх умовах війни це виглядає не стільки як зразок неперевершеного цинізму, скільки як відверта загроза, як ультиматум імперії «непокірній провінції».

Умовно можна визначити трифазову еволюцію «братніх» українсько-російських відносин: *м'яке переконання* Києва в євразійській інтеграції під егідою РФ; *жорстке примушення* (газові війни та економічні санкції); *збройна агресія та анексія частини території*. Сьогодні на руїнах колишніх ідеологем «дружби» і «братерства» поступово формується нова ідеологія і новий формат відносин Києва з Москвою.

Ситуація на російському напрямі: думки й оцінки громадян

За півтора року російсько-українського конфлікту у громадській свідомості сформувалося стійке негативне ставлення до політики Росії на українському напрямі, посилилося відчуження між українцями і росіянами; зросли песимістичні оцінки двосторонніх відносин, критичне ставлення до їхніх перспектив і до того, як будувати контакти Києва і Москви³.

Росія – країна-агресор. За результатами останнього соціологічного дослідження Центру Разум-

² Путин уверен, что «внешнее управление» на Украине закончится // ТАСС. – 17.08.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tass.ru/politika/2191898>.

³ Усі результати соціологічних досліджень, що наводяться у статті, оприлюднені на веб-сторінці Центру Разумкова: www.razumkov.org.ua.

кова (серпень 2015 р.), переважна більшість (71 %) громадян України вважають, що Росія є державою-агресором, стороною конфлікту на сході України. Очевидно, таке ставлення матиме досить стійкий і тривалий характер, оскільки воно склалося у більшості громадян країни на основі безпосереднього досвіду – російська агресія стала фактом їх особистого життя (2 % брали участь у бойових діях, 42 % – мають родичів або близьких знайомих, які були мобілізовані або воювали, 9 % – задіяні у волонтерських рухах з підтримки армії, 5 % – з підтримки біженців). Даючи загальну оцінку конфлікту на Донбасі, найбільша частка – кожен другий (50,4 %) респондент вважає його загарбницькою війною Росії проти України¹.

Російські мас-медіа сформували у громадській свідомості віртуальну картину подій на сході України. За результатами досліджень Левада-центру (липень 2015 р.), найбільша частка (45 %) росіян переконані, що ситуація, яка склалася на Донбасі, – результат втручання Заходу, 27 % вважають, що це результат націоналістичної політики керівництва України, для 15 % – це протест населення Східної України проти нової влади в Києві, і лише 4 % росіян думають, що ситуація на сході України – це результат втручання Росії².

Зрозуміло, що відносини Києва і Москви оцінюються українськими громадянами однозначно негативно. За результатами дослідження, проведеного у травні 2015 р., 55 % вважають їх ворожими, 31 % – поганими, 12 % – нестабільними, і майже ніхто (0,2 %) не назвав їх добрими.

Відносини між народами України і Росії за останній рік погіршилися. У травні 2015 р. в цьому були переконані 82 % громадян України (слід додати, що з жовтня 2014 р. позиції респондентів з цього питання жодним чином не змінилися). Таке погіршення обумовлене з одного боку – анексією Криму і російською агресією на Донбасі, а з іншого – величезною за масштабами інформаційною війною, розв'язаною Кремлем проти України.

Помітно погіршилося ставлення громадян України до росіян – за період з квітня 2014 р. по травень 2015 р. різко (з 45 % до 29 %) зменшилася частина респондентів, які ставляться до росіян

позитивно і, відповідно, зросла частка негативно налаштованих респондентів – з 17 % до 26 %.

Також про кардинальне погіршення ставлення громадян України до Росії і громадян РФ до України свідчать результати багаторічного спільного дослідження Київського міжнародного інституту соціології і російського Левада-центру³. Протягом 2014 р. позитивне ставлення громадян України до РФ різко знизилося – з 78 % у лютому до 37 % у грудні і, відповідно, зросло негативне – з 13 % до 48 %⁴. Число росіян, позитивно налаштованих до України, в січні 2014 р. становило 66 %, а в січні 2015 р. – лише 24 %. А рівень негативно-го ставлення за цей період зріс із 26 % до 63 %.

Ставлення громадян України до російської влади та особисто В. Путіна є негативним. Частка громадян, які негативно ставляться до Президента РФ, з квітня 2014 р. по березень 2015 р. зросла з 71 % до 76 %. Аналогічним є ставлення до інших інститутів російської влади – Уряду та Парламенту. (Варто нагадати, що в «двовоєнний період» В. Путін викликав у більшості українських громадян позитивне ставлення: у 2002 р. – 63 %, у 2005 р. – 57 %, у 2009 р. – 59 %.) А в нинішній Росії В. Путін має безпрецедентну підтримку – за даними Левада-центру, в серпні 2015 р. його діяльність на посту президента схвалювали 83 % росіян⁵.

Громадяни скептично оцінюють перспективи відносин Україна-РФ і схилиються до необхідності дистанціювання від Росії. У травні 2015 р. найбільші частини українських громадян (39 % і 33 %) висловлювали впевненість у тому, що відносини Києва і Москви погіршаться або залишаться без змін (останнє, з огляду на сучасні реалії, не є оптимістичним прогнозом). Лише кожен дев'ятий опитаний (12 %) сподівається на покращення українсько-російських контактів.

Різким є падіння пріоритетності відносин з Росією в очах громадян України. За даними моніторингу Центру Разумкова, в серпні 2015 р. зафіксований найнижчий з 2000 р. показник – лише 9 % громадян визначили пріоритетним напрямом зовнішньої політики України відносини з РФ (для порівняння – в листопаді 2009 р. цей показник

¹ Значно менші частки опитаних сприймають ситуацію як громадянський конфлікт між проукраїнськи і проросійськи налаштованими жителями України (13,6 %) або як боротьбу між Росією і США за сфери впливу (25,9 %).

² События на востоке Украины: внимание и участие России // Пресс-выпуск Левада-Центра от 28 июля 2015 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/28-07-2015/sobytiya-na-vostoke-ukrainy-vnimanie-i-uchastie-rossii>.

³ Див.: Як змінилося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України // Прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології від 6 лютого 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=502&page=3>.

⁴ Ідеться про суми оцінок – «дуже добре» та «в основному добре», «дуже погано» та «в основному погано».

⁵ Августовские рейтинги одобрения и доверия // Пресс-выпуск Левада-центра. – 26.08.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/26-08-2015/avgustovskie-reitingi-odobreniya-i-doveriya>.

сягнув максимальної позначки – 53 %, а в грудні 2013 р. становив 34 %).

У травні 2015 р. більшість громадян підтримували або згортання співробітництва з РФ (31 %), або зменшення співпраці і впливу РФ на Україну (27 %). Лише кожен п'ятий (21 %) наголошував на поглибленні співпраці.

Відтак, за час російсько-українського конфлікту, що триває, докорінно змінилися позиції та оцінки громадян стосовно Росії, її політики щодо України, характеру та перспектив співпраці. Поглибився вододіл недовіри й відчуження до країни-агресора. Отже, є підстави прогнозувати, що такі зміни в суспільній свідомості громадян України матимуть глибинний і довгостроковий характер з огляду на наступні чинники.

Перше. Українське суспільство отримало величезний травматичний досвід. Внаслідок російської агресії Україна зазнала колосальних людських, територіальних, економічних втрат.

– За даними ООН, з середини квітня 2014 р. по 27 липня 2015 р. внаслідок війни на сході України загинули 6832 особи, 17087 поранених, 2,3 млн осіб стали біженцями.

– Унаслідок анексії Криму та військових дій на сході України окуповано 44 тис. кв. км території, де проживало понад 5 млн осіб.

– На території Донбасу величезних руйнацій зазнала комунальна, соціальна і промислова інфраструктури. 70 % підприємств на окупованій території не працюють. За попередніми підрахунками *Forbes*, на початок 2015 р. загальні втрати України від війни на Донбасі склали 132,7 млрд грн або 364 млн грн на день¹. За умовними оцінками Мін'юсту, втрати від анексії Криму склали близько 1,18 трлн грн².

Друге. Існує ряд проблем, де компроміс між Україною і РФ є неможливим: а) не знайдено політичних, економічних, міжнародно-правових та ін. шляхів вирішення проблеми анексованого Криму; б) європейська і євроатлантична інтеграція України є неприйнятними для Росії і розглядаються як виклик і загроза її власним геополітичним планам на теренах СНД.

Третє. Навряд чи слід очікувати у ближчій перспективі змін на краще у російській політиці щодо України. Марно розраховувати на якісь «близькі

та невідворотні» зміни в кремлівському керівництві, що призведуть до кардинального перегляду внутрішньої політики та зовнішньополітичного курсу РФ. (Принаймні, досить імовірною виглядає наступна президентська каденція В. Путіна.)

Росія й надалі буде: а) здійснювати військову, економічну, матеріальну, інформаційну підтримку сепаратистських режимів ДНР і ЛНР, організовувати масштабні провокації і підбурювати сепаратистські настрої в південно-східних регіонах України; б) застосовувати фінансово-економічні санкції проти України, розгортати чергову «газову війну»; в) продовжувати інформаційну війну проти України.

А зараз під лицемірними гаслами «збереження цілісності України» російська сторона намагається «імплантувати» до України окуповані райони в нинішньому вигляді та на російських умовах («троянський» сценарій). Мета цього – розвал України з середини.

Четверте. Внаслідок інформаційної війни, розв'язаної Росією проти України, у свідомості росіян сформувався стійкий негативний стереотип сусідньої держави³. Для звичайного росіянина Україна – це країна, де: а) при допомозі Заходу відбувся антиконституційний державний переворот і до влади прийшли «націоналісти-бандерівці» й розпочався геноцид і знищення російськомовного населення; б) русофобська київська влада, здійснюючи збройну каральну операцію проти мирного населення Донбасу, розв'язала братовбивчу громадянську війну; в) під контролем ворогів (США) Україну втягують до ЄС і НАТО всупереч прагненню російськомовних співвітчизників об'єднатися з Росією; г) Україна – «державна, що не відбулася» і без Росії її очікує деградація і розпад. (Такий стереотип, масовано втілений російською пропагандою у суспільне життя, виявився найнебезпечнішим і найефективнішим руйнівником контактів на побутовому рівні між українцями та росіянами.)

Тому не дивно, що за результатами дослідження Левада-центру (червень 2015 р.), у переліку країн, що вороже ставляться до РФ, росіяни відводять саме Україні друге місце (37 %) після США (73 %) ⁴.

¹ Небойові втрати: у що обходиться АТО // *Forbes*. – 2015. – № 2 (лютий). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forbes.net.ua/ua/magazine/forbes/1387462-nebojovi-vtrati-u-shcho-obhoditsya-ato>.

² Убытки от аннексии Крыма превысили один триллион гривен // *Корреспондент.net*. – 2.07.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3387083-ubytky-ot-anneksyy-kryma-prevysily-odyn-tryllyon-hryven-mynuist>.

³ Можна припустити, що нова, «гаряча» фаза інформаційної війни проти України розпочалася восени 2013 р., напередодні Вільнюського саміту, коли стартувала масована пропагандистська кампанія проти євроінтеграції України.

⁴ Международные отношения: друзья и «враги» России // Пресс-выпуск Левада-центра. – 8.06.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/08-06-2015/mezhdunarodnye-otnosheniya-druzya-i-vragi-rossii>.

З кожним днем війни таке «ментальне відчуження» між суспільствами двох країн поглиблюється і, разом з іншими наслідками російської агресії (політичними, економічними та ін.), знаменує докорінну зміну всієї парадигми відносин між Україною і Росією. В цій ситуації будь-які апеляції до «спільної історії», «братньої культури», до релігії, що об'єднує народи, до численних родинних зв'язків матимуть зворотний ефект. А путінське «спільне майбутнє» України з агресивною, авторитарною, поліцейською державою виглядає жахом.

Попереднє фіктивне стратегічне партнерство перетворюється на вимушене і тривале співіснування країни-жертви з країною-агресором.

Україна-Росія: нова матриця відносин

Протягом 2014–2015 рр. українська влада ухвалила ряд нормативно-правових документів у сфері українсько-російських відносин¹. Ідеться про заяви та постанови Верховної Ради, укази Президента, постанови Уряду, рішення РНБОУ та ін. Ці документи визначають заходи щодо анексованого Криму, окреслюють комплекс дій зі зміцнення обороноздатності країни, містять плани діяльності влади в зоні АТО, формують комплекс заходів протистояння російській агресії тощо.

Так, 27 січня 2015 р. Верховна Рада ухвалила «Звернення до світової спільноти про визнання РФ державою-агресором»², а 21 квітня – Заяву «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків», у якій окреслені хронологія, цілі, масштаби російської агресії, її наслідки для України і світу, сформульовані вимоги до країни-агресора³. 26 травня 2015 р. набула чинності нова «Стратегія національної

безпеки України», де головною зовнішньою загрозою визначено «агресивні дії Росії, що здійснюються для виснаження української економіки і підризу суспільно-політичної стабільності з метою знищення держави Україна...». В документі наголошується, що «російська загроза [...] має довгостроковий характер»⁴. А нова Воєнна доктрина, ухвалена РНБОУ України 2 вересня 2015 р., офіційно оголошує Росію воєнним противником.

Ці нормативно-правові акти, що визначають загальні підходи і практичні дії в окремих секторах українсько-російських відносин, по суті, є складовими формування нової політики на російському напрямі⁵. (Ця політика має бути вбудована в системи регіональної і глобальної безпеки, враховувати позиції країн-партнерів і міжнародних організацій, які підтримують Київ у російсько-українському конфлікті.)

Стає очевидним, що з огляду на сучасні реалії, Україні у відносинах з РФ слід орієнтуватися саме на формат вимушеного співіснування з огляду на те, що Україна має з сусідньою Росією величезний спільний кордон.

У найбільш загальному вигляді цей формат передбачає: а) створення за допомогою системи ефективних заходів протистояння російській агресії і проведення результативних внутрішніх реформ (насамперед у сфері боротьби з корупцією); б) перегляд (обмеження/скасування) контактів з РФ у різних сферах і галузях; в) жорстке відстоювання національних інтересів із залученням міжнародних структур і країн-союзників; г) позбавлення від надмірної економічної, енергетичної залежності від РФ, ефективне протистояння інформаційному впливу.

Експертами Центру Разумкова були розроблені та оприлюднені окремі концептуальні засади подальших відносин з РФ⁶.

За результатами проведеного Центром соціологічного дослідження (серпень 2015 р.) більшість громадян України тією чи іншою мірою підтримують ці засади (див. табл. 1).

¹ Детальніше див.: Національна безпека і оборона. – 2014. – № 5–6. – С. 30; Нормативно-правова база у галузі безпеки і оборони України. Зміни та доповнення, 2012–2014 рр. – К.: Центр досліджень армії, конверсії та роззброєння, 2015.

² Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського парламенту, Парламентської асамблеї Ради Європи, Парламентської асамблеї НАТО, Парламентської асамблеї ОБСЄ, Парламентської асамблеї ГУАМ, парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором. Постанова Верховної Ради України // Офіційний портал Верховної Ради України. – 27.01.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua/news/Top-novyna/102554.html>.

³ Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків: Заява Верховної Ради України від 21 квітня 2015 року. № 337-VIII // Офіційний портал Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/337-19>.

⁴ Документи розміщені на сайті офіційного інтернет-представництва Президента України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://president.gov.ua/documents/2872015-19070>.

⁵ Детальніше див.: Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи. – К.: Центр Разумкова, 2015. – С. 7–13.

⁶ Докладно див.: Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій. Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2014. – № 5–6. – С. 27–38. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uceps.org/ukr/journal.php?y=2014&cat=206>.

Таблиця 1. Чи погоджуєтесь Ви з наступними твердженнями?

	Так / Скоріше так	Ні / Скоріше ні	Важко відповісти
Росія є країною-агресором, яка незаконно анексувала Крим і продовжує збройну агресію проти України.	73	17	10
Метою політики нинішнього російського режиму є знищення незалежності та суверенітету України.	67	22	11
Нормалізація двосторонніх відносин неможлива в період правління президента В. Путіна.	68	17	15
Можливе зменшення, але не повна нейтралізація негативно-го впливу РФ на національну безпеку України.	64	17	20
Ефективно протистояти російській загрозі можна лише колективними міжнародними зусиллями.	70	16	15
Україна не повинна брати участі у будь-яких інтеграційних об'єднаннях під егідою Росії на пострадянському просторі.	65	18	17
Європейська інтеграція України є безальтернативною і незворотною.	55	28	17
Наразі неприйнятними є формули «стратегічного партнерства», «братніх народів», «добросусідства» як засади українсько-російських відносин.	61	20	19
Для України є неприйнятною російська модель державно-політичного розвитку.	67	13	20
Є ряд питань, через які компроміс з Росією неможливий (Крим, державний устрій України, інтеграція до ЄС і НАТО).	71	13	16
Умовами нормалізації відносин мають бути: припинення Росією агресії, повернення захоплених територій, компенсація збитків Україні, невтручання у її внутрішні справи тощо.	73	9	18

Відтак, загальна картина оцінок, наведених у таблиці, дає можливість констатувати наступне.

Перше. Росія є країною-агресором, яка продовжує воєнну експансію на Донбасі з метою знищення незалежності і суверенітету України. Нормалізація відносин саме з нинішньою путінською Росією – неможлива. З огляду на різні військово-економічні потенціали країн, реальним є зменшення, але не повна нейтралізація негативного впливу РФ на безпеку України. За цих умов ефективно протистояти російській агресії можна лише спільними міжнародними зусиллями.

Друге. Потрібен новий формат відносин з країною-агресором. Отже, нині є неприйнятними формули «стратегічного партнерства», «добросусідства», «братніх народів» як засади відносин Києва і Москви. Також для України неприйнятною є російська модель державно-політичного розвитку. Київ не повинен брати участі у будь-яких інтеграційних проектах на пострадянському просторі під егідою Москви, оскільки європейська інтеграція України є безальтернативною і незворотною.

Третє. На думку громадян, очевидними умовами змін на краще у відносинах Києва та Москви мають бути: припинення Росією агресії проти

України і повернення окупованих територій, компенсація збитків, спричинених анексією і воєнними діями, відмова РФ від практики втручання у внутрішні справи України, визнання її права на європейську і євроатлантичну інтеграцію, на самостійне формування своєї внутрішньої і зовнішньої політики загалом.

Це лише певний попередній нарис концептуальних підходів, умовна матриця відносин України з РФ.

Однак, формуючи таку матрицю, слід враховувати, що на нинішньому етапі Росія є державою-агресором, але надалі – це сусідня держава, з якою потрібно налагоджувати мирні відносини, бо політичні режими – минулі, а міжлюдські відносини тривають завжди. Виходячи з цього, принципово важливо мати на увазі принаймні дві речі. *По-перше*, – чітко розрізняти діючий агресивний путінський режим і країну Росію як таку, її народ. *По-друге*, говорячи про стратегічні перспективи відносин України з Росією, слід бачити мету – відновлення взаємної довіри суспільств обох країн, їх зацікавленості в мирному співіснуванні й повазі права кожного суспільства визначати державний лад у своїй країні та вектор її цивілізаційного розвитку.

Александр Оболонский

Цинизм и романтизм как факторы политической жизни: Украина и Россия

Статья посвящена соотнесению моральной базы политических протестов последних лет в России и Украине в рамках шкалы с экстримами – цинизм–романтизм. Проанализировано понятие политического цинизма и его эволюция. В отдельных случаях используются художественные

образы и аналогии. С позиций посттоталитарного синдрома рассмотрены болезни российского политического сознания на уровнях производителей и потребителей смыслов, в том числе – легитимация аморализма, активистский конформизм, синдромы «маленького» и одинокого человека, ценностная аномия. Одним из важных факторов успеха украинской Революции Достоинства автор считает апелляцию к человеческим потребностям высших уровней, к «повышающей» адаптации, в отличие от ориентации на понижающую адаптацию, задающую тон в официозе сегодняшней России, в том числе, при помощи значительной части интеллектуалов. Моральный долг интеллектуалов обеих наших стран – делегитимировать политический цинизм, способствовать сдвигу политического «маятника» к рационализму. Украинские события 2014 года автор оценивает как попытку прорыва от консерватизма к открытой модели общества будущего.

Ключевые слова: мораль, политический цинизм, романтизм, реализм, политиканство, аморализм, солидарность, посттоталитарный синдром, конформизм, ценностная деформация, адаптация, достоинство, государство, публичная служба, гражданская нация, национализм, Майдан, Россия, Украина.

The article compares the moral grounds of political protests in Russia and Ukraine in recent years, within the framework of two extremes – cynicism and romanticism. It analyzes the concept of political cynicism and its evolution. In some cases, the author applies poetic images and analogies. The author examines the Russian political consciousness as illnesses characterized by post-totalitarian syndromes. He also looks at the producers and consumers of various concepts, including legitimization of immorality, activists' conformism, syndromes of a "small" and lonely person, anomia of value systems, etc. The author believes that the success of the Revolution of Dignity depended on the appeal to higher human needs, to "upgrading" adaptation, as opposed to the "downgrading" adaptation that is predominant in present-day Russian officialdom and which is, to a large extent, supported by a considerable number of intellectuals. The moral duty of intellectuals in both countries is to de-legitimize political cynicism and to assist in moving the political "pendulum" towards rationalism. The author believes that the events of 2014 in Ukraine were an attempt to break away from conservatism toward a future model of an open society.

Keywords: morality, political cynicism, romanticism, realism, political intrigues, immorality, solidarity, post-totalitarian syndrome, conformism, deformation of values, adaptation, dignity, state, civil service, civic nation, nationalism, Maidan, Russia, Ukraine.

В советские времена Украина считалась, и не без некоторых оснований, одной из самых консервативных частей СССР, где государственные

репрессии против любого инакомыслия были наиболее жестокими и всеобъемлющими. Разумеется, можно назвать немало исключений и на персональном, и на групповом, и даже на региональном уровнях. Но общий тренд, думаю, отражает

печально памятная фраза: «Когда в Москве стригут ногти, в Киеве рубят руки».

Однако времена, хоть и не сразу, переменялись. И радикально. Сегодняшняя Украина – площадка, на которой в драматичнейших формах происходит поиск новых методов согласования общественных интересов, новых типов взаимоотношений между людьми и властями. Сама по себе ситуация не уникальна. Поиски новой парадигмы отношений государства и общества происходят последние десятилетия во многих странах. Это – большая особая тема за пределами данной статьи.

Для нашего же сюжета важно, что Украина по ряду причин из политического арьергарда переместилась едва ли не на острие этих процессов. Оговорюсь, что хотя и мои эмоции, и моя рефлексия, безусловно, на стороне идеологии Майдана, я тем не менее не склонен к безоговорочной идеализации всего произошедшего и даже происходящего.

Однако при всех сложностях и издержках мне представляется фундаментально важным, что Майдан оживил фундаментальные вопросы политической философии, поставленные еще Томасом Пейном и другими мыслителями века Просвещения – о праве народа на восстание, об ответственности власти перед людьми, о правомочности вооруженной защиты попираемых прав человека, о соотношении этнической и гражданской наций, и многие другие. Словом, Украина, может, неожиданно для себя самой, но оказалась в авангарде идущих в современном мире поисков новой модели отношений государства и граждан.

Я не берусь судить, насколько она готова к столь обязывающему вызову и не предполагаю сколько-нибудь подробно обсуждать связанные с этим вопросы в данной статье. Да и не статьями они решаются. Поэтому предварю рассуждения по основной теме статьи лишь одним моментом.

При всех различиях страны бывшего СССР, да и всего так называемого «соцлагеря», при попытках построения нового политического режима столкнулись со сходными проблемами. И каждая из проблем стала имманентным препятствием для этого. К их числу относятся: тоталитарное наследие, однопартийность, подчиненность государственных служащих партийному аппарату, явный приоритет в кадровой политике так называемых «политических качеств» над качествами профессиональными и деловыми (т. е. игнорирование merit system) и как интегрирующий фактор – отсутствие ПУБЛИЧНОЙ службы. При попытках ее создания все названные страны столкнулись с се-

рьезными трудностями, поскольку она несовместима с традиционным для них автократическим способом правления. Некоторые примеры более удачны (как страны Балтии и, как на первый взгляд ни странно, Казахстан), другие менее или совсем неудачны. Но мне не известен ни один полностью позитивный пример создания реально публичной государственной службы в этой части мира. Хуже того, возобладали вариации громоздкого, неэффективного и очень коррумпированного бюрократического государства. И Украина, и Россия находятся в их числе. Причем, по моему мнению, постсоветская украинская бюрократия оказалась даже хуже российской – еще более хищнической, безответственной и циничной. А ресурсов для присвоения было объективно меньше. И оба майдана не в последнюю очередь стали общественной реакцией именно на это обстоятельство.

Перейдем теперь к главной теме статьи. В рамках избранной темы я рассматриваю политический процесс как шкалу с двумя полюсами. На одном из них находится политический цинизм, на другом – политический романтизм. Годы 2011–2012 в России и 2013–2014 в Украине были временем политического романтизма и больших надежд. В России это были Болотная, серия митингов и шествий, коллективные письма известных людей о нарушениях властями законов, так называемые художественные «монстрации» и многое другое. В Украине – МАЙДАН и Революция Достоинства!

Конечно, масштаб несопоставим, но все же было бы несправедливым пренебрежительно недооценивать размах и многообразие форм российских протестов, их реакции на избирательные фальсификации, на другие беззакония властей, на вмешательство в украинские дела и события. Поскольку материалы об этом доступны в интернете и будучи лимитирован объемом, ограничусь для иллюстрации лишь напоминанием о нескольких коллективных письмах в адрес властей, подписанных значительным числом ведущих юристов страны, а также людей самых разных профессий, отнюдь не только либерально настроенных гуманистических и отнюдь не только москвичей. В них в весьма резких тонах власти обвинялись в попрании Конституции страны как на законодательном, так и правоприменительном уровнях, а также в уголовных преступлениях в формах массовых фальсификаций на думских выборах. Письма получили как внутреннюю, так и международную огласку. Но власти приняли позу известной «слепотной обезьяны».

Российские итоги протестного всплеска, в отличие от событий в Украине, оказались плачевными. Почему? Есть несколько известных и не очень известных вариантов ответов на этот вопрос. Я здесь хотел бы самоограничиться одним важным морально-психологическим аспектом.

Представляется, что политический романтизм, при всей его красоте и возвышенности, не очень эффективен в практическом смысле. Имманентно присущая ему повышенная эмоциональность упрощает политическую реальность, требует быстрого отклика и результата. Романтизм довольно быстро «выдыхается» в удушливой атмосфере *realpolitik*. Антитезой романтизму стала в России активизация политического цинизма. Маятник ушел на противоположный конец шкалы. И поскольку тема политического цинизма сейчас избыточно, даже пугающе злободневна, следует уделить внимание понятийной стороне явления.

Цинизм, как и многое в жизни человечества, родился из парадоксов. И первый из таких парадоксов – этимология самого слова. Как известно, оно произошло от самоназвания древнегреческих киников, людей, для которых главным было не философствование, не игра с понятиями, а «кинический» образ жизни. С веками кинический взгляд на «правила жизни» тем или иным образом вошел в целый ряд на первый взгляд очень разных философских течений и типов поведения – от римского стоицизма и христианского аскетизма до экзистенциализма, хипстерства и других демонстративных форм контркультуры XX–XXI веков. (Ведь «классические» хиппи – настоящие киники, даже по внешнему поведению похожие на Диогена. Да и на современный акционизм тоже можно посмотреть в киническом контексте; хотя его порой открыто провокативный характер приближает его к цинизму в современном смысле.) Но в основном киницизм к собственно цинизму в сложившемся понимании слова имеет скорее вербальное, чем смысловое отношение. И упомянул я об этом, чтобы предотвратить смешение понятий. А теперь перейдем к цинизму в подлинном смысле.

Из многочисленных определений цинизма наиболее четкими и научными, как ни странно, оказались два из изданий глубоко советских времен. От них и будем отталкиваться. Лишь в немного сокращенном варианте.

«Цинизм – нигилистическое отношение к достоянию общечеловеческой культуры, особенно к морали, идее достоинства человека, иногда – к офиц. формам господствующей идеологии, выраженное в форме издевательского глумления. Ци-

низм в поведении и убеждениях характерен для людей, стремящихся достигнуть своих эгоистических целей любыми средствами. В социальном плане явления цинизма имеют двоякий источник. Во-первых, это “цинизм силы”, характерный для практики господствующих [...] групп, осуществляющих свою власть и своекорыстные цели откровенно аморальными методами [...]. Во-вторых, это бунтарские настроения и действия (напр., вандализм) социальных слоев, групп и индивидов, испытывающих гнет несправедливости и бесправия, идеологическое и моральное лицемерие эксплуататорского класса, но не видящих выхода [...] и повергнутых в состояние духовной опустошенности»¹. «Цинизм – моральное качество, характеризующее презрительное отношение к культуре общества, к его духовным, и в особенности нравственным ценностям [...], первоначально это – возврат к “естественному состоянию”. Впоследствии цинизмом стали называть слова и деяния, в которых совершается надругательство над тем, что составляет исторические достижения культуры человечества, глумление над нравственными принципами, осмеяние идеалов, попрание человеческого достоинства. Цинизм в поведении и убеждениях характерен для людей, преследующих свои эгоистические интересы всеми возможными средствами, включая и аморальные»². Развернутый набор элементов цинизма политического (что и является нашим предметом), с развернутым их описанием дал Л. Д. Гудков³. Напомню некоторые основные выделенные им конструкты: негативная мобилизация, понижающая адаптация, отрицание существования у людей «высоких» мотиваций, примитивизация ценностной шкалы и некроз высших ценностей, признание приоритета силы над правом, патерналистские суррогаты идеологии, стерилизация культурных и интеллектуальных элит, наконец – милитаристский национализм как негативная самоидентификация, в крайних проявлениях приобретающая печально знакомые черты нацизма. Все это в полной мере, к несчастью, можно наблюдать в современной российской политике и направляемой ею массовой пропаганде.

Она оказалась пугающе эффективной. Хотя я не склонен серьезно относиться к цифрам социологических опросов, согласно которым поддержка

¹ Большая советская энциклопедия. В 30-ти т. – Т. 28. – М.: Советская энциклопедия, 1978. – С. 570.

² Словарь по этике / Под ред. И. Кона. – М., 1975. – С. 342.

³ Гудков Л. Д. Человек в неморальном пространстве: к социологии морали в посттоталитарном обществе // Вестник общественного мнения. – 2013. – № 3–4. – С. 118–180.

нынешнего политического курса России по отношению к Украине якобы зашкаливает за 80 процентов, тем не менее нельзя недооценивать ее масштабов. Она требует объяснений. И, думается, здесь может помочь концепт под названием **Пост-тоталитарный синдром сознания**.

Пораженность массового сознания россиян посттоталитарным вирусом оказалась куда серьезней, чем представлялось еще недавно. И, что для многих стало совсем уж неожиданным, не сработал «принцип Моисея», 40 лет водившего по пустыне народ Израиля, ожидая, пока вырастет и войдет в силу новое поколение, не знавшее рабства. В качестве частичного объяснения произошедшего предлагаю следующую конструкцию.

Российское общество глубоко нездорово. Думается, одна из причин этого – комплекс социально-государственной неполноценности и боязни перемен. Он распространен на разных уровнях сознания, в разных социальных группах и возникает на пересечении двух компонентов: с одной стороны, это сознание ущербности, порочности и бесперспективности господствовавшей испокон веку системы общественных отношений, с другой – ощущение своей органической сращенности с ней, из-за чего ее изменение воспринимается как угроза устоявшемуся порядку бытия, заведенному укладу жизни, пусть далеко несовершенному, но единственно привычному и, следовательно, как угроза. Причем перемен боятся и многие из тех, кто, казалось бы, может от них лишь выиграть. Но пугают риск и состязательность. Государственная опека, дававшая гарантии прожиточного минимума, возможность прожить пусть кое-как, но зато без особого напряжения в труде, а в ряде случаев – лишь имитируя полезную деятельность, по-прежнему привлекательна. В целом здесь, видимо, срабатывает стереотип, о котором писал еще Карамзин: «Зло, к которому мы привыкли, для нас чувствительно менее нового добра, а новому добру как-то и не верится»¹. И для цинизма здесь открыто широкое поле.

Начнем с уровня *производителей смыслов*. При этом «новый» извод политического цинизма опасней, ибо он демагогически маскируется такими словесными клише как «национальные интересы», «патриотизм», «исторические корни» и т. п., одновременно стигматизируя несогласных клише негативными – «пятая колонна», «национал-предатели» и пр. При этом даже не озабочиваются придумыванием новых слов, а просто без-

думно заимствуют из известных и давно дискредитировавших себя источников. (Думаю, в этой аудитории уточнения не требуются.)

В том же «поле» находится и *наглость* как стиль политического поведения и его вербального оправдания. Причем чем она «круче», как и неизбежно сопровождающая ее ложь, тем «лучше» и, в краткосрочной перспективе, по видимости, эффективней. Это проявляется, например, на переговорах с западными политиками, которые тушуются от этого, когда «на голубом глазу» отрицаются очевидные вещи.

При том, что, как справедливо отмечают некоторые авторы, при привлечении политической экспертизы *выбор между качеством и лояльностью сделан в пользу последнего*, и уровень экспертных оценок неизбежно понижается, этот «новый цинизм» не лишен некоторых претензий на интеллектуализм и рафинированность. Наряду с полублатными клише, используются и цитаты из серьезных философов прошлого – из И. Ильина², например, или даже Н. Бердяева. Правда, весьма избирательно и порой путанно и ошибочно, но этого хватает, чтобы придать некоторым «пещерным» вещам некий псевдоинтеллектуальный лоск и видимость «научности».

Но оставим политический истеблишмент и перейдем на уровень *потребителя смыслов*. Тут тоже стоит выделить несколько вещей.

Активистский конформизм как форма демонстративной политической псевдоактивности. Ее ведущая «ценность» (если здесь это слово вообще уместно) – демонстративная поддержка любых шагов высокого начальства. Чтоб избежать, не вызывая лишних эмоций, совсем уж близких примеров, вспомним персонажа из «Двенадцати стульев», на вопрос о его политическом кредо ответившего одним словом – «всегда!».

Синдром «маленького человека». Его суть выражается чем-то вроде «начальству видней» и т. п. Идея – быть подальше от «опасной» сферы политики и власти, максимально от нее дистанцироваться – «прикинуться несъедобным» (по Гудкову), или «шлангом», по-народному. А циничность этой позиции состоит в снятии с себя ответственности за все, происходящее за пределами маленького личного или группового мирка, в своего рода «самоиндульгенции».

Синдром одинокого человека. Он, по сути, служит той же цели, но в несколько ином вариан-

¹ Карамзин Н. М. Записка о древней и новой России. – М., 1991. – С. 114.

² Иван Ильин, верней, вырванные из него цитаты и их интерпретации, стали сейчас у некоторых наших склоняющихся к нацизму государственников весьма модным инструментом. Но это – сюжет отдельный.

те, выражающейся словами «что я могу один?». (Тут вспоминается сцена из старого «капустника» в постановке Э. Радзинского в студенческом театре МГУ, где эта фраза повторялась все более заполнявшими сцену людьми, в какой-то момент начинавших маршировать, повторяя этот рефрен – «что я могу один?».) А в плане более научном этот синдром «толпы одиноких» означает отсутствие чувства **солидарности** между людьми. В частности, это проявляется в качественной, на порядки, разнице количества людей, выходящих на уличные акции в наших и зарубежных городах в качестве реакции на какие-либо экстремальные обстоятельства, например, убийства по политическим или религиозным мотивам – от убийства «неудобных» журналистов до убийств оппозиционных политиков. (Например, на марши после убийства Политковской в Англии вышли тысячи, в Риме – десятки тысяч человек; а в Москве – триста. Даже недавний траурный марш после убийства Немцова, все же собравший больше 50 тысяч человек, трудно сравнить с миллионным маршем в Париже после расстрела редакции Шарли Эбдо.)

Преставление (искреннее или лицемерное) о политике как о деле, несовместном с моралью, имманентно «грязном» и потому якобы недостойном для «порядочных людей» занятии. Дескать, главное в политике это – властолюбие, стремление к власти любой ценой, умение предать, обмануть и т. п. Увы, следует признать, что подобные мнения и суждения подкреплены обширной практикой, как исторической, так и современной. Однако, на мой взгляд, здесь происходит лукавая *подмена должного сущим, легитимация аморализма*. Сведение политики к «византизму», к макиавеллизму тоже имеет оттенок цинизма. Ибо отрицается такая несовместимая с цинизмом моральная категория как справедливость. А как писал блаженный Августин еще в IV веке, «в отсутствие справедливости что есть государства, как не просто большие шайки разбойников, и что есть шайки разбойников, как не государства в миниатюре»¹. Мне представляется, что именно наличие моральных факторов маркирует границу между *политикой* и *политиканством*. Ибо чем же иначе отличается политика от того, что на современном жаргоне называется преступным «беспределом»?! Еще можно сказать, что интегральная суть политцинизма – легитимация понижающей адаптации людей, приспособление к плохому и

примитивизирующему как к норме, якобы единственно возможному модусу.

Наверняка эта классификация не исчерпывающая. И можно многое добавить или иначе сформулировать, например, проекцию на другие собственные понижающие мотивы. Общим знаменателем мне представляется **глубокая ценностная деформация или даже ценностная аномия** у большинства нашего народа. Но отдающий безнадежностью тотально пессимистический взгляд на состояние нашего общества, мне кажется, не оправдан и к тому же оказывает деморализующее воздействие на людей, на их готовность действовать, менять что-либо к лучшему. Поэтому хотелось бы добавить немного оптимизма.

Цинизм – это своего рода «принципиальный» аморализм. А главная тенденция в сегодняшнем мире все же иная. В мире политики и сегодня полно цинизма. Но трагический опыт XX века все-таки кое-чему научил людей. Не переоценивая ни западных, ни, тем более, наших политиков, можно, тем не менее, с оговорками сказать, что в целом демократические страны, пусть спотыкаясь, оглядываясь, даже делая попятные шаги, но все же движутся к моральной политике. К этому политиков толкают возросший уровень обращаемых к ним общественных ожиданий и требований. Наступают «новые времена», когда даже политические циники вынуждены играть по другим правилам. Моральность политики выстрадана человечеством. И дело не только в «высоких идеалах», но и в прагматике. Вспоминается название книги Сергея Ковалева «Прагматика политического идеализма». Ведь в хотя бы относительно нормальных обществах *быть честным прагматически выгодно*, ибо бесчестность начисто губит репутацию человека и, соответственно, его карьерные и другие личные перспективы, делает его «нерукопожатным» с соответствующими последствиями.

Думается, что одним из лекарств против понижающей адаптации может быть *апелляция к адаптации повышающей*, противопоставление «банальности зла» по Ханне Арендт – «банальности героизма» по Ф. Зимбардо, писавшему в эпилоге «Эффекта Люцифера», что каждый может стать героем в некий момент. И совсем не обязательно «на баррикадах». В нашем случае это может быть излечение от синдромов общего тоталитарного прошлого. Осознание советского прошлого как разделяемой и россиянами, и украинцами общей травмы, может активизировать объединяющие людей и народы ценности. В человеке,

¹ Цит. по Графский В. Г. История политических и правовых учений. – М., 2005. – С. 185.

как говорится, много всякого «намешано». И надо апеллировать к лучшей его стороне – к чувству собственного достоинства, к самоуважению, к потребностям высших уровней (по пирамиде А. Маслоу), а не ограничиваться пусть даже самыми интеллектуально изощренными описаниями его низкой стороны и качеств и вытекающими отсюда модусами поведения, что становится легитимацией цинизма, независимо от намерений аналитиков, даже самых честных и благородных.

Долг и социальная ответственность интеллектуалов – противостоять легитимации политического цинизма, способствовать движению политического «маятника» назад, в среднее положение, (назовем его политической рациональностью или политическим реализмом).

К несчастью, значительная часть людей в России, статусно претендующих на роли интеллектуалов, не выдержала испытания разными искушениями и рисками (в основном мнимыми), пренебрегла этим долгом и приняла роль интеллектуальных приказчиков при власти. Про Украину, хотя и слежу, насколько могу, внимательно и с максимальными сочувствием и желанием успеха, хотя тоже не все идеализирую, знаю меньше и воздержусь от оценок.

Все же могу сказать, что в целом, по моим ощущениям и наблюдениям, в Украине – и в уличном поведении людей, и во многом другом (о Майдане уж и не говорю), в отличие от России, очень сильна струя апелляции именно к адаптации возвышающей. Я бы даже рискнул поделиться ощущением, что мы присутствуем при рождении гражданской нации.

Однако должен заметить, что этому противостоит существующий в обеих наших странах синдром этнического национализма. Понимаю, что в Украине он гораздо более объясним и оправдан, особенно по нынешним временам. Но все же он содержит в себе и немалую опасность. На эту тему сломано и ломается множество копий. Поэтому, не вмешиваясь в «битву», ограничусь одной малоизвестной цитатой из книги английского христианского мыслителя К. Льюиса «Любовь. Страдание. Надежда»: «Когда патриотизм становится бесом, он плодит и множит зло... Это чувство не безопасно. История любой страны кишит постыднейшими фактами... Когда мы узнаем об истории больше, патриотизм наш рухнет или сменится злым цинизмом или мы нарочно откажемся видеть правду. Образ прошлого может укрепить нас и при этом не обманывать. Опасен этот образ

ровно в той мере, в какой он подменяет серьезное историческое исследование. Чтобы он не приносил вреда, его надо принимать как сказание... Разновидность патриотизма – уже не чувство, а вера, твердая, даже грубая вера, что твоя страна или твой народ действительно лучше всех. А если наша нация настолько лучше всех, не обязана ли она всеми править? В самой крайней форме такой патриотизм становится тем расизмом толпы, который одинаково противен и христианству, и науке»¹.

Можно еще немало сказать на данную тему. В частности, о важной позитивной роли юмора и иронии, вспомнить о плакатах, о разных формах уличного акционизма – от «смеющейся нереволюции» до акций группы «Война» и креативнейших новосибирских ребят; о российском документальном фильме о художниках Майдана под названием «Музей “Революция”» и о многом другом. Увы, формат статьи этого не позволяет.

А завершить хочется большой цитатой из Карла Поппера, считавшего глубочайшей и еще далеко не завершенной революцией в истории переход от общества закрытого, где индивид растворен в коллективности, взамен получая иллюзию защищенности, к обществу открытому, где он свободен и должен сам принимать личные решения. Такой переход неизбежно сопряжен со страхом свободы, с желанием и попытками вновь захлопнуть уже отворенную дверь. И, как показывает история, процесс действительно можно задержать. Но это приносит лишь новые беды, ибо вернуться в мнимый «утраченный рай» тоталитаризма невозможно. «Чем старательнее мы пытаемся вернуться к героическому веку племенного духа, тем вернее мы в действительности придем к инквизиции, секретной полиции и романтизированному гангстеризму... нам следует найти опору в ясном понимании того простого выбора, перед которым мы стоим. Мы можем вернуться в животное состояние. Однако если мы хотим остаться людьми, то перед нами только один путь – путь в открытое общество».²

И еще очень хочется, чтобы у Украины «получилось». Это важно не только для нее, но и для России, а, может, и для других стран, прокладывающих пути к открытому обществу – обществу будущего.

¹ Льюис К. Любовь. Страдание. Надежда: Притчи. Трактаты. – М., 1992. – С. 216–218.

² Поппер К. Открытое общество и его враги. В 2-х т. – М., 1992. – Т. 1. – С. 248.

Лариса Дериглазова

Жить не по лжи в условиях невообразимого

В эссе мне хотелось достичь двух целей: 1) выразить свое видение ситуации как аналитической задачи, требующей экспертной оценки для выбора стратегии и тактики ее решения; 2) выразить мнение о том, что могут делать образованные люди в Украине и России для того, чтобы способствовать скорейшему прекращению и разрешению этого «невообразимого» конфликта. Конфликт в Украине и между Россией и Украиной с учас-

тием ведущих игроков мировой политики выявляет многие особенности современных международных конфликтов в странах демократического транзита. Моральным императивом каждого образованного и неравнодушного человека в Украине и России должно быть следование формуле «жить не по лжи», которую сформулировал Александр Солженицын в 1972 году.

Ключевые слова: международные конфликты, демократизация, войны по доверенности.

In this essay the author assesses a conflict situation as an analytical problem that demands the choice of an appropriate strategy and tactics for solution. The author explores what educated people in Ukraine and Russia could do to bring the current “unthinkable” conflict to an end. This conflict, which involves leading world actors, demonstrates many features of current international conflicts in countries experiencing democratic transition. Each educated and conscientious person in Ukraine and Russia should follow the moral formula “not to live by lies,” as was suggested by Alexander Solzhenitsyn in 1972.

Keywords: international conflicts, democratization, “proxy wars”.

Двадцать лет назад я училась в магистратуре по изучению проблем мира в США, университет Нотр-Дейм, штат Индиана, и для одного из курсов меня попросили написать работу о возможности конфликта между Украиной и Россией. Вывод моей работы о «невообразимости» жесткой конфронтации и вооруженного конфликта между нашими странами явно не удовлетворил моего американского профессора, который исходил из формального анализа наличия конфликтного потенциала¹.

¹ Тезис о «немыслимости» или «невообразимости войны» (unthinkable, impossible war) был сформулирован в конце 1940-х – начале 1950-х гг. в отношении угрозы новой мировой войны между великими державами с использованием ядерного оружия. Тезис о «невообразимости войны» подчеркивал неприемлемость войны как средства рациональной политики, где ответственные национальные лидеры должны тщательно взвешивать все последствия выбранной стратегии.

Конфликт в Украине и между Россией и Украиной в той форме, в которой он разворачивается последние полтора года, вызывает у многих чувство «невообразимости» происходящего, когда линия фронта и конфронтации прошла не только между «политически организованными сообществами», но и через семьи, дружбы и многолетние человеческие отношения. Причем такое мнение скорее существует именно у русских и украинцев, но не у сторонних наблюдателей, для которых данная ситуация отражает почти закономерное развитие событий после распада СССР, или, кто-то скажет, возникшее с созданием СССР, или с вхождением Украины в Российскую империю, или присоединением Западной Украины к СССР. Интерпретация истории и исторических событий, переосмысление опыта совместного проживания народов всегда подвергаются ревизии в период политических деконструкций.

Сегодня писать на тему конфликта в Украине, конфликта между Россией и Украиной, который вовлек в свою орбиту ведущие мировые державы, равносильно хождению по канату или по лезвию ножа, так как грозит не только потерей эмоционального равновесия и аналитической беспристрастности, но и может ненамеренно ранить. Каждая формулировка, каждое слово, бесконечное количество раз взвешенное и выверенное, при соприкосновении с бумагой или озвучивании рождает массу интерпретаций и коннотаций, неизбежно вызывает оценку со знаком «плюс» или «минус». Это ситуация, когда почти невозможной кажется попытка выразить свою мысль или мнение, не будучи обвиненным в предвзятости или ангажированности. Степень эмоциональности вовлеченных сторон увеличивается с каждой потерянной жизнью и страданием в каждый день этого, казалось бы, невозможного еще пару лет назад конфликта.

Говорить и писать сегодня о конфликте в Украине и между Украиной и Россией означает почти автоматическое отнесение к «своим» или «чужим» даже по формальному признаку выбора языка, на котором ты говоришь или пишешь. Язык нередко становится не просто маркером и основой идентичности, но часто сопровождается номинируемой или приписываемой политической лояльностью, когда ставят знак равенства между языком и государством и государственной идеологией. Я выбрала русский язык для написания этого эссе только потому, что это мой родной язык, именно на нем я могу максимально точно выразить себя.

Осознавая всю сложность поставленной задачи, мне хотелось бы достичь двух целей в своем эссе: 1) как специалисту в области международных конфликтов, мне хотелось бы выразить свое видение ситуации как аналитической задачи, требующей экспертной оценки для выбора стратегии и тактики ее решения; 2) как человеку, чьи прадеды были сосланы в период советской коллективизации из Западной Украины на Дальний Восток, и для кого кровные узы и дружеские связи имеют силу, мне хотелось бы выразить мнение о том, что могут делать образованные люди в Украине и России для того, чтобы способствовать скорейшему прекращению этого немыслимого, невообразимого конфликта.

Как ученый, я могу констатировать, что конфликт в Украине и между Украиной и Россией выявляет многие особенности современных конф-

ликтов, о которых так много пишут после окончания «холодной войны». Украина столкнулась с ситуацией, через которую прошли или все еще находятся в ней Россия, страны бывшей Югославии (включая Косово), Ирак, Сирия, Ливия и многие другие страны. Эти конфликты порождены проблемами развития неоднородных обществ, где многие противоречия подавлялись или игнорировались на протяжении десятилетий. Нередко толчком к эскалации внутренних конфликтов стало разрушение предшествующих государственных и силовых структур, которые удерживали конфликтный потенциал в существующих рамках.

Самюэль Хантингтон (Huntington, 1991), анализируя особенности «третьей волны демократизации» в странах Латинской Америки, Центральной и Южной Европы в 1970–80-е годы, назвал восемь основных контекстуальных (contextual) проблем, с которыми столкнулись страны демократического транзита: 1) оппозиционные движения в виде партизанских или повстанческих движений; 2) этнические или общинные (communal) конфликты; 3) исключительная бедность населения; 4) крайнее социально-экономическое неравенство; 5) хроническая инфляция; 6) большой внешний долг; 7) проблема терроризма (помимо повстанческих движений); 8) активное вовлечение государства в экономику страны. Сочетание нескольких из перечисленных факторов могут приводить к отказу от демократических принципов в политике и разочарованию в идее демократии в целом ¹.

С окончанием «холодной войны» на волне демократизации многие латентные конфликты были актуализированы через массовое участие людей в политических, экономических и социальных преобразованиях. Во многих конфликтах главной идеологией становится идея национального возрождения, требующая компенсации, нередко материальной, за десятилетия несправедливости и унижений. Новая политическая элита активно использует потенциал массовой мобилизации для решения своих кратко- и среднесрочных задач. Нередко народный подъем приводит к массовому насилию под националистическими лозунгами. В середине 1990-х гг. на эти особенности конфликтов в странах демократического транзита обратили внимание политолог Джек Снайдер и ис-

¹ Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. – University of Oklahoma Press, 1991. – P. 253–254.

торик Эдвард Мэнсфилд. Работы этих авторов ¹, указывающих на наличие корреляции между демократизацией и насилием, вызвали бурю обсуждения в академических кругах, так как фактически ставили под сомнение теорию демократического мира и оспаривали ценность политики распространения демократии, практикуемую развитыми странами Запада.

Современные войны или вооруженные конфликты не похожи на конвенциональные войны между государствами с участием регулярных армий. По меткому определению британского генерала Руперта Смита, их можно определить как «войны среди людей» (*war amongst the people*), в которых зона военных действий и воюющие неотделимы от гражданского населения и гражданских объектов. Такая ситуация рождается в результате активного участия в вооруженных конфликтах различного рода нерегулярных вооруженных формирований, которые для одних людей являются «бандитами и террористами», а для других – «добровольцами и народными героями». В таких условиях многие положения, ограничивающие насилие в отношении гражданского населения, не работают, а законы и правила войны нарушаются вольно или невольно. Один из главных выводов Р. Смита – о невозможности решения современных конфликтов при помощи военной силы ² – является скорее привычным для опытных военных, хотя по-прежнему критически оценивается более воинственными политическими лидерами, полагающими, что война является приемлемой стратегией решения политических проблем.

Еще одна характерная особенность современных вооруженных конфликтов, отчетливо фиксируемая в конфликте в Украине и по поводу Украины, это оказание поддержки нерегулярным вооруженным формированиям со стороны вовлеченных государств. Этот феномен был отмечен в период «холодной войны» и получил название «войн по доверенности» (*proxy war*). Ставка на нерегулярные вооруженные силы разного происхождения, имеющие разную мотивацию для участия в конфликте, позволяет государственным игроками решать ряд проблем, связанных с использованием регулярных войск. Это помо-

гает вовлеченным странам избежать ответственности за происходящее, однако позволяет им надеяться на получение «дивидендов» в случае решения конфликта по желаемому сценарию. Массовый патриотический подъем нередко эксплуатируется для «отвода» народного гнева и его переориентации в необходимое для политической элиты русло. Однако привлечение нерегулярных формирований часто порождает проблему контроля за действиями «народных армий», которые не всегда готовы подчиняться указаниям центральной власти или следовать наставлениям советников.

Как следствие, «войны по доверенности» с привлечением нерегулярных формирований из числа ополченцев, добровольцев, народной милиции и тому подобное приводят к повсеместному нарушению законов и обычаев войны, ограничивающих насилие и возлагающих ответственность на политических лидеров и командиров, создают «серую зону» безвластия, где государства уходят от ответственности, передоверяя свои интересы негосударственным игрокам. Поставки оружия, поддержка военными специалистами, мотивирование на участие в военных действиях, – все это трудно доказуемые деяния в условиях отсутствия законной признанной власти либо фактического двоевластия или безвластия. В то же самое время, в рамках демократической теории, народный подъем, народное самовооружение является признанной формой политической борьбы против тирании и авторитарных режимов. Нередко внешние силы конфликта в лице развитых демократических стран попадают в «ловушку интенций», определяя своего союзника по принципу оппозиционности авторитарному режиму.

Другой особенностью современных конфликтов, проявленной в рассматриваемой ситуации, является интернационализация конфликта через активное вовлечение в его динамику внешних сил, преследующих собственные интересы. Интересы внешних участников неизбежно приводят к интерпретации существующего конфликта в рамках собственного видения мира с учетом своих интересов. Нельзя не отметить и то, что внешние силы становятся «заложниками» собственной идеологии, основные принципы которой активно используют стороны конфликта для достижения своих интересов. В таких условиях современные конфликты все чаще представляют собой сложно переплетённые зависимости нелинейного характера. Однако жесткое правило

¹ Snyder J., Mansfield E. *Electing to Fight: Why Emerging Democracies Go to War*. – Cambridge: MIT Press, 2005; Snyder J. *From Voting to Violence: Democratization and Nationalist Conflict*. – W. W. Norton, 2000.

² Smith R. *The utility of force. The art of war in the Modern World*. – New York: Alfred A. Knopf, 2007.

политического анализа на основе реалистического подхода диктует, что для понимания внутренней динамики конфликта необходимо анализировать то, кто получает выгоду от существующей ситуации.

Одним из очевидных следствий конфликтов, которые происходят между народами, странами и группами, является усиление поляризации сторон, использование стереотипов и усиление пропагандистских приемов в изложении информации, представлении фактов и интерпретаций событий. Все эти явления связаны с намеренным или объективным сужением источников информации; схематизацией и упрощением происходящих процессов; уменьшением прямых контактов между представителями конфликтующих сторон. В условиях конфликта происходит большее сосредоточение на эмоциональной, а не на рациональной стороне событий, аналитика уступает место манипуляции общественным мнением. Пропаганда¹ используется для мобилизации населения конфликтующих сторон, для поддержки политических элит, которые выступают за продолжение и эскалацию конфликта. Объективным критерием, который указывает на заинтересованность в продолжении конфликта, являются действия так называемых «партий войны», которые призывают население бороться до победы и выражают свое неодобрение и даже презрение сторонникам «партий мира и компромисса». Признаками усиления пропаганды является попытка переписывания истории в нужном для политических элит ключе для оправдания выбранного курса на эскалацию конфликта либо легитимацию использования силы.

В условиях продолжающегося конфликта в Восточной Украине, мы наблюдаем очень схожее развитие событий как в Украине, так и в России. Пропаганда вместо информации, мобилизация для «победы» вместо нахождения компромисса, необходимого для достижения мира; упрощение и схематизация вместо стремления понять комплексные проблемы и найти способы их решения. Конфликт в Восточной Украине уже привел к формированию полярных позиций у жителей Украины и России. Все это ведет только к эскалации конфликта, росту жертв, потере доверия и способности договариваться, – все это логика конфликта с «нулевой суммой», в котором должны быть «победители и проигравшие».

¹ Пропаганда отличается от информационного освещения событий намеренным искажением или предвзятым изложением фактов, а также их оценки.

В условиях конфликта жители России, Украины и Европы подвергаются сильнейшему давлению двух самых больших страхов XX века, которые вызывают не только воспоминания, но и сильнейшие эмоции – страх тоталитарных режимов и страх всеобщей войны. Вся послевоенная история Европы основана на борьбе – внутренней и внешней – против «соблазнов» простого решения сложных проблем, против губительного идеализма.

Конфликт в Украине и между Украиной и Россией можно назвать асимметричным конфликтом, с активным участием негосударственных действующих лиц и внешних сил, в котором применение вооруженной силы не приносит победы ни одной из вовлеченных сторон, однако лишает стороны возможности сесть за стол переговоров с реальным намерением найти политическое решение. Конфликтующие стороны, находясь в плену политических амбиций своих лидеров, усугубляемых давлением со стороны внешних сил, почти неизбежно обречены на долголетнее противостояние и истощение. Станет ли урегулирование конфликта результатом смены политического лидерства или требований людей, уставших от кровопролития, трудно предугадать. На протяжении более полутора лет казалось, что крайняя точка конфликта достигнута, и переговоры неизбежны. Однако достигнутые договоренности по-прежнему не привели к действительному урегулированию.

Украина и Россия стали заложниками собственных политических лидеров и национальных идеологий, сформированных в постсоветский период. Политические лидеры в своих амбициях и политических программах выражают мнение или волю значительной части населения. При этом для реального урегулирования конфликта необходимо критическое переосмысление политики и идеологии, которые реализуют обе страны.

Что можно сделать в такой ситуации мобилизации населения конфликтующих стран для того, чтобы прекратить насилие и разорвать цепочку взаимных упреков и обид? Какова роль образованных людей, экспертов в этом? На мой взгляд, образованные люди, в первую очередь, должны:

- 1) направить свое пристальное внимание на события в своей стране с целью обнаружения и показа наличия пропаганды вместо информации;
- 2) осознанно отказаться от искажения и переписывания истории;

- 3) пристрастно относиться к поведению политической элиты своей страны;
- 4) показывать сложность и комплексность проблем в противовес их упрощению;
- 5) изучать процессы и события в своей стране, которые стали причиной разворачивающихся событий в Восточной Украине;
- 6) сопротивляться манипуляциям, основанным на страхах, эмоциях и искаженных фактах.

Мне представляется очень важным обсуждение «невообразимости» происходящего, понимание ответственности политических лидеров и простых людей за развязывание войны и военные действия, за участие в военных действиях, без обвинений другого, но с пониманием той ответственности, которую несет каждая вовлеченная сторона, включая европейских и американских партнеров.

Учитывая высокую степень ангажированности средств массовой информации, обязанностью каждого эксперта является следование формуле, которую предложил Александр Солженицын в своем эссе «Жить не по лжи!» в феврале 1972 г. В этом коротком сочинении звучит яростный призыв не только идеалиста, но и прагматика к советским людям, жившим в условиях идеологической тотальности: «Пусть ложь всё покрыла, пусть ложь всем владеет, но в самом малом упрёмся: пусть владеет не через меня!». Александр Исаевич предложил настоящую программу действий, которая актуальна сегодня как никогда и доступна для русских и для украинцев, и которая будет препятствовать бесконечному воспроизведению лжи во имя победы, которой не может быть. И пусть каждый с этого дня:

- «впредь не напишет, не подпишет, не напечатает никаким способом ни единой фразы, искривляющей, по его мнению, правду;
- такой фразы ни в частной беседе, ни многолюдно не выскажет ни от себя, ни по шпаргалке, ни в роли агитатора, учителя, воспитателя, ни по театральной роли;
- живописно, скульптурно, фотографически, технически, музыкально не изобразит, не сопроводит, не протранслирует ни одной ложной мысли, ни одного искажения истины, которое различает;
- не приведет ни устно, ни письменно ни одной “руководящей” цитаты из угождения, для страховки, для успеха своей работы, если цитируемой мысли не разделяет полностью или она не относится точно сюда;

- не даст принудить себя идти на демонстрацию или митинг, если это против его желания и воли; не возьмёт в руки, не подымет транспаранта, лозунга, которого не разделяет полностью;
- не поднимет голосующей руки за предложение, которому не сочувствует искренне; не проголосует ни явно, ни тайно за лицо, которое считает недостойным или сомнительным;
- не даст загнать себя на собрание, где ожидается принудительное, искажённое обсуждение вопроса;
- тотчас покинет заседание, собрание, лекцию, спектакль, киносеанс, как только услышит от оратора ложь, идеологический вздор или беззастенчивую пропаганду;
- не подпишется и не купит в рознице такую газету или журнал, где информация искажается, первосущные факты скрываются»¹.

¹ Солженицын А. И. Жить не по лжи! [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.solzhenitsyn.ru/proizvedeniya/publizistika/stati_i_rechi/v_sovetskom_soyuze/jzit_ne_po_lji.pdf.

Катерина Смаглий

Проект «Украина своими глазами» как зеркало российско-украинских отношений

Статья анализирует результаты проекта «Украина своими глазами», который предоставил возможность гражданам Российской Федерации посетить Украину в 2015 году и проанализировать развитие ее гражданского общества и проведение реформ после Революции Достоинства. Автор затрагивает вопросы дальнейшего развития отношений между Украиной и Россией в результате аннексии Крыма и военного конфликта на Донбассе, а также вопрос того, как эти события повлияли на российскую внутреннюю политику и ее гражданское общество.

Ключевые слова: гражданское общество, Евромайдан, аннексия Крыма, война на Донбассе, беженцы, внутренние переселенцы, пропаганда, украино-российские отношения.

The article analyzes the "Ukraine with one's own eyes" project, implemented in 2015 to facilitate study visits of Russian citizens to Ukraine and analyze the development of Ukraine's civil society development and reforms after the Revolution of Dignity. The author looks at the further development of bi-lateral relations between Ukraine and Russia after the annexation of Crimea and the military conflict in Donbas, as well as how these events impact Russia's domestic politics.

Keywords: civil society, Euromaidan, annexation of Crimea, the war in Donbas, refugees, internally displaced persons, propaganda, Ukrainian-Russian relations.

В сентябре 2015 года российская неправительственная организация «Центр обозримого будущего», украинская общественная организация «Интерньюз-Украина», а также Киевский офис Института Кеннана объединили свои усилия для реализации совместного проекта, суть которого заключалась в организации коротких ознакомительных визитов российских активистов, журналистов, представителей аналитических центров и деятелей искусства в Украину. Цель поездок состояла в том, чтобы российские граждане, часто знающие о происходящем в Украине лишь со слов официальных российских телеканалов, могли сформировать собственное, независимое мнение о жизни в Украине после Евромайдана.

Сразу нужно отметить, что проект не ставил своей целью «примирить» россиян и украинцев.¹ Он лишь создавал удобную платформу для обмена опытом и ведения диалога. В ситуации катастрофически низкого уровня взаимодействия между Украиной и Россией, слабости украинистики в России и русистики в Украине, авторы данного проекта осознали необходимость интеллектуальных усилий для понимания друг друга и попытались приблизить граждан обеих стран на пути к такому взаимопониманию.

Киевский офис Института Кеннана также рассматривал данный проект как элемент культурной

¹ О сложности проведения таких «примирительных» круглых столов писал Андрей Портнов в своей статье «Россия–Украина. Диалог во время войны» // Уроки истории. – 14.07.015 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://urokiistorii.ru/node/52734>.

дипломатии или «people-to-people diplomacy», надеясь, что именно человеческие контакты, живое общение и личное участие в культурных обменах поможет россиянам рассеять мрак навязанной им антиукраинской пропаганды и даст им возможность лучше понять сегодняшнюю Украину. Ведь как заметила одна из участниц самого первого ознакомительного визита, «граждане Украины даже представить себе не могут масштабы информационного бедствия, которое переживает Россия...»¹.

Наша инициатива реализовывалась под лозунгом «Не будь ретранслятором – стань первоисточником». Она была нацелена, прежде всего, на активных россиян, желающих своими глазами увидеть жизнь современной Украины и ретранслировать информацию, полученную во время визитов, на своих друзей в социальных сетях.

В момент подготовки данной статьи организаторам удалось осуществить четыре поездки из запланированных пяти, поэтому приведенный ниже анализ еще не полностью охватывает всю полученную во время проекта информацию, но уже дает возможность сложить определенную картину проблем в украино-российских отношениях, как их увидели сами участники проекта².

Каждый из визитов предполагал посещение общественных организаций, аналитических центров и волонтерских инициатив Киева, Львова, Днепропетровска и Одессы. Поездки дали участникам возможность поговорить с десятками людей, начиная от простых обывателей и заканчивая волонтерами и чиновниками. Итоги поездок по Украине подводились за заключительным круглым столом, во время которого участники имели возможность вспомнить самые яркие впечатления от встреч, сделать оценку значения визита для лучшего понимания российской стороной ситуации в Украине, обменяться мнениями по вопросу развития гражданского общества в России и Украине, а также обсудить развитие отношений между двумя странами. Ключевым вопросом такого диалога всегда оставался анализ *качественных* изменений в понимании Украины, произошедших в сознании российской стороны в результате опыта

их личного общения с представителями гражданского сектора Украины.

Все круглые столы имели свою специфику и были абсолютно уникальными событиями в содержательном и эмоциональном отношении. Только двое из более, чем 40 участников проекта, по его окончанию произнесли такие простые до боли слова «прости нас, Украина» и «у меня есть чувство вины перед Украиной». Возможно, подсудно понимая свою вину, россияне еще не могут просить прощения у украинцев, так как не идентифицируют себя с политикой президента Путина. В то же время, как заметила активистка Наталия Михеева, «даже если участники проекта на говорят об этом вслух, это не значит, что они не ощущают этой вины».

Основными темами обсуждения всегда оставались Крым, военный конфликт на Донбассе, участие России в этой войне, влияние Евромайдана на гражданское общество в России, роль средств массовой информации в разжигании конфликта между двумя странами, состояние украинской экономики и ход ее реформирования. Именно эти темы, при более близком рассмотрении, и являются основополагающими для понимания дальнейших векторов развития украино-российских отношений.

В данной статье приводятся лишь основные и самые яркие выводы, вынесенные российскими участниками из поездки в Украину.

Россия–Украина: преодоление страхов и фобий

Практически все участники проекта отметили *фактор страха перед поездкой в Украину*. Некоторые активисты даже признавались, что боялись говорить правду родственникам и предпочитали скрыть от них сам факт визита как такового. Ментальные барьеры в виде укрепившихся в российском сознании мифов о «фашистской хунте» и «кровавых бандеровцах» разделяют две страны куда сильнее физических границ между ними.

Лучше всего существование таких фобий проиллюстрировал журналист сайта Grani.ru Юрий Тимофеев: «Как журналист, я объездил несколько “горячих точек” – был в Дагестане, Чечне, писал о других войнах. И вот перед поездкой в Киев, услышал от родственников: “Ты что, не мог сказать, что у тебя двое детей?”». По мнению Тимофеева, такая реакция лишь доказывает эффективность российской пропаганды. Все больше россиян начинают верить Жириновскому и другим политикам, которые в студии Владимира Соловьева говорят, что в Киеве убивают за использование русского языка.

¹ Россияне большими группами приезжают в Украину, чтобы узнать правду // Аргумент. – 22.07.2015. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://argumentua.com/mnogie-rosciyane-khotyat-znat-pravdu-o-sobytyakh-v-ukraine-natalya-mikheeva?utm_source=twitterfeed&utm_medium=facebook.

² Важно отметить, что участниками групп с российской стороны были не только жители Москвы и Санкт-Петербурга. География покрытия была самая широкая – от Красноярска до Челябинска, Иркутска и Барнаула, Омска и Ростова-на-Дону.

Ни один из страхов участников не нашел отображения в украинской реальности. Как позже написала в своей статье участница из Ростова, на смену страху перед Украиной пришло чувство любви к ней:

«Нигде – подчеркну, нигде! – мой русский язык не был предметом агрессии, недовольства или игнорирования. Все говорили со мной или по-русски, если умеют, или на украинском, и в обоих случаях мы прекрасно понимали друг друга. Кстати, в самом центре Львова, в магазине издательства “Фолио”, я встретила [...] продавцов, говорящих на таком прекрасном русском, что у нас в Ростове и не встретишь. И вот ещё какой странный момент – напряжение на Украине чувствуется намного меньше, чем у нас здесь. Я почувствовала это вчера сразу же, как только вышла из самолёта. У нас напряжение разлито в воздухе. Там – практически не ощущается. В общем-то, так со всей Украиной. Она в первую очередь про любовь.»¹

По словам другой активистки: «ни в сфере обслуживания, ни на встречах с украинскими коллегами, мы не чувствовали к себе неприязни. Произошел определенный “разрыв шаблонов”, т. к. украинское общество продемонстрировало большую доброжелательность по отношению к нам, чем мы ожидали»². А когда же украинские коллеги позволяли себе открыто критиковать собственное правительство, это вызывало у россиян чувство уважения, «ведь не каждый будет готов признать свои проблемы перед нами, русскими, постоянно вставляющими “палки в колеса” вашим преобразованиям».

Также необходимо отметить, что фобии, связанные с «разгулом национализма в Украине», накладывались на страх другого порядка, а именно интуитивную боязнь российских коллег встретить в Украине презрительное отношение к себе и холодный прием. Россияне, даже те из них, кто отрицает факты аннексии Крыма и открытой поддержки военного вмешательства России на Донбассе, на самом деле хорошо понимают, что случилось на самом деле. Таким образом, фактор вины перед Украиной есть часть коллективного российского бессознательного, но вербализировать и признать эту вину большинство российских граждан еще не готово.

¹ Дзюба Ольга. 10 дней с Украиной // Городской репортер. – 16.09.2015. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cityreporter.ru/10-dnej-s-ukrainoj/#>.

² Здесь и далее использованы прямые цитаты участников круглых столов.

Анализируя причины собственного страха перед Украиной, россияне одновременно восхищались бесстрашием украинцев. Как отметила журналист Екатерина Макаревич, «во время Евромайдана украинцы перебороли свой страх тотальной неизвестности. Переборов этот страх, они смогли довести до конца то, что начали. В Украине во время незаслуженных арестов активистов на Майдан выходило еще больше людей. В России такое сейчас невозможно, ведь здесь, если активист арестован, общество соглашается с тем, что его или ее посадили заслуженно, т. е. “за дело”».

И, наконец, обговаривался фактор страха перед Украиной со стороны политических лидеров России. «То, что мы увидели в Украине – потрясает, – написал после посещения Украины блоггер Денис Греков. – В массе это удивительно здоровое, не ожесточившееся и не поддавшееся военизации общество, стремящееся к развитию и обычным человеческим ценностям. Мы видим перед собой имеющий большие шансы стать успешным пример того, как [...] общественное сознание Украины освобождается и становится современным. И именно это развитие так пугает путинских российских политиков, гораздо больше пугает, чем война или гибель в военном конфликте десятков тысяч украинцев и россиян»³ (здесь и далее курсив мой. – К. С.).

Таким образом, по отношению к Украине у россиян есть несколько типов страхов, начиная от страха быть непонятым, отвергнутым, униженным. Чаще всего эти страхи искусственно насаждаются россиянам их СМИ и политической элитой, которая просто подогревает эти негативные эмоции со стороны россиян по отношению к украинцам из-за собственного страха перед построением открытого общества. Заставляя россиян бояться Украины (либо всего, что связано с Майданом), российская власть лишь пытается отгородить собственное население от соседки, чей «дурной» пример может быть заразителен. Все это делается с целью продлить свое пребывание у власти, а вот преодоление страха перед Украиной как раз и может послужить основой для реальных демократических преобразований в России.

В то же время, как отметил Юрий Тимофеев, Украине не стоит бояться лживой российской пропаганды и отключать российские телеканалы. Не стоит уподобляться тоталитарному соседу. Наобо-

³ Греков Денис. #Украина своими глазами. Впечатления россиянина // Новое Время. – 22.09.2015. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://m.nv.ua/opinion/grekov/ukraina-svoimi-glazami-vpechatlenija-rossijanina-70025.html>.

рот, правительство Украины должно понять, что просмотр телепередач российского производства лишь скорее развеет сомнения у того незначительного числа украинцев, которые еще сомневаются в правильности выбора Украины. Ведь если перевести фразу «На улицах Киева теперь убивают за русский язык» с языка пропаганды, она будет означать лишь «Не выгоняйте Путина!», «Только Путин, только стабильность!». По словам Тимофеева, «этот бред для внутреннего пользования, в Украине же телепередачи в духе Соловьева и Киселева только скорее помогут мечтающим о “русском мире” увидеть всю убогость данной перспективы, ведь в отличие от россиян, украинцы могут видеть реальность такой, какой она есть, а не такой, какой ее хотят воссоздать российские пропагандисты».

Роль пропаганды в разжигании конфликта

Все участники круглых столов отметили роль российских СМИ в разжигании конфликта между двумя странами. Российское телевидение все больше напоминает «пропаганду в стиле Геббельса», которая работает настолько сильно, что даже живущие в России украинцы готовы ехать на Донбасс и «защищать Родину от “укропов”». Фактически отвлекая российского телезрителя от вопросов реальных причин Революции Достоинства и хода реформ в Украине после Майдана, СМИ России отравляют сознание своих граждан, запугивая их экономическим кризисом и политическим хаосом в результате любых протестов, социальных потрясений и революций.

Было отмечено, что целью российской пропаганды была дискредитация мирного протеста во время Евромайдана. Пропаганда делала акцент на том, что протестующие были «радикалами, экстремистами либо фашистами». В то же время, как отметила россиянка Наталья Михеева, при желании россияне всегда могли найти правдивую информацию об Украине. Любой россиянин может при помощи интернета иметь доступ к независимым сайтам и новостным каналам. При желании всегда можно узнать о происходящем в Украине, о реальных причинах санкций, о реальных причинах так называемого «конфликта на Донбассе», однако *«у большинства россиян нет желания искать эту информацию, развивать в себе критическое мышление, ставить под сомнение действия власти. Можно сделать вывод, что, будучи глубоко отравленным российской пропагандой, общество сознательно отторгает правду и не хочет её воспринимать».*

По словам российских участников проекта, официальные средства массовой информации России ограничиваются четырьмя темами: 1) война с врагами на Западе; 2) война с Украиной, как агентом Запада (после начала военной операции в Сирии тема Украины была фактически вытеснена из СМИ вопросами поддержки Россией режима Асада); 3) борьба с гражданским обществом, как «пятой колонной»; 4) оправдание добровольного самоограничения и импортозамещения в результате санкций.

Однако работа российской пропагандистской машины в одном направлении негативно влияет прежде всего на само российское общество и на российскую внутреннюю ситуацию. Военная тематика просто перегрузила все официальные российские каналы, на которых не обсуждаются темы развития общества, внедрения реформ, внутренних проблем в самой России. «У нас серьезные проблемы. Люди впадают в шизофрению, т. е. параллельные реальности приводят к неврозу», — отметила одна из участниц обсуждения. А вот от другой россиянки мы услышали фразу «Вы не представляете опасность, которую мы представляем!» На просьбу модератора пояснить свою мысль, та ответила, что «от психически нездорового общества, коим сейчас является Россия, ждать можно чего угодно, даже участия в полномасштабной военной операции».

Однако самая важная для России потеря — это потеря целого поколения молодых российских граждан, рожденных уже не в СССР и способных, при правильных условиях, модернизировать и демократизировать свою страну. Отравленные собственными СМИ, эти люди уже не смогут отделить правду от лжи и принести изменения в Россию. Россия откатывается далеко назад и это вызывает колоссальное разочарование как со стороны ее собственных граждан, в которых еще жива способность видеть правду, так и ее ближайших соседей в Украине.

Маргинализация России в общественном сознании Украины

Удивительный вывод, сделанный россиянами в результате поездки, заключается в том, что не смотря на предпринятые попытки противостоять российской информационной войне, *Украине, по большому счету, Россия уже совершенно не интересна.* «Украине не нужно постоянное “переживание того, что случилось”». Она определенно движется вперед, не смотря на трудности и не озираясь на Россию. Присутствие России во внутреннем

дискурсе України в рази менше, чем присутствие України во внутреннем дискурсе России», – такую оценку из встреч с украинскими коллегами вынесли россияне.

Как отметил Денис Греков,

«Из России не так уж хорошо видно, что в Украине повестка состоит далеко не из тем войны или ее последствий. Как ни странно, [...] воюющая Украина куда больше войны озабочена реформами и развитием [...]. В повестке почти нет России – она стала периферией украинской повестки дня, она больше даже не главная тема при обсуждении войны. Украинское общество больше заботит то, как интегрировать жителей оккупированных территорий, чем любые действия РФ. В этом нет пренебрежения, просто общее мнение окончательно перестало связывать Россию с возможностями развития Украины. Помимо эмоционального отчуждения, это обусловлено еще и тем, что украинцы разворачивают свою экономику и политику в сторону многополярного мира, а не только Европы».¹

Объяснить, каким образом Россия «сошла с радаров» сознания украинцев попытались представители украинских общественных организаций Олена Побед-Франківська и Вадим Трюхан. Огромную роль в этом процессе сыграли западные университеты, которые с самого первого года независимости Украины предоставляли стипендии для студентов из Украины. В цифрах это выглядит так: если в 2010 году в Польше училось только 10 тысяч украинцев, то в 2015-ом уже 23 тысячи. По словам Трюхана, «два-три года назад у России была возможность стать миссионерским государством, но так как Россия направила все свои ресурсы в военный сектор, на агрессию, этот шанс был потерян»².

¹ Греков Денис. #Украина своими глазами. Впечатления россиянина // Там же.

² Недооценка инструментов «мягкой силы» правительством Путина также подтверждается и российским аналитиком Николаем Злобиным в интервью директору Института Кеннана Метью Рожанскому: «First of all, Putin himself said for many times that the only way to gain respect of the world is to be strong. This means to have strong military and economic power, but no soft power. Second, I think Russia is traditionally losing soft power buttons, always was a subject of influence from outside. As Russia was always the receiving party of soft power and never had experience on delivering the message to the rest of the world, Putin doesn't believe in this.» См. Интервью с Николаем Злобиным // Wilson Center. – 30.07.2015. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.wilsoncenter.org/article/russias-national-idea-matthew-rojansky-interviews-dr-nikolai-zlobin>.

Роль гражданского общества Украины

Участники проекта были поражены активностью общественных организаций Украины, уровнем присутствия и вовлеченности в процесс развития и демократизации страны волонтерских организаций. Как отметила одна из участниц, «возникает ощущение, что Украина – страна волонтеров». Особо были отмечены масштабы проектов по работе с переселенцами и беженцами.

Было отмечено, что Украина переживает два важных процесса: формирование политической нации и меритократическое возрождение. Майдан и последовавшая за ним война выделили из активного общества группу активистов, которые отложили в сторону свои насущные дела, бизнесы и проекты и занялись волонтерством. Это дало возможность обновить власть, создать социальные лифты для активной и хорошо образованной молодежи. Как отметил Денис Греков, «такой массовый подъем волонтерства [...] изменил власть: волонтеры уже сами отчасти стали властью, именно это я и называю меритократическим возрождением»³.

По мнению россиян, Майдан открыл перед Украиной новые возможности, и в случае успеха реформ, через 10 лет Украина станет другой страной. Именно осознавая эту перспективу, украинцы вкладывают в развитие своей страны все силы, даже в ущерб своим интересам. Это свидетельствует о высоком уровне самосознания граждан Украины. Как отметила Мария Аникина, различие между российским и украинским гражданскими обществами заключается в том, что российское гражданское общество находится на стадии «дореволюционности», а украинское гражданское общество уже пребывает на стадии «постреволюционности». Оно самоорганизовывается, способно к выработке решений и организации адвокационных кампаний. Особенно россиян потрясла работа Реанимационного пакета реформ и успешность продвижения и принятия в Верховном Совете его законодательных инициатив. В России чувствуется определенная неуверенность в своих силах, неверие в собственную способность что-то изменить, как и в то, что данная деятельность не имеет общественной поддержки.

Еще одним отличием украинского и российского гражданских обществ является более сильный экспертный потенциал украинских неправительственных организаций. В Украине работает

³ Греков Денис. #Украина своими глазами. Впечатления россиянина // Там же.

много независимых аналитических центров, что позволяет активистам и волонтерам опираться на результаты глубоких исследований.

Тем не менее, участники не могли оставить без внимания некоторые риски, связанные с утверждением демократии в Украине. Ирина Мальцева, блоггер из Ивановской области, отметила, что «в Украине отсутствует государство, оно абсолютно недееспособно. Вся работа выполняется волонтерами и государству это очень удобно».

Более того, пока демократия не станет в Украине действительно сильной, есть угроза возвращения авторитаризма. Российские участники обратили внимание на то, что все украинские телеканалы остаются в руках олигархов, а общество остается социально инфантильным и глубоко патерналистским.

Украинцы до сих пор верят в способность своих местных олигархов решить социально-экономические проблемы области либо региона. Особенно это ощутимо в Днепропетровске, где к Коломойскому относятся как к «хорошему» местному олигарху, в противовес «плохому» донецкому олигарху – Ахметову. Все это может привести к еще большей регионализации Украины, так и не решив проблем социального неравенства, зависимости СМИ, разделения гражданского общества. Поэтому очень важно поддерживать и развивать медийные проекты по типу Гражданского ТВ.

Слабость гражданского общества России

Российские активисты отметили, что ситуация с развитием гражданского общества в России резко изменилась к худшему. Если раньше россияне могли спокойно выступать на митингах оппозиции, то сейчас становится небезопасно просто ставить «лайк», или делать репост материалов, каким-либо образом связанных с Крымом или войной на Донбассе.

В данной ситуации многие принимают решение «отсидеться», не видя смысла в общественной борьбе и не веря в успех этой борьбы. «Если ты в оппозиции, тебя принимают за суицидника, городского сумасшедшего, врага своей страны». Особенно горько наблюдать этот конформизм со стороны представителей интеллектуальной элиты российского общества. В данной ситуации очень многие госслужащие и даже преподаватели университетов понимают, что карьера очень сильно зависит от поддержки власти и принимают решение ей «служить», отказываясь от собственной позиции и критического мышления.

В то же время уже есть понимание того, что без борьбы, оставаясь во внутренней иммиграции, гражданское общество рискует потерять и себя, и свою страну. Одна из участниц даже привела пример романа Оруэлла «1984», главный герой которого также жил в определенном иллюзорном мире, однако и его иллюзиям пришел конец, когда представители власти пришли его арестовать. Таким образом, рано или поздно к гражданам России должно прийти понимание неизбежности краха, но пока все пытаются избегать этой темы и изолироваться от надвигающихся на Россию проблем политического, экономического и социального характера.

Надежду на пробуждение российского гражданского общества дает глубокий опыт его активной деятельности в России до и после распада СССР. Ведь, как отметила журналист Татьяна Вишневская, «Россия была такой не всегда». В 1990-х годах её гражданское общество также принимало активное участие в разработке реформ, участвовало в стажировках за рубежом, общалось с политиками, и даже чувствовало определенный интерес со стороны власти к своим предложениям и наработкам в сфере реформ.

Такую же надежду дало активистам и участие в данном проекте. По словам Елены Вяткиной, журналиста газеты «Озерский вестник»:

«Здесь мы встретились с людьми делающими, которые своей работой приближают светлый день победы для Украины. У нас в России сейчас побеждают отчаяние и скепсис, и гражданское общество не верит, что оно может что-то сделать. Меня охватывает чувство полной ненужности своего журналистского труда. Часто сама себе задаю вопрос, неужели я пишу в пустоту, в “вату”? А украинцы не пытаются поменять мир, они просто шаг за шагом работают над собой и своей страной. Так что здесь я поняла, что отчаяние – это грех. Ценность данной поездки прежде всего в том, что она нас встряхнула. Если в России мы разобщены, то здесь мы не боялись называть вещи своими именами. Да, мы разные, между нами были конфликты и недопонимание, мы ругались, но мы не боялись спорить. А там, в России, мы боимся обсуждать Украину даже с родственниками. Спасибо Украине. Благодаря ей, к нам пришло чувство, что мы не одиноки во Вселенной».

Для Украины в данной ситуации очень важно не отказываться от России, не отворачиваться от

нее. Как показывает опыт польско-украинского примирения, не смотря на все болезненные моменты своих отношений с Украиной, польская сторона приняла решение помочь Украине приблизиться к Европе. Так и Украина должна увидеть свою историческую миссию в том, чтобы помочь России вырваться из плена ее собственного клептократического правительства и того идеологического мрака, в который ее загнали государственные СМИ. Украинцы должны оценить всю тяжесть ситуации, в которой оказались представители гражданского общества и либеральная интеллигенция в самой России, ощущающие себя во внутренней иммиграции в собственной стране. Украина должна систематизировать опыт гражданских инициатив в период Майдана и после него и как можно шире делиться им со своими российскими коллегами. Естественно, что самым лучшим примером для России станет крепкая, процветающая, европейская Украина.

Аннексия Крыма и война на Донбассе

Только прибыв в Украину россияне смогли в полной мере осознать весь трагизм вооруженного конфликта на востоке Украины. Даже в кругу либеральной интеллигенции в Москве масштаб происходящего не понятен до конца, а война не воспринимается всерьез. Лишь после встречи с волонтерами, которые предоставляют помощь в лечении раненых украинских военных, пообщавшись с переселенцами из Донбасса и Крыма, российская делегация начала лучше понимать весь масштаб происходящего.

По понятным причинам информация о числе жертв в войне на Донбассе подается в российских СМИ искаженно. В основном появляются интервью, информация о беженцах, сбежавших от войны в Россию. Российские граждане практически лишены информации о жизни *тысяч внутренних переселенцев*, которые остались в Украине, переехав либо в западную, либо в центральную ее часть. Таким образом искажается картина происходящего и роль России в тех социально-экономических проблемах, с которыми столкнулась Украина в результате войны.

Переселенцы из Украины становятся фактором внутренней политики России. Если вначале отношение к ним было весьма доброжелательное – люди собирали материальную помощь, одежду, а правительство предлагало социальное жилье, – то со временем политика поддержки беженцев из Украины стала фактором внутреннего напряже-

ния. В Ростове-на-Дону местные жители даже лишались работы в пользу переселенцев. Бюджетные места в университетах в первую очередь предлагали переселенцам, а не местному населению. Привыкая к жизни на содержании российского правительства, переселенцы из Украины отказываются работать не по специальности. Это создает определенное социальное напряжение, т. к. население России не хочет содержать переселенцев за свой счет: *«Мы видим, что сейчас в Россию едет все больше людей за льготой, а не по политическим мотивам»*.

По политическим мотивам бежали из Украины и представители крымского «Беркута», которые сейчас успешно работают в правоохранительных органах России. «У них большой опыт подавления протестов и митингов, теперь их квалификация пригодится российским властям», – отметили участники с долей иронии.

По мнению россиян, основная масса переселенцев не хочет возвращаться в Украину, но и очарование Россией у них также прошло. Большой проблемой остаются военные, воюющие на Донбассе, так как домой они возвращаются психически сломленными. Участники отметили неожиданные результаты российского присутствия на Донбассе для развития криминогенной ситуации в России: *«Привыкшие грабить в Донецке маргиналы, отвоевав на Донбассе, возвращаются в Россию, но уже с больной психикой. Они еще себя покажут, т. к. война накладывает определенный отпечаток на их поведение. У нас уже был случай, когда бывший “волонтер” решил ограбить банк в России, потребовав 300 млн рублей»*.

Наблюдая за отношением украинцев к проблеме Донбасса, одна из российских участниц порекомендовала не становиться на позицию тех политиков и аналитиков, которые призывают отказать от Донбасса. «Мы наблюдаем и “сдачу Донбасса” Украиной России. В украинском обществе довольно широко поддерживается мнение о “ненужности Донбасса”». Российские участники расценили такую позицию как «сдачу» Украиной своих национальных интересов и порекомендовали «бороться за свои земли». Данная позиция напомнила россиянам ситуацию с внутренней российской действительностью, когда 60 % населения готово отказаться от Чечни и «не хочет кормить Кавказ».

Выводы

Как показал данный проект, для России Украина является фактором большой надежды, о чем долж-

ны постоянно помнить сами украинцы. Украине нужно перестать закрываться от России. Поддерживая сильный военный заслон на границе для предотвращения милитарного вторжения, Украина в то же время должна максимально открыться для российских граждан – студентов, преподавателей ВУЗов, представителей среднего класса. Россияне должны массово приезжать в Украину и видеть происходящие в ней процессы, их не должна сдерживать перспектива быть остановленными на границе.

Как отметили российские участники, решение СБУ о закрытии границ, также как и решение Министерства культуры Украины о запрете книг некоторых российских авторов, лишь нанесли вред самой Украине. Российские телеканалы, дабы сократить число едущих в Украину, специально акцентируют внимание на тех, кого не впустили в нашу страну. Процедуры осмотра и контроля границ необходимы, но в то же время, сейчас Украине нужно максимально открыться, чтобы россияне могли увидеть неправдивость российских СМИ. А книги Дугина и Старикова нужно не запрещать, а выставлять на полках книжных магазинов под специальными рубриками «Russian Noir», «Fantasy», «Альтернативная реальность». Пусть люди читают весь этот бред и лучше понимают, что такое Россия сегодня.

Российские коллеги призвали украинцев продолжать движение по направлению декоммунизации, так как влияние этого рано или поздно почувствуют на себе все слои общества и социальные институты. «Декоммунизация просачивается до корней общества и меняет все вокруг. В России необходимо будет начинать программу де-нацификации (по примеру той, что действовала в Германии после Второй мировой войны), чтобы “вылечить” отравленное сознание населения», – отметил один из участников группы.

И наконец, хочется поддержать предложение, высказанное Кириллом Страховым, бывшим депутатом муниципального совета Санкт-Петербурга, который выступил с инициативой начать реализацию проекта «Россия своими глазами». Данный проект будет нацелен на украинцев, питающих ненависть к современной России из-за действий ее власти. «Необходимо, чтобы украинцы увидели и другую Россию, узнали, что в Питере есть кафедра украинистики, что есть музей Шевченко в Академии художеств. Эти и другие примеры почтительного отношения к Украине и ее истории со стороны россиян помогут примирить наши два народа. Ведь эта травма будет сопровождать нас столетия».

РОЛЬ МЕДІА В УКРАЇНО-РОСІЙСЬКИХ ВЗАЄМИНАХ

Антоніна Колодій

Концептуалізація брехні і безсилля правди (можливі шляхи протидії методам «консцієнтальної війни»)

У статті йдеться про феномен «консцієнтальної війни» – війни проти свідомості та ідентичності, про її філософське підґрунтя і методи, розроблені російськими теоретиками війни й інформаційної політики, які, поряд з іншими елементами «гібридної війни», впроваджуються нині російським керівництвом. Автор піднімає питання про те, як можна протидіяти цим «консцієнтальним атакам», і висловлює деякі пропозиції щодо участі в такій протидії інтелектуалів.

Ключові слова: «консцієнтальна війна», гібридна війна, «нелінійна війна» «заколотна війна».

The article examines the “consciental war” phenomenon (the war against consciousness and identity), its philosophical grounds and methods. Developed by Russian theorists of war and information policy, these methods are now being implemented by the Russian leadership as elements of “hybrid warfare.” The author looks at how intellectuals can counteract “consciental attacks.”

Keywords: “consciental war” hybrid warfare “nonlinear war” “rebellious war.”

У своєму складному, загальмованому та зигзагоподібному рухові від комуністичного тоталітаризму до демократії Україна зіштовхнулася з останньою (будемо сподіватися), але найбільш важкою і несподіваною перешкодою – ситуацією гібридної війни, розв’язаної сусідньою державою, яка раніше претендувала на «братні» стосунки та переконувала очільників української держави в

непотрібності нарощування обороноздатності країни та в неприпустимості інформаційно-культурного відриву від сильнішої в цьому плані Російської Федерації.

Нас цікавитиме інформаційно-психологічна складова цієї війни, зокрема такий її специфічний різновид, який російські аналітики назвали консцієнтальною війною – від латинського слова *conscientia* – свідомість або совість. Отже, консцієнтальна війна – це війна на ураження і навіть

нищення свідомості. Називаючи консцієнтальну війну «вищою формою інформаційно-психологічної війни», деякі автори підкреслюють, що її метою є не зміна чи деформація, а нищення певних видів свідомості, внаслідок чого настає «руйнування і переорганізація спільнот та інших соціальних структур, які консолідують дані типи свідомості»¹.

Терміни «консцієнтальна зброя» і «консцієнтальні війни» увели вжиток російські теоретики Юрій Громико – фахівець з теорії свідомості, директор Інституту випереджаючих досліджень імені Е. Л. Шіфферса, та Юрій Крупнов, директор видавництва «Росія-2010» і засновник однойменного альманаху, в якому в 1997 році й були вперше опубліковані ці погляди. Один з випусків альманаху був присвячений темі «Кому належатиме консцієнтальна зброя у XXI столітті?». Автори збірника² розмірковували про те, що новітні інформаційні технології відкривають широкі можливості для панування над людською свідомістю, руйнування ідентичностей, перетворення особистостей на населення. «В результаті такої війни, – писав Ю. Громико, – певні типи свідомостей повинні бути знищені, перестати існувати, їх просто не повинно бути. А носії цих свідомостей, навпаки, можуть бути збережені, якщо вони відмовляться від форм свідомості – предметів руйнування і ураження»³.

Основний засіб – інформаційні атаки, не тільки масовані, а й засновані на певних опрацьованих фахівцями методиках, однією з яких є така проста річ, як звернення до несамовитої, нахабної брехні, яка має збити з пантелику противника, нанести шкоду його свідомості і врешті зруйнувати його ідентичність. Така брехня здається абсурдною, а її доцільність – сумнівною доти, доки ми не зрозуміємо її мети та місця в сукупності засобів гібридної війни, а також того, що вона є лише ланкою у великому ланцюзі добре спланованих і концептуально обґрунтованих дій у руйнуванні

важливих структур людської свідомості. До цього пристосовують форми подачі інформації, з яких вибирають ті, що забезпечують «просочування» відповідних символів і смислів у підсвідомість людини⁴. Одним із найсильніших засобів інформаційного впливу розробники концепції консцієнтальної війни вважають використання екранних технологій (просто кажучи, поширення брехні, підкріпленої теле- або інтернет-картинками). І ми це постійно спостерігаємо – з усіма цими «розіп'ятими хлопчиками» та «з'їденими бандерівцями снігурами».

Важливо також враховувати, що арсенал консцієнтальної зброї не зводиться до інформаційних технологій. Ю. Громико називає п'ять основних способів ураження і руйнування свідомості: 1) ураження тканин мозку, у тому числі й за допомогою хімічних речовин, що знижує рівень функціонування свідомості; 2) пониження рівня організації інформаційно-комунікативного середовища на основі його дезінтеграції і примітивізації; 3) цілеспрямоване використання окультичних впливів; 4) спеціальна організація і поширення по каналах комунікації образів і текстів, що руйнують роботу свідомості (умовно – психотропна зброя); 5) руйнування способів і форм ідентифікації особистості стосовно фіксованих спільнот, що призводить до зміни форм самовизначення і до деперсоналізації⁵.

Та все ж головним компонентом консцієнтальної війни є інформаційно-психологічна складова, якій у Москві надають особливого значення. Як зазначає експерт Інституту кібернетики НАН України Костянтин Атоєв, «Кремль витрачає на інформаційну складову війни, розв'язаної проти України, набагато більше коштів, ніж на самі бойові дії. Гігантська медійна мережева структура намагається *нав'язати світу свою віртуальну картину подій* (тут і далі курсив мій. – А. К.), а її співробітники давно стали солдатами цієї війни, нічого спільного не мають з професією журналістів. Вони перетворилися на інформаційних терористів, метою яких є встановлення контролю над свідомістю людей, їх поглядами, світоглядом, системами цінностей»⁶. Цілісність цієї картини та

¹ Матвиенко Ю. А. Деструктивные сетевые социальные структуры как средство информационной войны и угроза безопасности России // Информационно-аналитический портал «Геополитика / Геополитика постмодерна». – 2011. – 14 квітня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.geopolitica.ru/Articles/1218/>.

² Електронна версія цього збірника, на яку є дуже багато посилань в інтернеті – гіперлінк: <http://www.dataforce.net/~metuniv/consor/> – наразі недоступна, але основні його статті передруковані багатьма іншими електронними виданнями, у тому числі й програмна стаття Ю. Громика.

³ Громыко Ю. Оружие, поражающее сознание, – что это такое? // Передрук з альманаху «Россия – 2010». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pereplet.ru/text/grom0.html>.

⁴ Матвиенко Ю. А. Деструктивные сетевые социальные структуры как средство информационной войны и угроза безопасности России // Там само.

⁵ Громыко Ю. Оружие, поражающее сознание, – что это такое? // Там само.

⁶ Атоев К. Как Украине бороться с российским информационным терроризмом // Новое время. – 12.01.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nv.ua/opinion/atoyev/kak-ukraine-borotsya-s-rossijskim-informacionnym-terrorizmom-29009.html>.

методи її просування на чужі території якраз і складають те, що називають консцієнтальною, а також смисловою війною (war of perception), яка є важливою складовою частиною ширшого поняття гібридної або нелінійної війни.

В Україні термін «гібридна війна» почали широко вживати для означення загарбницьких дій Росії під час операції із захоплення Криму. Але гібридна війна – це не тільки «зелені чоловічки». Вона має багато складових і багато «облич». Це і «проксі-війна», і «заколотна війна», і «нелінійна війна», і те, що є об'єктом нашого дослідження – «консцієнтальна війна». Кожен з видів агресії використовується в певний час і в певному обсязі – з метою досягнути найбільшого результату з найменшими втратами.

Автор російської концепції «гібридної війни», начальник Генштабу РФ генерал Валерій Герасимов виступаючи на зборах Академії військових наук у 2013 році, охарактеризував її так: «Акцент використовуваних методів протиборства зміщується в бік широкого застосування політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних та інших невійськових заходів, реалізовуваних із задіянням протестного потенціалу населення. Все це доповнюється військовими заходами прихованого характеру, в тому числі реалізацією заходів інформаційного протиборства і діями сил спеціальних операцій. До відкритого застосування сили – часто під виглядом миротворчої діяльності та кризового реагування – переходять тільки на якомусь етапі, в основному для досягнення остаточного успіху в конфлікті»¹.

У цих розробках російського Генштабу вочевидь були використані теоретизування колишнього білоемігранта Євгенія Месснера, праці якого в Росії стали поширюватися з 2006 року. Головна його ідея – «мятежевойна», тобто заколоти в країні противника як головне знаряддя агресора, який підкріплює нетипові для традиційних воєн іррегулярні воєнні дії (звідси ще одна назва – «нелінійна війна») організацією терактів і нестабільності, підбурюванням населення до непокори і протестів. «Воююча сторона, – писав Месснер, – буде на території іншої сторони, створюючи, підтримувати партизанський рух, буде ідейно і матеріально, пропагандою і фінансово підтримувати там опозиційні і пораженьські партії, буде всіма способами жити там непокору, шкідництво, диверсію і те-

рор, створюючи там заколот»². Не оминув цей теоретик війни і (а)моральний аспект таких дій та їх глобальне призначення, яке нам – українським та російським інтелектуалам – треба знати, щоб розуміти сутність так званої «української кризи»: «Треба перестати думати, що війна – це коли воюють, а мир – коли не воюють. Заколотна війна є розбій, жахливий, різноманітний, для совісті неприйнятний, але для безсовісного розуму зрозумілий і потрібний, як руйнування Світової структури, ймовірно не придатної для перенаселеного Світу»³.

В художній формі фантазії на тему нищення свідомості під час нелінійної війни викладені ще одним «придворним» технологом кремлівського режиму Владиславом Сурковим, якому приписують також авторство концепцій «суверенної демократії» та «нелінійної війни». У період анексії Криму Сурков опублікував (під псевдонімом Натана Дубовицького) вражаюче, як на мій погляд, оповідання в жанрі антиутопії «Без неба»⁴. «Це була перша нелінійна війна, – мовиться в ньому. – У примітивних війнах XIX і XX століть билися зазвичай дві сторони, дві держави або два союзницькі блоки. Тепер же зіткнулися чотири коаліції – не дві проти двох і не три проти одного. Всі билися проти всіх»⁵. Війна відбувалася в небі, без участі людей. Але люди, що були на землі, внаслідок попадання в них уламків розбитих лі-

² Мысли Е. Месснера о сути современной мятежевойны. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://milresource.ru/Quotations-Messner.html>.

³ Там само.

⁴ Дубовицкий Н. Без неба. Честное пионерское // Русский пионер. – 12.03.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ruspioner.ru/honest/m/single/4131>.

⁵ Для повноти картини – продовжу цитату (хоча краще, звичайно, мати на увазі все оповідання в сукупності всіх його образів, тверджень і натяків):

«І що це були за коаліції! Не такі, як раніше. Мало які держави входили до них цілком. Траплялося, кілька провінцій виступали на одній стороні, кілька на іншій, а якесь місто або покоління, або стаття, чи професійне співтовариство тієї ж держави – на третій. Потім вони могли змінити становище. Перейти в будь-який інший табір. Іноді просто в бій».

Завдання конфліктуючих сторін були дуже різні. У кого що, як то кажуть. Захоплення спірних ділянок шельфу. Насильницька презентація своєї релігії. Підвищення рейтингів і котирувань. Випробування нових бойових променів і літаків. Остаточна заборона поділу людей на чоловіків і жінок, бо статева роз'єднаність підриває єдність нації. І так далі.

Простодушні полководці минулого прагнули перемоги. Тепер поводитись не так нерозумно. Тобто, дехто, звичайно, тримався старих звичаїв. І намагався витягнути з архівів туманні заклинання. Типу перемога буде за нами. Подекуди спрацьовувало. Але в основному розуміли війну як процес. Точніше, частину процесу, гостру його фазу. Можливо, не найбільш важливу». (Дубовицкий Н. Без неба. Честное пионерское // Там само).

¹ Цит. за: Минасян С. Последняя постсоветская война // Россия в глобальной политике. – 11.12.2014. – (№ 5). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/number/Poslednyaya-postsovetskaya-voyna-17098>.

тальних апаратів залишалися «без неба»: зі «сплющеною свідомістю», без простору, без висоти людського духу і моралі, з одномірним поглядом на світ: «ми і вони», «наші і чужі», «або ми їх, або вони нас».

«Плющення свідомості» – це дуже влучна характеристика наслідків консцієнтальної війни. Внаслідок численних багатоманітних атак на людську свідомість відбувається змішування друзів і ворогів, наявності і відсутності війни, правди і брехні, зрештою – добра і зла. У випадку війни проти України характерним було намагання (ще з 2004 р.) подати демократів як фашистів, а авторитарних лідерів як антифашистів, переконати світ і бодай частину українців, що учасники революції, попри їхню проєвропейську риторику, – це жорстокі «бандерівці», а післяреволюційна влада – «хунта», яка переслідує російськомовне населення і т. д.

На міжнародній арені стикаємося з використанням російськими провідними політиками – не тільки Лавровим та Чуркіним, а й самим Путіним, – малоімовірних або й зовсім безглузких тверджень, з непослідовністю заяв, частою зміною позицій. Така поведінка походить не від невпевненості, незнання чи невміння вести політичний діалог, як часто припускають. Вона є наслідком свідомого використання методу «заморочування» супротивної сторони відповідно до настанов і завдань «консцієнтальної війни».

Знаємо, що Росія провокує постійне обговорення тем, які здатні внести напругу у відносини, або й посварити Україну та Польщу; вона заперечує очевидні усім речі, як-от поставки важкої сучасної зброї на Донбас, використання своїх емісарів спочатку для організації сепаратистського руху, а потім для створення боездатних озброєних формувань з так званих ополченців, свою причетність до збиття «Боїнга-777» біля Тореза Донецької області 17 липня 2014 року. Вона кидається з боку в бік, то проголошуючи, що не потерпить обмеження своїх міжнародних впливів, аж до погрози ядерною зброєю, то прикидається миролюбним сусідом України, який ніколи не нападе на «братню країну». Жодному слову не можна вірити. «Ніщо не є правдою, але все можливе» – так Пітер Померанцев називає свою книгу, в якій описані підступні методи «роботи» підвладних російському режиму ЗМІ зі своїм населенням, а також з різними аудиторіями за кордоном ¹.

Консцієнтальна складова гібридної війни має три локуси свого застосування (об'єкти ураження): свідомість населення Російської Федерації, свідомість народів «близького зарубіжжя» – нині це, насамперед, Україна; свідомість народів решти світу. Можливість успіху та способи протидії в цих країнах великою мірою залежать від того, наскільки на попередніх етапах розвитку був підготовлений ґрунт для сприйняття цієї концептуалізованої брехні або її відторгнення.

Там, де ця стратегія досягає успіху, наслідком стає «шизофренізація свідомості» (Василь Старко), причому відрізнити цю шизофренію від здорового глузду стає дедалі важче. Але чи справді ця війна є успішною? Питання можна вважати спірним. Наприклад, журналіст Наталя Попович з Українського кризового медіа-центру, пише, що якби ця війна була успішною, то «України би вже не було – принаймні вільної України. ООН би визнала Крим – частиною території Росії. Донбас – би тотально сприймався боротьбою новоросійського народу проти українського, а не територією інспірованого іншою державою сепаратизму і тероризму. МВФ би не рятував кредитами. Навіть Канада і Австралія би вірили у невинність Росії» ².

Справді, з атакою на свідомість українців у Росії вийшов певний збій: не вдалося нав'язати вигадану «новоросійську ідентичність», не вдалося залякати не-західну частину країни бандерівцями, навіть попри невпинне провокування заколоту за допомогою терористичних актів, легітимність так званої «хунти» зберігається на необхідному для збереження державності рівні. Збій стався тому, що активізація російського наступу припала на час високої змобілізованості українців довкола європейських цінностей та власної національної (в політичному розумінні) ідентичності. Другою причиною, як це не дивно, було покладання російської чорної пропаганди на старі міфи про два «братні народи». Під їхнім впливом були неправильно потрактовані риси української свідомості, її сильні та слабкі сторони, оскільки на українців дивилися як на різновид (недо)росіян. А виявилось (і це доводиться об'єктивними дослідженнями соціальної культури українців), що політична культура українців не тільки не подібна, а й часто протилежна культурі росіян, а досвід двох

¹ Померанцев П. Нічого правдивого й усе можливе / Пер. з англ. А. Бондар. – Львів: УКУ, 2015.

² Попович Н. Як Росія програє інформаційну війну самій собі // Українська правда. – 15.05.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/columns/2015/05/15/193957/>.

українських революцій ще більше підсилив ці розбіжності¹.

Однак бачимо, що зазнавши поразки в одних напрямках, Кремль починає натискати на інші: ширше звертатись до методів «заколотної війни», знаходячи виконавців всередині України (своїх прямих агентів, а також так званих «корисних ідіотів»), різними методами сіяти паніку і невпевненість серед населення. Тож протистояти «консцієнтальному наступу» Росії в умовах ширшої гібридної війни непросто, і Україні є про що турбуватись.

По-перше, вразливим до методів «чорної пропаганди» виявилось прив'язане до Росії етнічно, географічно та інформаційно населення Криму й нині окупованої частини Донбасу. Отже, треба думати як його вивести з цього стану в майбутньому.

По-друге, для України і світу не байдуже, що консцієнтальна війна, яка має далекосяжні глобальні цілі, була розпочата з атаки російського керівництва на свідомість власного народу. Щоб «плющити» свідомість інших, треба мати в себе вдома «сплющений» тил, не здатний до заколотів, які агресивний істеблішмент держави прагне організовувати в інших країнах. Саме в цьому напрямі Кремль досягнув найбільших успіхів. Найбільш податливим виявилось віддавна інфіковане вірусом великодержавності, не змобілізоване на протидію всесильній владі населення власної країни, якому російське керівництво заподіяло чи не найбільшої шкоди. Для України це має значення не лише з чисто гуманістичних, а й з прагматичних міркувань. Адже від цього залежить підтримка російським народом режиму Путіна (чи подібного наступника «престолу»), а заодно і його війни проти України.

По-третє, хоч в Україні є чимало друзів на Заході і серед інтелектуалів, і серед провідних політиків, широкий загальний цих країн недостатньо обізнаний про причини й характер війни на сході України, а підконтрольні уряду Росії медіа про-

довжують його дезінформацію. Причому, інформаційно-психологічна війна добре фінансується, методологічно опрацьована і спрямована на найбільш «вразливі» цільові групи населення західних країн (крайніх лівих, крайніх правих, бізнес-кола, залежних від Росії та підготовуваних нею ж представників експертного середовища). Ці поки що дисперсні впливи, за певних обставин можуть набути більш масованого та консолідованого характеру та спричинити розхитування, дестабілізацію світового порядку на свідомісному рівні. Сильні сторони цієї атаки пов'язані також із використанням відповідних епосі постмодерну та глобалізації методів «консцієнтальної війни», які експлуатують моральний релятивізм, зростання ролі віртуальної сфери в інформаційному суспільстві, фрагментарність свідомості сучасної людини.

Західні лідери критикують Путіна за ігнорування вимог сучасної епохи, за повернення мало не до феодалізму, пише Пітер Померанцев. Однак виникає питання, чи буває сам Захід не «загруз у старих методах», тоді як «Кремль – це геополітичний авангард, який експлуатує темний, згубний бік глобалізації?»². Отже, аналітик наголошує, що потрібно усвідомити, що ведення нелінійної війни вимагає і нелінійних заходів протидії. Світ не може закривати очі на складність «завдань, які ставить російська інформаційно-психологічна війна: або ми повинні придумати зовсім нову модель замість тієї, що раніше називалася журналістикою, або Захід чекає жахливе майбутнє, де вони переможуть»³. Подібні застереження останнім часом висловлює голова Європейської ради Дональд Туск та інші західні політики.

Методи протидії консцієнтальній війні придумувати не легше, ніж методи захисту від ядерної зброї. Очевидно одне – що у трьох групах країн вони мають бути різними і запропонувати їх можуть насамперед ті, хто там живе. Наприклад, такі західні інтелектуали як Пітер Померанцев, Енн Епплбаум, Тімоті Снайдер, Галя Акерман висловили чимало застережень щодо небезпек, які загрожують Західному світові, якщо інформаційне поле й надалі перебуватиме в полоні старих клі-

¹ «Майдан дуже сильно розширив поняття українця. Наприклад, стало можливо бути "жидобандерівцем"», – каже П. Померанцев. І наводить приклад одного з останніх досліджень соцієтальної культури українців: «Нещодавно Несторівська група, провівши величезне опитування, презентувала в Лондоні свій звіт. Їхня ідея полягає в тому, що в Україні склалася південна система цінностей, схожа на італійську. У мого батька, Ігоря Померанцева, дуже багато написано про те, що Україна – частина південної цивілізації. І ось соціопитування це підтверджують». (Пітер Померанцев. Мета російської пропаганди – щоб ніхто нікому не довіряв / Інтерв'ю Альони Савчук // Українська правда – 31.03.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/03/31/7063251/>).

² Померанцев Пітер. Как Путин изобретает новые способы ведения войны // Россия в глобальной политике. – 16.05.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.globalaffairs.ru/ukraine_crisis/Kak-Putin-izobretaet-novye-sposoby-vedeniya-voyny-16644.

³ Померанцев Пітер. Мета російської пропаганди – щоб ніхто нікому не довіряв / Інтерв'ю Альони Савчук // Українська правда. – 31.03.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/03/31/7063251/>.

ше, згідно з якими потрібно приділити «п'ять хвилин – Сталіну, п'ять хвилин – Гітлеру». Вони говорять, що потрібно переходити від сухих прагматичних норм до поціновування цінностей: «у західних ЗМІ має бути шкала цінностей, західні журналісти повинні розуміти, про що вони говорять, пишуть, – зокрема, відійти від кліше «про-російський», «прозахідний», коли йдеться про події в Україні»¹.

Окремі особистості, які зберігають інтелектуальну свободу в умовах консцієнтальної війни, є, звичайно, і в Росії (від згадування прізвищ умисно утримуюсь). Але в загальному погоджуюся з думкою українського філософа Сергія Дацюка, що міжлюдське спілкування українців і росіян (як він пише – «людей спільної персональної історії та спільного досвіду») ще можливе, «але воно вже неможливе на політичні та філософські теми»². Причиною того є дискурсивна війна, що базується на світоглядних контрдискурсах, які виключають можливість порозуміння, а також на фактологічних контрдискурсивних практиках. Як долати описані Дацюком три основні контрдискурси³, сформовані в умовах російської «консцієнтальної війни» проти українського і власного народів, краще могли б сказати, очевидно, самі росіяни. А я скажу декілька слів про можливості протидії найбільш руйнівним наслідкам цієї війни з боку України.

1. Повністю згодна з Наталею Попович щодо того, чого Україна не повинна робити⁴. Вона в жодному разі не повинна намагатися «стати Росією», копіюючи методи останньої в інформаційному просторі. Також потрібно розраховувати свої фінансові можливості і не намагатися охопити

якомога більшу кількість країн. Що ж до зусиль в інформуванні світу і власного населення про війну, про реформи, про суспільне життя й культуру, то вони, безперечно, мають бути посилені (інтенсифіковані) і на державному, і на суспільному рівні, однак кількість без якості навряд чи допоможе.

2. А що значить «якість» протидії методам агресивної «чорної пропаганди», намірам проєктантів «консцієнтальної війни», які нав'язують неправдиву, але цілісну картину відносин у сучасному світі? Це значить, що крок за кроком ми маємо рухатись – разом з іншими країнами і суспільними групами в них – до створення своєї цілісної картини світу, яка має знаходити відображення і в інформаційному полі, і у сфері культури, літератури, історії. У нас має бути свій дискурс, своя термінологія, свій порядок денний обговорюваних питань. В цьому дискурсі мають бути відсутні такі слова, як «українська криза» чи «ополченці» (в лапках чи без лапок – байдуже), і такі сюжети, як приймати чи не приймати «рекомендації» російського керівництва щодо змін до Конституції.

За словами С. Дацюка, не біда, що на початку (можливо, упродовж тривалого часу) у війні дискурсів виграватиме та сторона, яка краще ресурсно забезпечена (і більш підготовлена методологічно – додаю від себе). Однак, у перспективі перемога неминуче буде на боці правди. Тому ухилятися інтелектуалам від такої війни – справа негідна. «Дискурсивний пацифізм є поразеньська і антиінтелектуальна практика. Дискурсивна капітуляція інтелектуала гірше громадянської зради. Дискурсивні пацифісти і капітулянти дуже швидко перестають бути інтелектуалами»⁵.

3. Чи маємо ми ізолюватись від Росії? Питання, яке було поставлене на Дебатах Мунка у квітні 2015 року стосовно США⁶, є ще більш актуальним для України. Моя відповідь – ствердна. Двері мають бути замкнені перед лицем бандитів, у якому би просторі це не відбувалося: фізичному, віртуальному, чи інформаційному. І це не має жодного стосунку до демократії та свободи слова. Але якраз у цьому питанні багато залежить від російських інтелектуалів, які нерідко формально ставлять питання про обмін інформацією, закриваючи очі на те, що продукт російських медій уже давно не можна назвати інформацією.

¹ Галя Акерман. В Росії – фашизм, а західні ЗМІ все ще в полоні старих кліше (з виступу на Львівському медіафорумі 28 травня 2015 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/ua/news/2015/05/29/galya_akerman_v_rosii_fashizm_a_zahidni_zmi_vse_shche_v_poloni_staryh_klishe_594196.

² Дацюк С. Дискурсивная война между Украиной и Россией // Хвиля. – 25.08.15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/sergey-datsyuk-diskursivnaya-voyna-mezhdu-ukrainoy-i-rossiy.html>.

³ «Перша контрдискурсія це антизахідний дискурс росіян, де Україна є агентом Заходу, що протистоїть дискурсу українців, який прихильний до Заходу і до оновленої неконфліктної щодо Заходу Росії [...] Друга контрдискурсія це етатистсько-антигромадянський (підданський) дискурс росіян і громадянсько-анархічний (цивільний) дискурс українців [...] Третя контрдискурсія це імперський дискурс росіян і антиколоніальний дискурс українців». Усі разом вони не дають змоги порозумітися, бо при веденні останнього дискурсу росіяни знову переходять до першого і все йде по колу (Дацюк С. Дискурсивная война между Украиной и Россией // Там само).

⁴ Попович Н. Як Росія програє інформаційну війну самій собі // Там само.

⁵ Дацюк С. Дискурсивная война между Украиной и Россией // Там само.

⁶ Munk Debates: Cohen and Posner vs. Applebaum and Kasparov on Russia (video). – April 11, 2015. [On-line]. – URL: <http://livestream.com/Munk-Debates/Russia/videos/83508499>.

4. Потрібно – в рамках громадянської освіти чи окремо – впроваджувати програми медіа-просвіти для широкого загалу, і зокрема, для інтернет-спільноти, щоб люди орієнтувались у нечистоплотних методах та були обережними щодо різного роду провокацій. Виходячи саме з цих міркувань, у мене виникло бажання ознайомити читача з тим, наскільки добре опрацьованими й багатоплановими є наміри і технології російської «консцієнтальної війни».

5. І, нарешті, найголовніше: українці мають на ділі – реформами, працею, толерантністю – довести, що Україна – це інший, європейський світ й інша свідомість і культура, відмінна від тієї, яку накидає на нас колишня метрополія. Поки що

складно сказати, як долучити до цього світу окуповані нині регіони Донбасу, а тим більше – як розв'язати «консцієнтальний» чад на Росію. Думаю, це ставатиме більш-менш зрозумілим по мірі виходу Росії зі збройного конфлікту і залежатиме від того, яким чином це відбуватиметься.

Можна припустити й такий варіант, що без великої поразки і, відповідно, великих потрясінь, той чад ніяк не розвіється. Однак і за цих умов ми, українські та російські інтелектуали, озброєні знанням про те, «як воно робиться», маємо сьогодні працювати в умовах війни дискурсів, беручи в них участь на боці добра і правди, а не зла й брехні. Бо, як каже народна мудрість, «брехнею світ пройде, а назад не вернешся».

Роман Шутов

Стратегія та можливості інформаційно-психологічного впливу Росії на територіях, підконтрольних урядові України

Стаття присвячена аналізу інструментарію, який використовується для поширення російського пропагандистського впливу на територіях, контрольованих урядом України, та оцінці наслідків цього впливу з точки зору національної безпеки в умовах неоголошеної війни. Автор аналізує діяльність держави, ЗМІ та громадянського суспільства у частині протидії пропаганді і робить висновки щодо невисокої ефективності їхніх зусиль, оскільки в Україні все ще залишається широкий простір для здійснення Росією інформаційно-психологічного впливу. Стаття пропонує варіанти рішень для мінімізації ризиків, джерелом яких є російська пропаганда.

Ключові слова: пропаганда, інформаційно-психологічні впливи, інформаційна безпека, маніпуляції, державна політика в сфері інформаційної безпеки, медіавласність.

The article studies Russian propaganda instruments and their influence on territories controlled by Ukrainian authorities. It evaluates the impact of Russian propaganda under the conditions of undeclared war and from a national security standpoint. Having studied the attempts made by the Ukrainian state, the mass media, and civil society to counteract Russian propaganda, the author concludes that their measures are not fully effective, as there are numerous ways for the Russian state and its media to exercise psychological influence on Ukrainian territory. The article proposes several ways to minimize the risks caused by Russian propaganda.

Keywords: propaganda, media and psychological influence, information security, manipulations, state policy of information security, media ownership.

Пропаганда воєнного часу не є суцільним потоком інформації, а розробляється окремо для кожної з груп, задіяних у конфлікті. Очевидно, що вона має на меті вплинути на психологічні стани і поведінку не лише тих людей, які беруть безпосередню участь у бойових діях («своїх» та «ворожих» солдатів), а й інших осіб, від яких так чи інакше залежить перебіг конфлікту. І не в останню чергу мова йде про людей, які живуть в тилу супротивника. Це друзі та рідні тих, хто воює проти сил АТО; виборці, що голосують за політиків на тій стороні; волонтери та інші люди, які підтримують армію супротивника ресурсно і морально. Врешті-решт – це населення тих громад, де

розташовані ворожі військові частини, і які є потенційно «нашими» в разі успішної наступальної операції.

Тому не дивно, що інформаційно-психологічній обробці українського тилу надається величезне значення в стратегії російської пропаганди в контексті неоголошеної війни проти України. Ми бачили, що наступ російських військових та проросійських збройних формувань на сході України в 2014 році був зупинений в першу чергу завдяки волі українського народу до життя, яка вилилась у створення боєздатних добровольчих батальйонів та мобілізацію суспільства на підтримку армії. І зараз саме від готовності українського суспільства захищати себе величезною мірою залежить те, чи витримає Україна цю

війну, яку багато хто вже називає відкладеною війною за Незалежність.

Метою цієї статті є визначити ступінь ефективності російської пропаганди на теренах, контрольованих урядом України, та можливі пріоритети діяльності органів державної влади та інших стейкхолдерів для мінімізації негативних наслідків російської пропаганди.

Гіпотезою дослідження є припущення, що, попри тривалу інформаційно-психологічну агресію з боку Росії, механізми, вироблені українським суспільством для протидії цій агресії, є недостатніми і залишають російській пропаганді широкий простір для реалізації поставлених цілей, що є джерелом загроз для національної безпеки в умовах війни.

Для того, щоб підтвердити чи спростувати цю гіпотезу, були розглянуті такі аспекти проблеми: ресурси, які є в розпорядженні російської пропаганди на територіях, контрольованих урядом України; наратив, який просуває російська пропаганда; зміни в свідомості українських громадян внаслідок російського пропагандистського впливу; наявні ініціативи та заходи з протидії негативним наслідкам російського пропагандистського впливу. Для дослідження проблеми використаний широкий масив статистичних даних (Київський міжнародний інститут соціології, Центр Разумкова, Gemius), а також результати моніторингу російської пропаганди неурядовими організаціями протягом 2014–2015 років («Телекритика» та «Інститут масової інформації»). Прийняті до уваги аналітичні публікації таких інституцій, як Atlantic Council, Інститут современной России, European Endowment for Democracy, «Телекритика» протягом 2015 року.

Ресурси російської пропаганди в українському тилу

Для просування пропагандистського наративу Росія використовує ряд каналів та засобів на території, підконтрольній українському урядові, а також в інтернет-просторі, доступному українським громадянам. Нижче поданий огляд цих інструментів і висновки щодо їх ефективності в просуванні пропаганди.

1. *Російське телебачення.* Російські телеканали займали значне місце в інформаційному просторі довоєнної України, і це зіграло свою роль в інформаційній підготовці до російської агресії. За даними Центру Разумкова, у грудні 2011 року кожен другий українець довіряв російським телека-

налам ¹. Уже в березні 2014 р. лише 18 % населення довіряли російським телеканалам; за даними «Телекритики» та Київського міжнародного інституту соціології, у грудні цей показник упав до 6 % ².

Отже, відторгнення українським глядачем відвертої пропаганди (а також заборона трансляції російських телеканалів, про яку мова піде нижче) фактично призвели до того, що російське телебачення перестало бути дієвим каналом для здійснення інформаційно-психологічного впливу на українських громадян.

2. *Українське телебачення.* В Україні існує ряд телеканалів, які перебувають під впливом Росії через свою належність до певних бізнесових груп. Мова йде про канали «Медіа групи “Україна”» (в т. ч. канал «Україна»), Inter Media Group Ltd (Інтер, НТН, Мега), а також «112 Україна». У критичні моменти ці телеканали можуть транслювати російський пропагандистський дискурс і маніпуляційними методами формувати у населення відповідне (викривлене) розуміння дійсності. Це особливо небезпечно, з огляду на те, що «Інтер» є одним з найрейтинговіших телеканалів держави, а «Україна» стабільно входить до п'ятірки лідерів.

Упереджене висвітлення цими каналами подій на Майдані значно сприяло зростанню протестних настроїв у ряді регіонів України і створило сприятливе середовище для масованого російського інформаційного впливу та військового вторгнення. Під час виборчих кампаній 2014 року ці канали стали основним медіамайданчиком для політичних партій з проросійською риторикою. Високою є вірогідність подальшого використання цих каналів як інструментів проведення психологічних операцій Росії на території всієї України.

Значною залишається роль російського шоу-бізнесу в просуванні російського впливу. Український шоу-бізнес дуже сильно пов'язаний з російським; ряд українських поп-символів глибоко інкорпоровані у російський медіапростір; розважальні програми телебачення тісно зав'язані на російських «зірках», і вони перебувають у центрі уваги українських «світських хронік».

¹ Чи довіряєте Ви ЗМІ Росії? (динаміка, 2000–2013) // Центр Разумкова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=86.

² 82 % українців вважають, що українські медіа мають бути об'єктивними, а не займати пропагандистську позицію. // MediaSapiens. – 24 грудня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/advocacy_and_influence/polovina_ukraintstv_pidtrimue_ideyu_stvorenniya_kontrpropagandistskogo_telekanalu/.

3. *Преса*. Крім телебачення, сильний пропагандистський вплив відчуває на собі українська преса. Сліди російської пропаганди можна зустріти на сторінках таких рейтингових видань, як «Комсомольская правда в Украине», «Сегодня», «Аргументы и факты». Активно долучені до просування російської пропаганди ЗМІ належать до холдингу «Вести»: журнал «Вести. Репортер», радіо «Вести ФМ». Щоденна газета «Вести» роздається безкоштовно в найбільших містах України, що забезпечує величезне охоплення аудиторії пропагандистським впливом. Шеф-редактором іншого популярного видання – газети «Сегодня» – протягом певного часу був О. Бузина, відомий своєю неприхованою проросійською позицією. «Жовта» і розважальна преса більшою мірою, ніж телебачення, потерпає від домінування російського шоу-бізнесу.

4. *Інтернет*. За даними «Телекритики», 16 % українців регулярно користуються російськими новинними сайтами¹. За даними Gemius, станом на травень 2015 року 4 російські сайти входили до топ-10 найбільш відвідуваних в Україні: vk.com (66,2 %, 2-ге місце в рейтингу); mail.ru (61,0 %, 3-тє місце); odnoklassniki.ua (32,4 %, 8-ме місце); ucoz.ru (30,7 %, 10-те місце)². Українські інтернет-сайти часто роблять репости з російських джерел сумнівної якості; крім того, в самому українському сегменті існує ряд сайтів, які наповнені матеріалами пропагандистського характеру та контролюються проросійськими групами.

Популярними серед українських громадян є російські соціальні мережі. За даними Factum Group, у квітні 2015 року 11,4 млн українців були регулярними користувачами VKontakte, а 7,7 млн – мережі «Одноклассники»³. Саме інтернет-сайти та пабліки в соцмережах є простором, в якому поширюються найгрубіші фейки, здійснюється демонізація та дегуманізація українців, лунають заклики до їх фізичного знищення. Інтернет виконує

важливу роль в мобілізації проросійськи налаштованої молоді та легітимізації російської агресії в її очах.

5. *Кіновиробництво, книговидавництво*. У 2013 році в Україні надрукували 1,5 книги на одну людину (а художніх творів – одну книгу на п'ятьох), в той час як у Росії – 31 (з них 5,8 книг – художні твори)⁴. Не задовольняючи своїх громадян вітчизняною книгою, Україна масово імпортує її, і в першу чергу з лінгвістично близької Росії. Як наслідок, по всій Україні у вільному доступі й у великих кількостях є сучасні псевдонаукові книги російського виробництва, у яких поширюються неоімперські ідеї, російські трактовки історії та різного роду конспірологічні теорії.

У 2014-му обсяг державного фінансування кіновиробництва в Україні склав 57 мільйонів гривень⁵, а в Росії – 6 мільярдів рублів⁶, що в 300 разів більше. Відсоток ефіру, зайнятого лише російськими серіалами на українських телеканалах, у січні 2015 року сягав 55 %⁷. У лютому 2015 р. було прийнято закон про заборону трансляції російського кінопродукту, але є прецеденти його фактичного порушення (про це нижче); крім того, українські громадяни продовжують споживати російський кінопродукт через інтернет.

Наслідки російської пропаганди

Говорячи словами О. Малишевої, «основна мета Росії в інформаційній війні – не стільки просування своєї точки зору, скільки деморалізація і дистресизація населення»⁸. Стратегічна мета пропаганди – вивести українське суспільство з боротьби, зробити так, щоб українське суспільство чинило менший опір військовим операціям Кремля або не чинило його взагалі. В комунікації це

⁴ Печать стран СНГ в цифрах 2013. – М.: Российская книжная палата, 2014. – С. 27.

⁵ Чуданова А., Стельмах І. Український кінематограф: нечужі успіхи і проблема грошей / Анна Чуданова, Ірина Стельмах // Радіо Свобода. – 9.04.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26773865.html>.

⁶ Токмашева М. День российского кино: О финансировании, доле и судьбе киностудий / Мария Токмашева // ProfiCinema. – 28.08.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.proficinema.ru/news/detail.php?ID=165191>.

⁷ Найбільше російських телеканалів показує телеканал «Україна» // MediaSapiens. – 23.01.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/tv_radio/1411981046/naybilshe_rosiyskikh_serialiv_pokazuje_telekanal_ukraina_infografika/.

⁸ Малишева О. Як виграти інформвійну. Частина 1. Війна соціальних емоцій // Майдан. – 30.06.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/2015/06/olha-malysheva-yak-vyhraty-informvijnu-chastyna-1-vijna-sotsialnyh-emotsij/>.

¹ Українські ЗМІ втрачають довіру, але ставлення до російських ЗМІ критично погіршилось навіть на Сході. Соцопитування // MediaSapiens. – 01 липня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/ukrainski_zmi_vtrachayut_doviru_ale_stavlennya_do_rosiyskikh_zmi_kritichno_pogirshilos_navit_na_skhodi_sotsopituvannya/.

² Топ-20 сайтов украинского интернета по данным Gemius за март 2015 года // Gemius. – 2015.05.02. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gemius.com.ua/izdateli-novosti/top-20-sajtov-ukrainskogo-interneta-podannym-gemius-za-mart-2015-goda.html>.

³ Подгайная Е. Yandex, mail.ru, odnoklassniki теряют украинскую аудиторию / Евгения Подгайная // Internetua. – 11.06.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://internetua.com/Yandex--mail-ru--odnoklassniki-teryauat-ukrainskuu-auditoriu/>.

виглядає як цілеспрямоване поширення різними каналами взаємоузгодженої системи міфів, стереотипів, трактовок подій¹, зокрема:

- покладання відповідальності за конфлікт на Київ (Київ не почув Донбас; Майдан як причина війни тощо);
- формування сприйняття конфлікту як протестного руху широких народних мас (війна проти власного народу, громадянська війна);
- легітимізація «ЛНР» та «ДНР», асоціювання їх з «республіками» (хоч і невизнаними);
- дестабілізація ситуації всередині держави (дискредитація Майдану, покладання провини за всі негаразди на Київ, пророкування «третього Майдану» тощо);
- стимулювання втоми від війни, відмови від окупованих територій;
- поширення псевдопацифістських настроїв (мир як самоціль, мир за будь-яку ціну).

Ключовим індикатором ефективності російської пропаганди на територіях, підконтрольних урядові України, є поширеність цих стереотипів і трактувань. Дослідження, проведені «Телекритикою» та Київським міжнародним інститутом соціології в червні 2015 року², виявили: російські меседжі знаходять свою аудиторію в українському тилу. Однак їхній вплив не обмежується тилом. Попри уявний суспільний консенсус щодо подій 2013–2014 років, які увійшли в історію як Революція Гідності, лише 58 % громадян насправді вважають їх громадянською революцією. Натомість троє з десяти (29 %) переконані, що це був незаконний збройний переворот.

16 % мешканців підконтрольних українському урядові територій вважають, що Збройні сили України здійснюють на сході країни каральну операцію проти власного народу (в центральних областях – кожен десятий, на півдні – 28 % громадян). 28 % громадян вважають те, що там відбувається, громадянською війною (причому на заході таких – 14 %). Кожен п'ятий громадянин вірить в об'єктивність проведених на окупованих територіях «референдумів». 48 % громадян переконані, що київський уряд має зробити все можливе для відновлення миру, навіть якщо це означатиме піти на поступки агресору.

¹ Шутов Р. Морфологія російського міфу // MediaSapiens. – 01.07.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/advocacy_and_influence/morfologiya_rosiyskogo_mifu/.

² Російський погляд на Майдан та війну на Донбасі в Україні не прижився – соціопитування // MediaSapiens. – 02.07.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/rosiyskiy_poglyad_na_maydan_ta_viynu_na_donbasi_v_ukraini_ne_prizhivsyasotsopituvannya/.

Українські ініціативи з протидії російському пропагандистському впливові

Спроби протидії інформаційному впливу Росії методами державної політики почались лише навесні 2014 року. У березні, з початком воєнних дій, було заборонено мовлення ряду російських телеканалів на території України (на кінець року число цих каналів сягнуло 15). Але громадяни досі мають доступ до цих каналів через супутник та інтернет. Крім того, сигнал з Росії покриває прикордонну зону України. Для поширення офіційної інформації про перебіг військових дій було створено Прес-центр АТО, але його інформація не завжди є достовірною і об'єктивною. Отже, вжиті заходи не принесли значного результату.

На жаль, чимало проблем залишилися без уваги держави. Так, не забезпечено мовлення українських телеканалів на прикордонні з Росією, на прифронтових та окупованих територіях; не забезпечено доступ населення прифронтової зони до української преси; не глушиться телевізійний сигнал з боку Росії та терористичних груп; не здійснюється підтримка діяльності незаангажованих ЗМІ та медіа прифронтових зон. Крім того, багато запитань викликає комунікаційна складова державної політики: влада не приділяє належної уваги поясненню своєї політики стосовно окупованих територій, реформам та іншим політичним рішенням, і вакуум розуміння заповнюється російською пропагандою.

З кінця 2014 року ведуться дискусії й готується нормативна база для створення каналу для мовлення за кордон, але ефективність іномовлення для протидії пропаганді викликає у експертів істотні сумніви³. Наразі триває розробка Концепції інформаційної безпеки України, але наявний проєкт не виглядає таким, що може змінити на краще державну політику в сфері інформаційної безпеки, більш того – містить ряд потенційно антидемократичних норм⁴. У березні 2015 року було прийнято закон про заборону трансляції росій-

³ Матусова Ю. Українське іномовлення – лише телеканал чи мультимедійна система? // MediaSapiens. – 10.07.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/tv_radio/1411981046/ukrainske_inomovlennya_lishe_telekanal_chi_multimediyna_sistema/.

⁴ Див.: Шутов Р. Глиняний фундамент інформаційної безпеки // MediaSapiens. – 26.08.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/media_law/koli_sosud_napivporozhniy_scho_robiti_z_kontseptsieyu_informatsiynoi_bezpeki/; Legal Analysis of the Draft Information Security Concept in Ukraine: Office of the OSCE Representative of Freedom of the Media, July 2015. [Electronic Resource] // OSCE. – Access mode <http://www.osce.org/fom/173776?download=true>.

ського кінопродукту, але вже є прецеденти фактичного ігнорування норм цього закону регулятором¹; крім того, дотримання цього закону самими телеканалами ще необхідно перевірити.

Українські ЗМІ роблять свій внесок у протидію інформаційному впливу Росії, даючи більш об'єктивну картину дійсності, розкриваючи фейки і брехню в російських ЗМІ. На телебаченні це здійснюється лише через випуски новин. Якихось масштабних проєктів чи ініціатив не було. Окремо варто згадати незалежні медіа нового формату, які поєднують у собі риси медіа та громадських організацій: Громадське ТБ, Спільно ТБ, Громадське Донеччини, Громадське Радіо. Вони стали популярними під час Революції Гідності завдяки своїй незалежній позиції; зараз вони приділяють значну увагу питанням російської пропаганди.

Антипропагандистський вплив медіа був би значнішим, якби: 1) не існувало великого сегменту преси, радіо, інтернету і навіть телеканалів, які перебувають під російським контролем, поширюють пропаганду в прихованому вигляді, маніпулюючи лексикою і фактами (голос цих ЗМІ є сильним); 2) було забезпечено доступ до цих каналів для мешканців прифронтових, окупованих, прикордонних з Росією територій, віддалених громад; 3) ці медіа користувались довірою у тих груп населення, які є особливо вразливими перед пропагандою; 4) вони доносили інформацію про методи російської пропаганди для різних цільових груп, використовуючи близькі їм мову і набір символів.

Значні успіхи в боротьбі з пропагандою мають українські НУО. Особливо успішною є ініціатива «СтопФейк» – онлайн- і відеопроєкт, який регулярно викриває фейки і брехню російської пропаганди. «Інформаційний спротив» через свій сайт і виступи в медіа висвітлює події на фронтів та окупованій території, приділяючи особливу увагу брехні в російських ЗМІ. «Телекритика» забезпечує ґрунтовну аналітику щодо стратегії й інструментарію російської пропаганди, збирає відповідні статистичні дані та здійснює постійний моніторинг пропагандистського дискурсу; її сайт www.mediasapiens.ua збирає провідних експертів для дискусії навколо питання. Результати цього моніторингу використовує відеопроєкт «НеСтандарт», який викриває російські міфи в гумористичній формі. Український кризовий центр регулярно пу-

блікує матеріали та інфографіку щодо російської пропаганди.

В той же час, ці організації потерпають від таких проблем: 1) обмеженість фінансових ресурсів (державне фінансування відсутнє, а донорські організації недостатньо оперативно реагують на зміни ситуації); 2) недостатній діалог із закордонними партнерами для того, щоб перейняти досвід інших країн; 3) недостатнє залучення до процесів прийняття політичних рішень; 4) обмеженість інформаційного впливу: не будучи ЗМІ і маючи у своєму розпорядженні лише інструменти інтернету, вони не можуть вийти на широку аудиторію і спілкуватися напряму з групами, що є особливо вразливими до пропаганди; 5) загроза безпеці за умов роботи у прифронтовій зоні та відсутність доступу до окупованих територій.

Висновки

Наведені факти підтверджують гіпотезу дослідження, яка полягала в тому, що наразі в Україні немає сталих й ефективних механізмів протидії негативним наслідкам російської пропаганди, натомість існує широкий простір для реалізації її цілей на теренах, підконтрольних урядові України.

Зокрема, на це вказують такі факти, як:

- доступ українських громадян до центральних російських каналів попри заборону їх трансляції на території України;
- наявність впливового сегмента ЗМІ, який перебуває під контролем чи під впливом російського або проросійського капіталу, політичних партій (центральні телеканали, популярні друковані видання);
- домінування російського інформаційного продукту, який часто несе в собі заряд пропаганди в різних сферах (кінофільми, шоу-бізнес, книги);
- інтегрованість української аудиторії до російського сегмента мережі Інтернет;
- неналежна реалізація норм законодавства, призначених захищати українських громадян від російського інформаційно-психологічного впливу;
- відсутність стратегічного підходу до формування державної політики у сфері інформаційної безпеки.

Ситуацію ускладнюють низька медіаграмотність населення, відсутність реальної комунікації між урядом та громадянами, а також неефективний державний менеджмент системи інформаційної безпеки. Ці чинники в сукупності зробили суспільство вкрай вразливим для російської пропаганди, що зараз активно використовується

¹ Нацрада не перевірятиме «1+1» за демонстрацію російських проєктів, взявши до уваги висновки Держкіно // Телекритика. – 13.08.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/pravo/2015-08-13/110085>.

Кремлем для інформаційно-психологічної обробки українських громадян. Зусилля, які здійснюють держава, ЗМІ та громадянське суспільство для протидії пропаганді, приносять результат, але виглядають вкрай недостатніми та нестійкими в умовах стратегічного домінування Росії в інформаційному полі. Це призводить до соціально-психологічних змін, вигідних агресорові, а відтак до зниження обороноздатності нашої держави в неоголошеній війні.

Рекомендації:

- вжити термінових заходів із забезпечення доступу населення прифронтових, окупованих та прикордонних районів до українських ЗМІ (пересувні передавачі для аналогового телебачення, забезпечення поширення преси, де це можливо);
- реально обмежити доступ сепаратистських ЗМІ до територій, підконтрольних українському уряду;
- забезпечити інтенсивну і компетентну комунікацію уряду з громадянами (в першу чергу через взаємодію зі ЗМІ) для роз'яснення цілей державної політики, особливо у питаннях управління окупованими територіями;
- національним і регіональним ЗМІ, громадським організаціям розробити спільну стратегію інформаційної роботи з населенням, спрямовану на руйнування негативних міфів та стереотипів, що їх створює російська пропаганда, а також на розвінчання фейків, що потрапляють до інформаційного простору України з російських ЗМІ;
- відновити довіру населення окупованих територій до національних ЗМІ. Для цього медіа мають бути максимально правдивими та об'єктивними, а також створювати інформаційний продукт, розрахований на задоволення інформаційних потреб населення окупованих територій;
- включити елемент аналізу у процес вироблення державної політики в інформаційній сфері. Цілі та завдання державної політики, а також зміст політичних рішень будувати на основі чітко сформульованих проблем та потреб. Відійти від практики орієнтації на політичну волю всупереч даним аналітики;
- у подальшій перспективі впровадити в життя реальні інструменти, спрямовані на підтримку національного інформаційного продукту (кіно, телепрограм, книг, преси тощо). Обсяг національного продукту, який виробляється, має бути одним з ключових індикаторів в оцінці державної інформаційної політики;
- державі – підтримувати кампанії з просування медіаграмотності та включення елементів медіаосвіти до системи загальної шкільної освіти;
- підвищити спроможність медіа протидіяти пропаганді, мові ненависті і ворожнечі, а також створювати інформаційні продукти, розраховані на цільові групи, які є вразливими до пропаганди. Доцільними видаються: вивчення закордонного досвіду участі ЗМІ у відновленні довіри та примиренні; освітні заходи для журналістів; моніторинг контенту ЗМІ.

Віталій Жугай

Збалансованість інформації у ЗМІ як стандарт якісної преси

У статті розглянуто особливості висвітлення міждержавних відносин між Україною і Російською Федерацією після анексії Криму 2014 року у ЗМІ названих країн; здійснено аналіз тематичного, жанрового, візуального спектру матеріалів на вказані теми у медіа Російської Федерації та України; акцентовано увагу на етичному аспекті висвітлення новин в умовах воєнних дій на сході

України, анексії Криму та інформаційної війни Росії проти України.

Ключові слова: інтернет-ЗМІ, інформаційні війни, моніторинг, журналістська етика.

The article examined how the Ukrainian and Russian media reported on the Ukraine-Russia inter-state relations after the annexation of Crimea. The author looked at the thematic, genre, and visual spectrum of the related materials in the Russian and Ukrainian media and analyzed the ethical aspects of covering the military operations in the East of Ukraine, the annexation of Crimea, as well as information war of Russia against Ukraine.

Keywords: internet media, information wars, monitoring, journalist ethics.

Американський вчений Джон Меррілл, який одним з перших увів у науковий обіг термін «quality press» (якісна преса), завжди наголошував на необхідності подання у медіа збалансованої інформації та важливості дотримання етичних норм у журналістській діяльності¹. Солідарними з Джоном Мерріллом були також Вілбур Шрамм, Теодор Зіберт та Вільям Пітерсон. У своїй праці «Чотири теорії преси» вони говорили про «теорію соціальної відповідальності преси»², згідно з якою журналісти повинні дотримуватися норм етики, й подаючи інформацію, яка неоднозначно сприймається реципієнтами, пам'ятати про опінієформуючу роль медіа.

Про інформаційні війни відомо з давніх часів. Китайський стратег Сунь-Цзи, який жив у VI–V століттях до н. е., радив полководцям і державним діячам використовувати обман против-

ника як один із методів досягнення успіху у воєнних діях. «Війна – це шлях обману, – писав Сунь-Цзи. – Тому, якщо ти можеш що-небудь, показуй супротивнику, ніби не можеш [...] роз'єднай; нападай на нього, коли він не готовий; виступай, коли він не чекає»³. Сунь-Цзи також наполегливо радив воєначальникам не гребувати послугами шпигунів. Все це, мов за підручником, застосовується в інформаційних війнах Російської Федерації проти України.

Після Сунь-Цзи до розробки ноу-гау інформаційних воєн прямо чи опосередковано долучилися Ле Бон, племінник Зигмунда Фрейда Едвард Бернейс, Йозеф Геббельс, Семюел Блек. Про інструменти інформаційного впливу на свідомість громадян багато писали український вчений Георгій Почепцов та російський науковець Сергій Карамурза.

Засадничими у творенні російської ідеології «русского міра» та її ставлення до України стали підходи Олександра Дугіна, Михайла Юр'єва, Владислава Суркова.

¹ Эверетт Д. Беседы о масс-медиа: [Перевод] / Эверетт Дэнис, Джон Мэррилл. – М.: Рос.-амер. информ. пресс-центр: Вагриус, 1997. – 383 с.

² Сиберт Ф. С. Четыре теории прессы / Ф. С. Сиберт, У. Шрамм, Т. Питерсон. – М.: Национальный институт прессы: Вагриус, 1998. – 223 с.

³ Сунь-Цзи. Мистецтво війни. (Антологія мудрості); переклад Григорія Латника. – К.: Арії, 2015. – 128 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1824>.

Деякі фахівці били на сполох щодо незадовільного стану справ у сфері інформаційної безпеки України ще з 1991 року. Але тоді були інші пріоритети. Широкому загалу всі застереження здавалися конспірологією та перебільшенням. Застосування методів інформаційної війни стало особливо відчутним у лютому 2014 року, під час Революції Гідності. До того були й інші прояви: коли Росія домагалася зриву Бухарестського саміту стосовно отримання плану дій щодо членства України в НАТО чи наполягала на відмові від підписання Угоди про асоціацію з ЄС у Вільнюсі у 2013 році. Але поява «зелених чоловічків» у Криму, виступи президента Путіна про придбані у воєнторзі автомати Калашнікова відкрили нову епоху масштабного, цинічного застосування пропаганди, обману, словесної агресії у стилі Геббельса. Ще інакше це називається «хуцпа» – «особливо цинічна, підла, зухвала брехня», «верх цинізму й нахабства, що паралізує опонента»¹. До подібних прикладів належать виступи пана Чуркіна під час засідання Ради безпеки ООН, сюжети на російському ТБ про «розп'ятого хлопчика», «полум'яні» виступи Дмитра Кисельова про можливість перетворити на радіоактивний попіл США та ін.

На двадцять четвертому році незалежності перед Україною постали найважчі виклики за всю її новітню історію. Країна повинна захищатися військово, провести складні економічні та політичні реформи, побороти корупцію, здійснити конституційні зміни, протидіяти інформаційній агресії. Восени 2015 року у країні мають пройти місцеві вибори. Вони відбудуться в умовах найжорсткішої економічної кризи, бойових дій на сході держави, анексії Криму та масованої інформаційної війни з Російською Федерацією одночасно.

За згаданих вище умов актуальність дослідження зумовлена необхідністю аналізу інформаційного поля, яке формують російські та українські ЗМІ. Аналіз інформаційного протистояння повинен включати й сучасні методи ведення інформаційного протиборства із застосуванням нових медіа, соціальних мереж, конвергентних ЗМІ тощо. За таких умов важливість дотримання норм якісної преси у частині етичного та збалансованого подання матеріалів набуває особливого значення.

Проблеми міждержавних взаємин висвітлюються у всіх типах мас-медіа, представлених в Україні, а саме: у друкованих, електронних та інтернет-ЗМІ. З огляду на реалії воєнного часу

(щодня Україна витрачає на АТО 80 мільйонів гривень²), необхідність оперативного подання інформації та протидії інформаційним війнам дедалі зростає. Спроби підвищити ефективність роботи української преси у протидії інформаційній агресії та в умовах війни доводиться робити на тлі економії коштів, диверсифікації підходів до роботи ЗМІ.

Прагнучи підвищити збалансованість подання інформації в українських ЗМІ через оприлюднення аналізу їхньої діяльності, ми водночас усвідомлюємо, що не маємо жодного впливу на російські медіа. Тому обмежимося лише оціночними судженнями та компаративним аналізом.

З огляду на відносну доступність та оперативність, більшість інформаційних баталій перенесено на сторінки інтернет-видань, як російських, так і українських. А це, у свою чергу, ускладнює будь-які методи впливу на видання, що не дотримуються етичних норм або й грубо порушують закон. Наприклад: деякі публікації містять заклики до збройного повалення конституційного ладу, розпалюють міжнаціональну ненависть, публікують інструкції для виготовлення вибухівки тощо. Це відбувається за умов, коли вище політичне керівництво РФ не тільки не проявляє політичної волі для культивування толерантності у медіа, а навпаки, всіляко стимулює радикалізм, урапатріотизм, агресивний націоналізм, імперський шовінізм.

З точки зору аналізу подання новин у цьому дослідженні, на нашу думку, інтернет-ЗМІ доцільно поділити на такі умовні сегменти: 1) електронні версії популярних друкованих видань, такі як «Дзеркало тижня», «День», «Сегодня», «Вести», «Новое время», «Кореспондент», «Комсомольская правда в Украине», «Завтра», «Известия», «Русский репортер»; 2) видання, що поширюються тільки в інтернеті, а саме: «Українська правда», «Левый берег» (це видання свого часу мало паперову версію), «Цензор.Нет», «Информатор», «Обком», «Обозреватель», «Главред», «Главком», «Апостроф», «Крым-реалии», «Грани.Ру», «Вести», «Политическая Россия», «Дни.Ру», «Инфокс-Интерактив», «Газета.Ру»; 3) така типологізація також включає інтернет-сторінки електронних мовників: телеканалів «Інтер», «1+1», «5 канал», телеканалів «Звезда», «Russia today», «Лайфньюз», радіостанцій Бі-Бі-Сі, (мовить тільки в інтернеті), «Голос Америки», «Німецька хвиля», радіо «Вес-

¹ Хуцпа: толкование // Академик. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/309302>.

² Яценюк А. Війна коштує Україні 80 мільйонів на день // Українська правда. – 17.09.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/09/17/7038057/>.

ти», радіо «Эхо Москвы», «1 канал національного радіо», «Ера ФМ»; 4) крім інтернет-ЗМІ суспільно-політичного спрямування для аналізу було взято також спеціалізовані веб-сторінки: «СтопФейк», «Телекритика», «Watcher», Інституту медіаправа, Інституту регіональної преси, Інституту масової інформації, Академії української преси.

Поданий вище перелік не є вичерпним. У ньому наведені лише типові для кожного сегмента медіа. Умовну типологізацію аналізованих ресурсів зроблено з урахуванням розробок українського дослідника О. Коцарева¹, який пропонує поділяти інтернет-видання на п'ять типів: інтернет-телебачення, інтернет-радіо, інтернет-газети, інтернет-журнали та новинарні сайти. До уваги не бралось проводове мовлення, оскільки воно стає дедалі менш вагомим засобом впливу на суспільну свідомість. На території колишньої УРСР (на момент розпаду Радянського Союзу) працювало 19 млн радіоточок. У 2006 році їх було вже 6 млн, у 2008 – 4,7 млн, на початку 2012 року – 2,3 млн, а станом на 3-й квартал 2012 року – 1,973 млн одиниць².

У процесі дослідження були проаналізовані журналістські матеріали представлених в інтернеті друкованих видань, електронних медій та 40 інтернет-сайтів за період з 30 березня по 30 липня 2015 року. До уваги було взято 400 різножанрових публікацій, сюжетів тощо.

Загальний аналіз опрацьованих матеріалів показує домінування агресивного тону у публікаціях російських ЗМІ у співвідношенні 80 % проти 20 %. Крім неприязної, часто – відверто ворожої тональності публікацій, російські ЗМІ також грішать маніпулюванням фактами. Особливо це властиво публікаціям, що стосуються розслідувань збиття ракетою «Бук» малазійського авіалайнера рейсу МН-17, кримінальних справ, порушених у Росії проти режисера Олега Сенцова та української льотчиці Надії Савченко, розстрілу мирних громадян у Маріуполі та Волновасі. Докази того, що російські інтернет-ресурси постійно використовують агресивний тон і маніпулювання інформацією, можна знайти на таких сайтах як «Інфонапалм», «Інформаційний спротив», «СтопФейк», «Центр досліджень Росії», «Bellingcat.com», на сайті Міністерства інформаційної політики України.

¹ Коцарев О. О. Типологія Інтернет-ЗМІ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.philology.univer.kharkov.ua/katedras/prof_sites/.../kots_article_2.pdf

² «Стан інфраструктури українського проводового мовлення та можливі шляхи його модернізації». Аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1060/>.

Тональність матеріалів українських ЗМІ, що висвітлюють українсько-російські взаємини, більш поміркована. Намагаючись об'єктивно оцінювати роботу українських ЗМІ, можна зауважити, що мовою ненависті вони не грішать такою мірою, як російські, але, натомість не завжди дають повну інформацію про події, які породжують контрверсійні оцінки, особливо якщо вони стосуються розслідування травматичних для свідомості українців подій, таких як розслідування знищення військового літака «Іл-76», іловайського та дебальцівського «казанів», боїв під Ізвариним тощо.

Окремих зауважень та оцінок потребують коментарі читачів під публікаціями на веб-сайтах та окремі пости у соціальних медіа. Тут вже йдеться про брутальну нецензурщину та обмін образами й погрозами. На інформаційному ландшафті стали широковживаними поняття інтернет-тролінгу, кілерських коментів, інформаційних вкидань, DDOS-атак та одноденних (одноразових) сайтів, бешкетування інтернет-ботів тощо.

Якщо порівнювати дискусії у соціальних медіа, то рівень дискурсу у соціальній мережі Facebook помітно відрізняється від обміну думками і судженнями у мережі ВКонтакте. У прихильників Марка Цукерберга (засновника Facebook), значно вищий рівень культури ведення дискусій порівняно з любителями дітища Павла Дурова (розробника ВКонтакте).

Тематичне наповнення проаналізованих матеріалів було таким (подаємо за рейтингом представленості): інформування про хід військових дій, пропагандистські матеріали, аналітичні матеріали, коментарі експертів, моніторинг дотримання Мінських угод, критичні матеріали про політичних діячів, публікації про економічні проблеми, інфографічні ілюстрації. Жанрово ці матеріали поділяються на замітки, інтерв'ю, репортажі, аналітичні статті, інформаційні відео- та аудіосюжети.

На окрему увагу заслуговують публікації у соціальних мережах українських та російських політиків, які активно комунікують з виборцями через соціальні мережі Facebook, ВКонтакте та мікроблог Twitter. В аналізованих матеріалах найчастіше зустрічається апелювання до виборців на рівні концептуального подання забезпечення миру, економічного розвитку, агітації за розбудову спільного майбутнього разом із Заходом або з Росією. Типовими є віртуальні дискусії з політичними опонентами з використанням риторики воєнного часу.

Інтернет-ЗМІ дають можливість оперативного спілкування зі споживачами інформації через механізми подання коментарів, «лайків», перепостів, інтерактивних голосувань, опитувань тощо. Технічний прогрес невинно розширює можливості відстеження активності політиків, журналістів, читачів у інтернеті. Так, агрегатор «Newsle» дає можливість отримувати на поштову скриньку зведення про появу будь-яких матеріалів про осіб, параметри яких введено у пошуковий запит, а також про їхні публікації в електронних медіа. Водночас розвиток інтерактивності ЗМІ додає і певного дискомфорту у спілкування продуцентів інформації з її споживачами, відкриває майже необмежені можливості для зловживань. Зокрема, категорія осіб, яку прийнято називати інтернет-тролями, ботами, анонімами-радикалами, засмічує поля для дискусій на сайтах лайливими, провокативними коментарями або й технічно блокує їхню роботу. З огляду на це, деякі з досліджених веб-ресурсів обмежили можливість подання коментарів або передбачили обов'язкову електронну реєстрацію реципієнта для здобуття права на таку можливість.

Найякіснішими та найефективнішими, з точки зору формування громадської opinii, на нашу думку, є конвергентні способи подання матеріалів, які полягають у диверсифікованому викладі матеріалу, що включає відеосюжети, аудіосюжети, інтерв'ю з ключовими спікерами, експертами, аналітичні статті, використання фотографій, інфографіки тощо. За допомогою всього названого інструментарію різними способами донесення інформації висвітлюється, здебільшого, одна і та ж тема. Такий спосіб подання матеріалів найбільш характерний для сайту української служби Бі-Бі-Сі. Публікації «Української правди» досліджуваного періоду також включають в себе відеоматеріали, аудіосюжети, інтерв'ю з ключовими експертами й аналітиками.

У відрізок аналізованого часу помітна певна тематична й регіональна спеціалізація сайтів. «Цензор.Нет» зосереджує увагу на мілітарній проблематиці. Сайт «Інформатор» більше уваги приділяє інформації з Луганської області. Відомості про події у Донецьку найповніше подані на сайтах «Остров» та «Новости Донбасса». Сайт «DNR today» є зразком пропагандистської преси («інформаційної артилерії») у «найкращих» традиціях «Russia today». Так само можна охарактеризувати, на нашу думку, ресурси «Novorossia.su», «Русская весна», «Новости ЛНР».

Специфічну роль в інформуванні громадян України про відносини України та Росії відіграє

медіахолдинг, що включає безкоштовну газету «Вести», телеканал «UBR», «Радио Вести». З одного боку, це – якісна поліграфія, інтелектуальне розмовне радіо та респектабельне ТБ. З іншого боку – це ЗМІ, які займають неоднозначну позицію щодо територіальної цілісності України, навіюють споживачам своїх медіапродуктів депресивно-занепадницькі настрої щодо майбутнього України як незалежної держави. Про це неодноразово заявляли представники українських правоохоронних органів.

У російських ЗМІ, за винятком «Новой газеты», «Эха Москвы», «Медузы», телеканалу «Дождь», домінує зневажливе ставлення до України, як держави, що не відбулася, до українців, як неправильних росіян, які тотально заблукали у житті. В окремих виданнях можна прочитати вкрай неправдиві, неетичні, нелітературні описи того, як «укропи» розпинають дітей, виймають полоненим очі ложкою, беруть у рабство мешканців Сходу, служать маріонетками Америки і «Гейропи» тощо. В результаті російські та українські соціологічні служби («Левада-центр» та КМІС) фіксують зростання рівня ворожості, недовіри, ненависті між колись дружніми народами. При цьому співвідношення тривожних та заспокійливих даних є більш загрозливе саме для мешканців РФ, які довше перебувають під впливом войовничої пропаганди.

Показовим щодо впливу пропаганди на мізки пересічних росіян є твердження «Комсомольської правди» про нібито українське націоналістичне походження маніяка Чикатила або про те, що у зверненні командира літака аерофлоту до пасажирів йшлося: «Зараз ми пролітаємо над залишками України, де живуть бандерівці та інше сміття». А під час показу дитячої моди у Москві дівчинка у платті кольорів українського прапора, згідно зі сценарієм, намагалася вчинити суїцид, а врятувала її дівчинка у платті кольорів російського прапора. У різноголосі зомбування беруть участь і видавці книг, режисери фільмів, артисти естради тощо. Відомі приклади антиукраїнських виступів Михайла Задорнова та далеко не фільмові сцени стрілянини актора Михайла Пореченкова в Донецькому аеропорту.

Аналіз сучасних ЗМІ показує, що найвпливовішим інструментом інформування громадян про взаємини України та Російської Федерації залишається телебачення. Найпотужнішими інформаційними гравцями Росії у світі є «Russia today», «Life news», «НТВ», «Телеканал Россия», «Телеканал Звезда». На другому місці за впливом на формування свідомості громадян – інтернет-ЗМІ.

Саме в мережі Інтернет маємо найбільше проявів застосування маніпуляцій, мови ненависті. До наявних загроз відносно можливості маніпулювання інформацією, формування викривленого уявлення про події у країні, колективного введення аудиторії у стан стресу та депресії, зневіри та нездатності до конструктивних дій. Можливості публікування читачами на сторінках електронних ЗМІ своїх думок та відгуків, коментування матеріалів, з одного боку, є виявом демократії, з іншого – тригером появи в електронних медіа нецензурних висловів, особистих образ, тролінгу тощо.

У 2015 році для висвітлення відносин між Україною та РФ у російських ЗМІ, на нашу думку, найбільш характерні такі ознаки: особлива радикалізація трансльованих політичних поглядів, широке використання інструментів візуалізації, зростає вживання військової термінології, риторики часів війни, маніпулювання інформацією, використання новітніх інструментів інформаційної війни на кшталт інтернет-ботів, інтернет-тролів.

Засоби масової інформації обох країн не надто переймаються проблемами збалансованого подання інформації та дотримання етичних норм, що є класичними вимогами до якісної преси. Однак українські ЗМІ, включно з інтернет-медіа, не є настільки радикальними, як російські.

Парадоксальним, на нашу думку, є співіснування у сюжетах та публікаціях тих самих ЗМІ полярно протилежних поглядів експертів, читачів, політиків: від занепадницько-депресивних в оцінках військового потенціалу та здатності перемогти у війні до бравадно-патріотичних, які транслиють повну впевненість у перемозі. Те ж саме можна сказати й стосовно прогнозів економічного відродження у державі. Вони коливаються від волення про неминучий дефолт до можливих реляцій про потенціал України увійти до двадцятки найрозвинутіших країн світу у найближчі 10 років.

Усе це відбувається на фоні не баченої досі уваги світової спільноти до подій в Україні в цілому та до підвищення якості української журна-

лістики зокрема. Йдеться про безпрецедентну кількість навчальних заходів, спрямованих на підвищення журналістської кваліфікації для збалансованого висвітлення у ЗМІ проблем міждержавних відносин, етичного подання новин, висвітлення процесу проведення реформ, підготовки до місцевих виборів тощо. Журналістську діяльність уважно моніторять інституції ОБСЄ, Єврокомісії, ЕНМО, місії від СНД тощо.

Інтернет-ЗМІ відіграватимуть дедалі важливішу роль у суспільних процесах. Новітня історія людства зафіксувала феномен «Арабської весни» – революції у країнах Африки, організованої за допомогою інтернету. Українська Революція Гідності також починалася через самоорганізацію громадян у соціальних мережах. Водночас у Китаї, Північній Кореї, Ірані, Російській Федерації на фоні обмеження прав громадян користуватися деякими інтернет-сайтами тривають спроби блокування роботи всесвітніх мереж Facebook, Twitter, пошуковика Google, обговорюється можливість створення локальної сурогатної, виключно російської мережі «Чебурашка», щоб відмовитись від інтернету. Україна, попри усі труднощі та «хвороби становлення і зростання», обирає інший шлях. Українські інтернет-медіа обов'язково покращуватимуть рівень якості і забезпечуватимуть незворотність демократичного розвитку нашої держави.

Підсумовуючи, зауважимо, що ні російські, ані українські медіа у висвітленні міждержавних відносин не подають інформації, аналітики й оцінкових суджень настільки збалансовано, наскільки цього вимагають критерії якісної преси. Журналісти також недостатньо керуються етичними нормами у своїй роботі. Проте, порівнюючи медійну продукцію двох країн, можемо констатувати, що ЗМІ Росії більше надуживають незбалансованим поданням інформації, порушенням етичних норм, використанням мови ненависті, закликами до насильницького повалення існуючого конституційного ладу, популяризацією великоросійського шовінізму та відвертою пропагандою.

Надежда Ажгихина

«Две страны – одна профессия». Заметки на полях документов диалога российских и украинских профессиональных журналистских организаций в 2014–2015 гг.

Статья анализирует опыт диалога российских и украинских профессиональных журналистских организаций в 2014–2015 гг., поддержанный рядом международных и межгосударственных организаций, включая ЮНЕСКО, Офис Верховного Комиссара по правам человека ООН, ОБСЕ, Международную федерацию журналистов, «Репортеры без границ» и других. Автор считает данный диалог реальной перспективой преодоления «информационной войны» и проявления «языка вражды» и агрессии в СМИ.

Ключевые слова: Союз журналистов России, Национальный союз журналистов Украины, Международная организация журналистов, медиапрофсоюзы, медиаисследования.

The article looks at the dialogue between Russian and Ukrainian professional journalist organizations in 2014–2015, supported by several international and inter-state organizations, including UNESCO, UN High Commissioner for Human Rights, OSCE, International Federation of Journalists, "Reporters without Borders," and others. The author finds this dialogue worth pursuing as an effective mechanism to overcome the "information war," hate speech and aggression in the media.

Keywords: Union of Russian Journalists, National Union of Ukrainian journalists, International Organization of Journalists, professional unions of journalists, media research.

Главная задача настоящего текста так же, как и моей презентации на конференции выпускников Института Кеннана в Киеве – привлечь внимание исследователей средств массовой информации к новым сюжетам в современном медиаразвитии России и Украины, пока еще не ставшим предметом академических обсуждений. Конкретно – к опыту диалога российских и украинских профессиональных журналистских организаций в 2014–2015 гг. На сегодняшний день это единственный опыт постоянного и устойчивого диалога профессионалов двух стран. Показательно (и удивительно!) то, что ни писательское, ни правозащитное, ни феминистское со-

общества, несмотря на некоторые предпринятые попытки, не смогли установить подобный диалог.

Международные и межгосударственные организации (в том числе ЮНЕСКО, Офис Верховного Комиссара по правам человека ООН, ОБСЕ, Международная федерация журналистов, «Репортеры без границ» и другие) уже горячо поддерживали инициативу, считают ее реальной перспективой преодоления «информационной войны», проявлений «языка вражды» и агрессии в СМИ, настоящим мостиком в будущее. Тем актуальнее представляется задача концептуального анализа существующей практики, и, быть может, формирования на основе такого анализа перспективных стратегий на будущее.

Но не только. Подобный анализ также, несомненно, обогатил бы современные медиаисследования, которые в последнее время все реже обращают внимание на значение субъективного фактора в актуальном медиаразвитии. В то же время личный выбор журналиста, а также настроение и позиция профессионального сообщества, продолжают играть существенную роль в формировании медийного ландшафта и настроения аудитории, а цифровая революция в этом плане не столько нивелирует смысл и важность такого выбора, сколько его подчеркивает¹.

Так что присмотримся к основным моментам диалога представителей российских и украинских профессиональных организаций, который сами участники назвали вслед за одноименным заявлением, принятым на одной из первых встреч «Две страны – одна профессия».

Нет сомнений в том, что устойчивость диалога была обусловлена тем обстоятельством, что Союз журналистов России, Национальный союз журналистов Украины и Независимый медиапрофсоюз Украины установили постоянные отношения и развивали сотрудничество задолго до конфликта между двумя странами. Все три организации вступили в свое время в Международную федерацию журналистов (далее МФЖ), объединяющую более полумиллиона журналистов из 120 стран. Российские и украинские журналисты и лидеры союзов участвовали в международных мероприятиях и встречах, а с 2012 г. начали сотрудничество в рамках масштабного проекта МФЖ по обеспечению безопасности журналистов и преодолению безнаказанности в семи постсоветских странах.

В рамках этого проекта состоялись рабочие встречи, конференции и тренинги в Москве, Кишиневе, Ялте, Белграде, была проведена большая работа: разработаны тренинги по обеспечению безопасности работников СМИ, выпущен фильм, на шести языках изданы пособия в помощь журналисту, работающему в зоне риска, опубликован доклад о нарушениях прав журналистов в регионе, по результатам совместного мониторинга начала формироваться сводная база данных о конфликтах в СМИ. Но самое главное: наладились человеческие и профессиональные отношения, за два с половиной года с тех пор, как начался проект, представители журналистских ассоциаций и союзов уже привыкли делиться новостями, полу-

чать из соседних стран письма поддержки или приглашения, обсуждать совместные творческие замыслы. Не будет преувеличением сказать, что именно МФЖ пробила серьезную брешь в той атмосфере отчуждения и непонимания, которая сложилась в последние десятилетия между журналистами наших стран.

В сентябре 2013 г. на вручении международной премии «Серебряное перо» Национального союза журналистов Украины (далее НСЖУ) в Судак был составлен перспективный план сотрудничества российских и украинских журналистов. О нем говорили и на международной конференции «Преодоление культуры безнаказанности и защиты прав журналистов» под эгидой МФЖ 22 ноября 2013 г. в Киеве.

23 ноября, в Международный день борьбы с безнаказанностью, конференция переместилась из Дома журналиста на Крещатик, с транспарантами на многих языках журналисты шли от Дома журналиста к Почтамту – опустить в ящик письмо президенту Януковичу с требованием прекратить преследования журналистов в Украине.

Никто не мог предположить, что случится буквально через день. Как только поступили первые новости об избитых и раненых в Киеве журналистах, российские журналисты связались с украинскими коллегами, Союз журналистов России (далее СЖР) опубликовал заявление, в котором осуждал нарушение прав журналистов, выполняющих свой профессиональный долг. «Мы требуем полного расследования и наказания для тех, кто повинен в насилии в отношении журналистов и нарушении их прав», – говорилось в заявлении². К сожалению, ни тогда, ни в последующие месяцы этого не было сделано, и насилие осталось безнаказанным.

По приглашению СЖР председатель Национального Союза журналистов Украины Олег Наливайко приехал в Москву 15 декабря 2013 г. на традиционный День памяти погибших коллег. Все собравшиеся в Центральном доме журналиста в Москве корреспонденты из различных стран и представители профессиональных организаций спешили узнать из первых рук о киевских событиях, выражали поддержку журналистам Украины.

Профессиональное сообщество и России, и Европы в целом, потрясла беспрецедентная

¹ Засурский Я., Богданов В. Власть, зеркало или слушанка? – М., 2010; Вартанова Е., Ажгихина Н. Диалоги о журналистике. – М.: Медиамир, 2012.

² Заявление Союза журналистов России в связи с избитыми журналистами, освещающими массовые акции в Киеве // Союз журналистов России. – 02.12.2013. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ruj.ru/_statements_sj/?ELEMENT_ID=4905.

жестокость правоохранительных структур по отношению к журналистам, тот факт, что в центре Киева мишенью становились вообще все те, кто фотографировал, снимал на камеру. Данные о числе пострадавших разнились, назывались цифры и 90 и 130 человек, в офисе Национального союза журналистов на Крещатике открыли круглосуточный пункт неотложной помощи. Юрий Луканов, президент Независимого медиапрофсоюза Украины, описал события с ноября 2013 по февраль 2014 г. в сборнике «Безопасность и солидарность. Украина, 2014»¹, подготовленном Международной федерацией журналистов. Совершенно очевидно, что происшедшее нуждается в подробном и обстоятельном анализе.

Как бы то ни было, начиная с последних дней ноября 2013 г., жизнь журналистов в обеих странах изменилась, хотя тогда, зимой 2013–2014 гг., этого еще никто не понимал вполне. Тогда верилось, что насилие по отношению к коллегам прекратится. Российские журналисты скорбели об убитом 19 февраля 2014 г. киевском журналисте Вячеславе Веремее, и предположить не могли в кошмарном сне, что будут и другие жертвы.

СЖР, НСЖУ и НМПУ поддерживали связь все это время, когда на Майдане были избиты российские журналисты, НСЖУ тут же сделал заявление. Солидарность в требовании прежде всего обеспечить безопасную работу журналистов, обрела зимой 2014 г. вполне конкретные формы – прежде всего, открытые письма и заявления, призывы к международным организациям обратить особое внимание на нарушение прав журналистов.

Интонация освещения украинских событий в российских СМИ зимой 2014 г. обретала все более агрессивные ноты, прежде всего это стало заметно в передачах телевидения. Стресс и психологическая травма, полученная аудиторией в результате просмотра таких сюжетов еще требует исследования. Вред агрессивной пропаганды для профессии более очевиден², поэтому журналисты попытались защитить базовые ценности журналистики, которые и делают ее важной и нужной для людей.

Еще в первые дни противостояния на Майдане в российском эфире появился очередной выпуск программы «Вести недели» с Дмитрием Киселе-

вым о киевских событиях. Комиссия по журналистской этике Украины решила обратиться по поводу этой передачи, в которой усмотрела непосредственное нарушение профессиональных принципов, искажение фактов, передеггивание и пропаганду, в Общественную коллегия по жалобам на прессу Российской Федерации.

Общественная коллегия по жалобам на прессу – аналог институтов регулирования, существующих во многих странах Европы, была создана по модели британского Совета по прессе. Ее составляют две палаты: палата медиасообщества (исследователи, руководители СМИ, наиболее авторитетные журналисты) и палата гражданского общества, Коллегия принимает жалобы по поводу выступлений СМИ и является своего рода законодателем этических норм и одним из основных инструментов саморегулирования СМИ³. Несмотря на то, что нарушение этических принципов в практике российских масс-медиа – явление широко распространенное, а культура цивилизованного и процедурного оппонирования, будь то в суде или в общественной структуре, в стране крайне низка (то есть люди предпочитают выразить негодование дома или в кругу знакомых, но не писать жалобу, имея все для этого основания), решения Коллегии имели серьезный резонанс. Не будет преувеличением сказать, что именно решения Коллегии вносили капля за каплей, значительный вклад в развитие демократических основ медиасреды и утверждали здоровые тренды развития взаимодействия СМИ и общества.

В феврале 2014 г. Общественная коллегия по жалобам на прессу приняла решение по поводу передачи «Вести недели» с Дмитрием Киселевым, усмотрев в программе признаки пропаганды и нарушение этических принципов. Об этом широко сообщили практически все российские СМИ. Решение было поистине резонансным, хотя оно и не повлияло на формат и контент программы, оно имело принципиальное значение для многих⁴.

В 2014 году Общественная коллегия приняла еще одно решение, связанное с Украиной, по поводу программы НТВ, посвященной мемориалу

¹ Безопасность и солидарность. Украина, 2014 // Международная федерация журналистов. – М.: ASLAN, 2015.

² Рихтер А. Запрет на пропаганду войны и разжигания ненависти в международном праве // ОБСЕ, 2015. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.osce.org.

³ См. сайт Союза журналистов России: www.ruj.ru.

⁴ Комиссия рассмотрела жалобу Украины по журналистской этике // Общественная коллегия по жалобам на прессу. – 13.02.2014. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.presscouncil.ru/index.php/novosti/3209-zhaloba-ukrainskoj-komissii-po-zhurnalistkoj-etike-na-dmitriya-kiseleva-i-vesti-nedeli-budet-rassmotrena-kollegiej-13-fevralya>.

сталинских репрессий «Пермь-36» в Пермской области, который неоднократно подвергался нападкам пропагандистов. В одной из «разоблачительных» передач говорилось о том, что музей посвятил экспозицию исключительно бандеровцам и их прославлению. Коллегия также выявила искажение фактов и предвзятость в программе¹.

Развитие событий вызвало к жизни еще одну форму сотрудничества российских и украинских профессиональных организаций. В марте 2014 г. была открыта совместная круглосуточная «горячая линия» для журналистов, освещающих референдум в Крыму. Корреспонденты, столкнувшиеся с проблемами в ходе работы, могли позвонить по телефону в Москву или в Киев.

Представитель французского телеканала «Плюс ТАВ» Дэвид Джефффрион был задержан 13 марта вооруженным человеком во время съемки. Человек представился представителем «самообороны Крыма» и отказался вступать в контакт с украинским журналистом, который оказался рядом. Украинские коллеги немедленно связались с СЖР и попросили попытаться оказать воздействие на «самооборону Крыма» и передали контактный телефон. После вмешательства российских коллег француз был отпущен.

«Горячая линия» была открыта Союзами вновь, когда начались столкновения на востоке Украины. В марте 2014 года исполняющий обязанности председателя Национального союза журналистов Украины Сергей Томиленко, председатель Независимого медиапрофсоюза Украины Юрий Луканов, а также секретари СЖР Тимур Шафир и Надежда Ажгихина приехали в Брюссель в штабквартиру Международной федерации журналистов обсудить проблемы безопасности работы журналистов.

В апреле 2014 года состоялась первая встреча представителей союзов двух стран в офисе Представителя ОБСЕ по свободе слова в Вене. В ходе второй встречи, в июне 2014 года был подготовлен документ «Две страны – одна профессия», где подчеркнули важность уважения к труду, безопасности и достоинству журналиста. Это заявление получило горячую поддержку многих российских журналистов в различных регионах страны – и в

то же время, вызвало недовольство записных пропагандистов.

24 мая 2014 года в деревне Андреевка под Славянском погибли итальянский фотограф Андреа Роккелли и его российский переводчик, фрилансер Андрей Миронов. Тело погибшего итальянца было сразу же отправлено на родину, тело Миронова несколько дней не могли транспортировать, так как «процедура» передачи тел не была разработана.

После гибели журналистов СЖР совместно с Советом по правам человека предложил поправки к Закону о СМИ, касающиеся обеспечения безопасности журналистов, направляемых в «горячие точки». Поправки предусматривали жесткую ответственность работодателя – страховку, подготовку, средства защиты и т. д., включая генетическую экспертизу, вывоз тела в случае трагедии, поддержку семьи.

17 июня 2014 г. под Луганском погибли журналист Всероссийской государственной телевизионной и радиовещательной компании Игорь Корнелюк и звукоинженер Антон Волошин. 30 июня был смертельно ранен оператор Первого канала Анатолий Клян. 6 августа погиб фотокорреспондент агентства «Россия сегодня» Андрей Стенин, тело обнаружили только 3 сентября, он погиб вместе с украинцами Андреем Вячало и Сергеем Коренченковым, сотрудникам информслужб самопровозглашенных республик. 10 октября от последствий плена скончался фрилансер, работавший на французское информационное агентство Валерий Донской.

Институт массовой информации Украины зафиксировал 283 случая задержания, избиения, нанесения вреда журналистам на востоке Украины. Служба мониторинга Фонда защиты гласности также информирует о воспрепятствовании работе российских журналистов на территории Российской Федерации в случаях, имеющих отношение к событиям на востоке Украины – в частности, журналистов не пускали на похороны погибших под Луганском и Донецком.

В сентябре во время очередной встречи в Вене участники диалога осудили насилие в отношении журналистов, а также выразили возмущение захватом журналистов в плен на территории самопровозглашенных республик. Один из самых неожиданных и, может быть, самых важных результатов встреч стал тот факт, что, по крайней мере, двое журналистов, находившихся в плену, были освобождены во многом благодаря нашим совместным усилиям. Валерий Макеев написал об

¹ Опубликовано решение по жалобе музея «Пермь-36» на НТВ // Общественная коллегия по жалобам на прессу. – 12.02.2015. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.presscouncil.ru/index.php/novosti/4568-paskvil-s-vyrashennymi-priznakami-politicheskogo-donosa-kollegiya-o-filme-pyataya-kolonna-i-reportazhakh-promuzej-perm-36-telekompanii-ntv>.

этом в книге «Сто дней в плену», а Роман Черемский, пробывший в неволе более 130 дней, рассказал об этом участникам международной конференции ОБСЕ в Вене в июне 2015.¹

Одним из своеобразных промежуточных итогов сотрудничества стал совместный доклад о нарушении прав журналистов и роли профессиональных организаций, подготовленный под руководством МФЖ «Безопасность и солидарность. Украина, 2014»², который содержит информацию мониторинга ситуации и сведения о практической работе украинских организаций.

Диалог стал одним из важных сюжетов на мероприятиях Дня свободы слова ЮНЕСКО в Риге 3 мая 2015 г., Ежегодного совещания ЕФЖ в Будве, в офисе Верховного комиссара по правам человека в Женеве, на конференции «Безопасность журналистов и работа в условиях риска» в Вене.

ОБСЕ создало веб-сайт, на котором размещена подробная информация о развитии диалога³.

В 2015 г. участники диалога провели анализ проявлений «языка вражды» в российских и украинских СМИ, а также проанализировали опыт его преодоления. Выяснилось, что в России агрессия превалирует в национальных СМИ, прежде всего в электронных, в то время как в регионах возник новый опыт сопротивления «информационной войне», диалог также способствовал развитию сотрудничества между изданиями и журналистами приграничных регионов двух стран, рождению новых совместных проектов (в частности, молодежного проекта).

Нет сомнения в том, что этот опыт должен быть изучен и продолжен. Конференция Института Кеннана в Киеве обозначила новые возможные перспективы на этом пути.

¹ Плехотнюк Н. Добрая книжка о страшных вещах // Голос Украины. – 30.09.2015. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.golos.com.ua/rus/article/259496>.

² Safety and Solidarity for Journalists in Ukraine 2014: A handbook for journalists unions facing a crisis // European Federation of Journalists. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ifj.org/fileadmin/documents/UKRAINE_RUSSIAN_SAFETY_HANDBOOK_Final.pdf.

³ Two Countries – One Profession: A dialogue between journalists' organizations from Russia and Ukraine // OSCE. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.osce.org/fom/184881.

КУЛЬТУРА, МОВА ТА ПСИХОЛОГІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТИ ДІАЛОГУ

Victoria Teliga

Ukrainian-Russian dialogue: the case for cultural diplomacy?

У цей час, коли відносини між Україною та Росією дуже напружені, значна увага приділяється пошуку політичного вирішення кризи. Дана стаття досліджує потенціал та обмеження культурної дипломатії як механізм налагодження зв'язків у нинішній ситуації. Надається характеристика під-

ходів Росії та України до використання їхньої історії та культурної спадщини (або нехтування ними) для досягнення цілей внутрішньої та зовнішньої політики. Наводяться рекомендації стосовно того, як Україна могла би посилити маркетинг свого культурного продукту, що сприяло би встановленню необхідного діалогу та майбутньому налагодженню стосунків між Україною та Росією.

Ключові слова: культурна дипломатія, м'яка сила, культурна спадщина, зовнішня політика, культурні зв'язки.

At a time of significant strain in Russia-Ukraine relations, the focus has largely been on finding a political solution to the crisis. This article, by contrast, explores the role of and prospects for cultural diplomacy, as well as its limitations, as a means of building bridges in the context of the current situation. It reviews how Russia and Ukraine approach their history and cultural heritage and use them (or don't) to further their domestic and foreign policy objectives. Recommendations are made as to approaches Ukraine could take to enhance its cultural offerings and, in so doing, facilitate the dialogue and understanding necessary to build pathways for reconciliation.

Key words: cultural diplomacy, soft power, cultural heritage, foreign policy, cultural relations.

“Cultural diplomacy” as a term is relatively new, though as a practice it has existed for centuries. It is commonly understood to mean the following: “the exchange of ideas, information, art and

other aspects of culture among nations and their peoples to foster mutual understanding.”¹

¹ Cummings M. Cultural Diplomacy and the United States Government: A Survey. Cultural Diplomacy Research Center for Arts and Culture, 2003 / C. P. Schneider. Culture Communicates: US Diplomacy That Works. – Netherlands Institute of International Relations 'Clingendael', 2004. – P. 1.

The potential of cultural diplomacy to build trust between nations and establish important trade and business ties is being increasingly realized in today's globalized world. Many countries have established designated institutions around the world whose mission is to promote a positive image of the respective nation, foster business and cultural ties, and attract tourists to the country. Some examples of such institutions include the British Council (UK), the Goethe-Institut (Germany), Instituto Cervantes (Spain), the Confucius Institute (China), and the Bureau of Educational and Cultural Affairs (United States).

As an important tool to counter misunderstandings and stereotypes, cultural diplomacy has significant potential to contribute to crafting a rapprochement between countries embroiled in a crisis. This article explores the prospects and limitations of cultural diplomacy in bridge-building efforts to reconcile relations between Ukraine and Russia.

Cultural relations between Ukraine and Russia in the context of the current crisis

The relationship between Ukraine and Russia has deteriorated dramatically since the Maidan protests, followed by Russia's annexation of Crimea and its ongoing support for separatists in eastern Ukraine.

From a cultural diplomacy perspective, this crisis presents a very interesting case. Cultural diplomacy initiatives are usually aimed at establishing common bonds of language, literature, and values as crucial components of building political and diplomatic relationships. However, in the case of Ukraine and Russia, the strong common bonds are already there. Just in the past century, the two countries have shared a history as part of one of the world's superpowers; both contributed to its outstanding achievements in culture, science, and technology, and both went through a difficult transition after its collapse. Of the fifteen states that arose from the ashes of the Soviet Union, Russia and Ukraine have arguably the closest cultural connection.

Currently, promoting their different historical and cultural narratives is becoming an increasingly important component of achieving their internal and foreign policy goals. However, Russia's and Ukraine's respective approaches to using cultural ties and history as a means of influencing audiences at home and abroad differ substantially. Whereas Russia successfully utilizes a whole arsenal of techniques that have already been tested in other countries in the post-Soviet space (as well as further abroad), Ukraine appears to have been caught off-guard in the turmoil of military conflict, an economic crisis, corruption, and efforts to

implement urgently needed reforms. With every indication that the conflict in eastern Ukraine is turning into a "frozen" one, it is crucial for Kyiv to adopt a holistic approach to engaging with Russia and the separatist-controlled areas, and cultural diplomacy should be an important part of the Ukrainian strategy.

Russia and the "Russian World"

Russia has long realized the importance of soft power and has established a broad variety of institutions tasked with improving its image and promoting its interests overseas. They include the Russian World Foundation; the Federal Agency for the Commonwealth of Independent States, Compatriots Living Abroad, and International Humanitarian Cooperation (Rossotrudnichestvo), and a twenty-four-hour English language news network, Russia Today (RT).

The international image that Russia is currently projecting serves its domestic and foreign policy goals. After the collapse of the Soviet Union, it went from being a superpower to suddenly becoming a weakened state. And ever since then, Russia has been going through an identity crisis. The idea of the "Russian World" (Russkiy Mir), which was developed in the 2000s and has now become a foreign policy imperative, represents an effort to fill this void. It depicts Russia as having a special civilizational mission to defend traditional conservative values, as opposed to sharing liberal or Western values, which are viewed as foreign to Eastern Christian civilization.¹ The Russian World concept has a flexible notion of geography and defines "Russian people" fairly loosely. In his annual address to the Federal Assembly back in 2005, President Vladimir Putin spoke of "compatriots," numbering in the "tens of millions," who stayed in former Soviet states after the demise of the Soviet Union and whose rights Russia is obliged to defend.²

The concept of the Russian World successfully serves domestic policy goals by offering Russia's people a convenient explanation of the country's problems. The narrative that all of Russia's difficulties in the 1990s were engineered by the Western world to harm Russia finds many supporters among conservative and nationalist segments of the population.

In the foreign policy context, the Russian World concept now underpins the Russian approach to cul-

¹ Здіорук С. І., Яблонський В. М., Токман В. В. та ін. Україна та проект «русского мира»: аналіз. Доп. [S. I. Zdioruk, V. M. Yablonskyi, V. V. Tokman, et al., Ukraine and the "Russian World" project: Analytical report]. – Національний інститут стратегічних досліджень. Серія «Гуманітарний розвиток». – Вип. 1. – К., 2014.

² Annual address to the Federal Assembly, 25 April 2005.

tural diplomacy. However, rather than seeking merely to promote the Russian language abroad, as practiced by the cultural diplomacy institutions of other countries for their respective languages, the Russian World concept aims to integrate people who speak Russian – the implication being that they all belong to the same nation and Russia is responsible for defending their rights and interests.¹

In the post-Soviet space, Russia appears to be increasingly intent on reestablishing its regional hegemony and retaining former Soviet states in its sphere of influence. Culture and historical heritage are heavily exploited by the Kremlin to further this agenda. The idea that all post-Soviet states have a common past, with Russia being a “uniting center” and “leader”, is actively promoted in government-sponsored films, TV programs, and books. These products, which are usually freely available, including in Ukraine, provide audiences with Russia’s version of historical events. For example, they often depict Ukrainians unfavorably, as simpletons who speak an odd language that is implied to be merely a dialect of Russian.²

The term “Novorossiya”, which Russia uses to refer to the separatist-controlled territories of the Donetsk and Luhansk regions, illustrates Moscow’s use of history as a foreign policy tool. For a brief period in the eighteenth century, “Novorossiya” was the name of an administrative unit of the then Russian Empire that included the territory of modern-day southeastern Ukraine. The name, which has been officially out of use for two centuries, has now been brought back into use by Russia to give the separatists a historical narrative on which to base their claim.

With Russia’s commitment to and investment in cultural diplomacy, its contribution to the Russian position in the current crisis is easily recognizable.

Ukraine’s cultural diplomacy: Years of neglect

Today, even though it has been twenty-four years since it became an independent state, Ukraine still does not have a designated cultural diplomacy institution to foster friendly ties with other countries and advance its political and economic interests overseas. As a result, despite having a rich history and heritage, prominent achievements in science and technology, and being home to a number of UNESCO World Heritage Sites, Ukraine’s vibrant culture remains quite unknown abroad.

Kyiv is now paying a high price for failing to realize earlier the potential of Ukrainian culture as a means of giving the country a sense of national identity internally and projecting a positive image externally. Russia, on the other hand, has been skilfully using the legacies of centuries of a shared history with Ukraine to influence Ukrainians and to develop its image as a leader of the post-Soviet region in the international arena. As a result, misunderstandings and stereotypes about Ukraine now abound and have proliferated at home and abroad.

Domestically, years of independence have been lost as Ukraine’s successive governments have failed to unite Ukraine, thus maintaining the divide between the eastern and western parts of the country (with the former being viewed as pro-Russian and the latter as pro-Western). This divide has been widely exploited in elections, with the usual rivalry being between pro-Russian and pro-European candidates. The consequences of this neglect are dire for Ukraine, with the west and east of the country partially blaming each other for the current crisis.

Internationally, even many of Putin’s critics view Ukraine as a passive entity and Russia as entitled to a certain sphere of privileged interest in the region, and express understanding for Russia’s concern about the erosion of its influence. Another misperception that Russia has been successfully popularizing is that Ukraine is an “artificial state” and that Russians and Ukrainians are “one people”.³ Unfortunately, this narrative has been adopted by many Western press correspondents, who appear to be more familiar with covering the region with Russia as the “center of gravity”. Now, when Ukraine is on the agenda for the first time in recent years, foreign journalists lack knowledge of Ukrainian history, politics, and culture, and often unintentionally misrepresent it in their coverage. Whereas Russian interpretations of history and culture in the region are abundant, those presenting an alternative to this narrative are exceedingly few (in any language). As a result, and in addition to the already significant burden of Ukraine’s mounting internal difficulties, Kyiv needs to address the lack of international knowledge and appreciation of the Ukrainian identity. To accomplish this, Ukraine should become more outward-looking and urgently take steps to promote greater awareness and understanding of the Ukrainian identity abroad, especially in Russia and the countries in the post-Soviet space.

¹ Здіорук С. І. та ін. Україна та проект «русского мира»: аналіт. доп. [Zdioruk et al. Ukraine and the “Russian World” project: Analytical report].

² Ibid.

³ Sherr J. A War of Narratives and Arms / Giles K., Hanson P., Lyne R., Nixey J., Sherr J., and Wood A. The Russian Challenge. – Chatham House Report, 2015.

Prospects for Ukrainian cultural diplomacy

While Ukraine's immediate priorities are likely to be strengthening its defense sector, tackling corruption, and implementing economic and social reforms, the importance of cultural diplomacy should not be overlooked. Ukraine's rich cultural heritage and vibrant cultural sector can contribute significantly to projecting the image of a new Ukraine at home and abroad.

Proper investment in the cultural and education sectors will provide an essential foundation for new cultural diplomacy initiatives by Ukraine. It will also help address a number of Ukraine's internal problems, such as some of the underlying divisions between the east and the west and the integration of internally displaced people. For example, Ukrainian museums, other heritage sites, and its creative industries can play an important role in uniting Ukraine, helping its society reassess the past and present and move toward reconciliation. Another important function of the creative sector is telling the Ukrainian story to the world, attracting tourists, and contributing to the national economy. The cultural sector's discourse should highlight the achievements of prominent figures, both past and present – writers, artists, singers, actors, filmmakers, athletes, fashion designers, activists – essentially everyone who contributes to and shapes the positive image of Ukraine abroad and of whom the country should be proud. Similarly, a stronger cultural sector and improved cultural offerings could contribute to the integration of internally displaced people and those living next to the territories occupied by separatists. Exhibitions, festivals, fairs, and performances will create more secure environments and help those affected by conflict escape stress and the surrounding chaos.

Investment in Ukraine's youth, the nation's future leaders and influencers, is crucial for expanding Ukraine's cultural diplomacy initiatives. Today's young people are the same age as independent Ukraine. They are less nostalgic about the Soviet past than previous generations, and more outward-looking. Young Ukrainians should be brought up to be tolerant of and open to other cultures, to speak foreign languages, to be globally aware, and to be comfortable with difference. A powerful mechanism for achieving this goal is academic exchange, which should be supported by the government, with the exchanges occurring both between universities in Ukraine and with educational institutions overseas. Educational exchange programs between universities and institutions in the western and eastern re-

gions of Ukraine may help minimize regional tensions within the country and counter mutual mistrust, which has been fueled in particular by the current conflict in eastern Ukraine. Considerable value is to be had in the different learning experiences and interaction with other Ukrainian youths that such exchanges may offer. It is also important to ensure that Ukrainian universities and institutions are open to students from Crimea and the occupied eastern regions. Ukraine should have a strategy of engaging with people who stayed in the occupied territories, especially if it wants to see them once more part of Ukraine in the future.

Enhanced international academic mobility will help Ukraine's youth become global citizens and increase their employability. It will also foster better understanding of Ukraine abroad and increase the number of people who know and trust the country. It is predicted that, with globalization and advances in technology, peer-to-peer cultural interaction will continue to grow. In the future, countries will increasingly rely on their individual citizens to shape a positive image of their nation abroad, instead of leaving this role to traditional state-to-state diplomacy.¹

A designated institution should be established by Ukraine to oversee and manage cultural diplomacy initiatives. While the concept of such an institution has been discussed for a long time, it is high time for Kyiv to put it in place. Setting up a network of such organizations overseas, combined with a broader investment in culture and education and efforts to internationalize them, will help address many of Ukraine's internal social problems and the lack of awareness of Ukrainian identity and cultural heritage on the world stage.

Limitations of cultural diplomacy

Cultural diplomacy can provide an important platform for an effective dialogue in the context of the current crisis. However, this approach is not without limitations and challenges. A cultural heritage should be approached as a long-term asset that will not necessarily deliver immediate results.

For Ukraine's creative industries to realize their full contribution and be properly utilized, they will need to be modernized and internationalized, which will require time, funding, and expertise. Some of the first reform priorities for Ukraine's cultural sector should be an overhaul of its management, an increase in flexibility and opportunities for funding and profit-

¹ Holden J. Influence and Attraction: Culture and the Race for Soft Power in the 21st Century. – British Council, 2013.

generating activities, and ensuring that staff are equipped with modern skills.

Establishing a Ukrainian institution for cultural diplomacy and creating a network of such organizations abroad requires significant funding, which, in Ukraine's current economic situation, is very limited. In these circumstances, the government should begin by engaging with the Ukrainian diaspora and seeking to cooperate with existing Ukrainian initiatives abroad that are already quite successful. These include the Ukrainian Institute of America in New York, the Ukrainian Institute in London, and the Ukrainian centers that exist in many foreign universities. Dialogue and effective cooperation between these institutions and the embassies and all government departments involved is key to the successful establishment of an effective network of Ukrainian cultural diplomacy institutions overseas. Because funding, expertise, skills, and experience in this field are in short supply in Ukraine, new cultural diplomacy initiatives should be open to recommendations and assistance offered by the cultural diplomacy institutions of other countries working in Ukraine, international organizations, and development aid agencies.

Looking ahead

To harness the value of cultural diplomacy in the context of the current situation with Russia and to work toward improved dialogue and reconciliation, Ukraine's efforts to shape and promote the Ukrainian identity abroad should include the population in Russia. It is important to realize that the Kremlin is not the same as the Russian people, and their interests do not necessarily coincide.¹ It is strategically important for Kyiv to project a positive and tolerant image of Ukraine and to engage with those among Russians

who are willing to listen and to understand Ukraine. They can be reached by providing an alternative to the Kremlin's narrative and by showing that Ukraine does have its own rich culture, language, literature, history, and national identity.

Maintaining any kind of ties, including cultural ones, is limited in times of conflict. Both Ukrainian and Russian societies have become increasingly intolerant and mistrustful of each other, and these attitudes are understandable. Under these circumstances, the role of public intellectuals in both countries is to adopt a forward-looking approach to the issue and prepare the societies for reconciliation. The level of intolerance that currently exists in both Russian and Ukrainian societies, even internally, toward their own compatriots with different points of view, is frightening. The danger of the current situation, and the potential for a further and more alarming escalation of the crisis, cannot be ignored by the intelligentsia in both countries. Russian and Ukrainian societies will have to learn to live side by side in the future. It is the role of public intellectuals to steer their societies toward dialogue, as opposed to subscribing to information that serves political purposes and being passive objects in political games.

For both societies it is important to remain open to the opportunities for dialogues made possible through cultural diplomacy. Public intellectuals should then take the lead in maintaining the existing long-term connections and collaborations in education, culture, science, and other fields, and appreciate their long-term value. Arts and culture have the potential to reach much further than traditional diplomacy, and now is the time for both countries to begin trying to benefit from the common cultural bonds and to start working toward reconciliation.

¹ Wood A. Russian and Western Expectations / Giles K., Hanson P., Lyne R., Nixey J., Sherr J., and Wood A. The Russian Challenge. – Chatham House Report, 2015.

Natalia Kudriavtseva

Multilingualism in Ukraine: Beyond History and Identity

The issue of language, always sharply and painfully disputed in Ukraine, drew an even stronger response with the ongoing occupation of Crimea and Donbas by the Russian Federation. Being largely political, the notion of Ukrainian-Russian bilingualism, grounded in identity and historical memory, cannot account for the complexity of present-day language challenges. Those challenges do, however, become much clearer when seen within the framework of findings from modern neurophysiological and psychological studies, which suggest a more reasonable view that emphasizes the utility of dialogue.

Keywords: language, identity, multilingualism.

Питання мови в Україні завжди обговорювалося з болісною гостротою, а через окупацію Криму і Донбасу Російською Федерацією сьогодні викликало ще більший резонанс. Значною мірою політизоване, про-конфліктне розуміння українсько-російської двомовності, яке превалує в Україні і ґрунтується на понятті ідентичності та історичній пам'яті, не спроможне надати задовільного пояснення мовним викликам сучасності. Релевантна інтерпретація, однак, виявляється можливою у парадигмі новітніх нейрофізіологічних та психологічних студій, що представляють більш розсудливий та перспективний погляд на речі.

Ключові слова: мова, ідентичність, двомовність.

1. Too much for a language?

In the spring of 2014, President Putin invaded Crimea, and then in August eastern Ukraine, under the pretense of protecting the Russian-speaking population in these areas. The absurdity of this casus belli is obvious and has been explicitly labeled as such by many, since “for Russia to invade Ukraine to protect the right of Ukrainian citizens to express themselves in the Russian language makes no more sense than Germany invading Switzerland to protect the rights of its German speakers, or France invading Belgium to protect the rights of its French speakers”.¹ Yet the fact that Russian is spoken in Ukraine, as a result of “the total russification of the eastern parts and

Crimea”, is nonetheless seen by some Ukrainian citizens as what made possible “today’s Russian aggression and occupation of the part of the Ukrainian territory”.²

As soon as one gets over the first impression of absurdity and tries to contemplate the pretense expressed, one is inevitably struck by another incongruity: isn’t too much responsibility being devolved onto a linguistic issue alone? If it were just a matter of language, could we reasonably expect all our troubles to disappear if the Russian language simply ceased to exist in Ukraine? While even the biggest optimist would doubt that assumption, a belief in the power of language to set physical borders is widely entertained and taken seriously. Leaving aside the point that it is just a metaphor, from which one should not really expect any physical protection,

¹ Snyder T. “Ukraine’s easy, misunderstood Babel: What a TV talk show in Kyiv says about the everyday dynamics of a bilingual nation caught up in conflict with Russia.” // Politico. – 2 July, 2015. Available from: <http://www.politico.eu> [Accessed 07/28/15].

² Резолюція Міжнародного форуму на підтримку української мови «Нас об’єднає мова» // Портал мовної політики. – 2015. [Електронний ресурс]. [Resolution of the International Forum in Support of the Ukrainian Language “The Language Will Unite Us”]. – 1st July. Available from: <http://galinfo.com.ua> [Accessed 07/28/15].

I would like to examine whether the underlying concept of Ukrainian monolingualism has sufficient grounds to be pronounced an effective strategy of resistance, of achieving the desired consolidation inside the country, and of promoting a successful dialogue outside.

2. Actors in the “play”

The statement quoted in the title of this article is one of the basic theses of the interview given to the daily *Ukraina Moloda*¹ by a well-known Ukrainian sociolinguist, Professor Larysa Masenko of the Kyiv Mohyla Academy. The ever controversial point of Ukrainian-Russian bilingualism finds a unilateral solution if the Ukrainian language is declared to have exclusive priority over the whole territory of Ukraine and a “language border with Russia” is set. Professor Masenko admits additionally that the problem has no simple resolution, as “people tend to be too sensitive” on issues pertaining to language and perceive as “pressure” many related initiatives.

Public opinion on language matters: helping to shape so-called folk linguistics and language attitudes, it is indeed a significant factor in defining a language situation in a country. At the same time, public views on language are often deeply biased by obscure cultural prejudices, social stereotypes, and personal inclinations, so that all language debates, of whatever kind, are always aimed at criticizing the present situation with languages. The two other actors in the Ukrainian “language drama” are politicians and professional linguists. While it has largely been a political issue in Ukraine, I argue that the language situation, as well as a relevant language policy, must initially be analyzed and developed from the standpoint of the science of language, which affords an evidence-based understanding of the problem, free of *prima facie* judgments and political speculations.

Having started in the nineteenth century with the formation of the Ukrainian literary language, the language debate in its present stage is mainly defined by such controversies as Ukrainian as the state language versus Russian as the official one, the “artificiality” of the language issue (which does not by itself mean the issue is not real), and the claim of a constant threat to the functioning of languages, even to all of them at

once². However, the intensity and sharpness of the debate have not brought about an all-encompassing professional discussion, leaving a number of “dead spots,” among them the issue of multilingualism. Related to it, and equally neglected is the question of endangered languages (in the nomenclatural sense³) as well as the emerging theme of changes in the language situation in the occupied territories (e.g., the Crimean Tatar language situation).

In this respect, resorting to the data of public opinion polls should not set the limits to an up-to-date linguistic discussion that must also include, even be grounded in, investigations of language in connection with the human brain, mind, and thought processes, thereby incorporating the neurophysiological and psychological factors of language acquisition and usage. The results of new experimental research in the fields of neuro- and psycholinguistics, as well as the latest findings in cognitive science, establish a qualitatively new framework for analyzing the language issue in Ukraine. This framework not only allows new light to be shed on the complexity of the Ukrainian language situation, it also suggests a line of argument going beyond the issues of history and identity that have largely bound the above-mentioned controversies to date. The war has changed the socio-cultural context of the language situation while also posing new challenges for the established view of the language issue in Ukraine, especially in light of the continuing strength of the ethnic nationalism rhetoric and the resort to historical explanations of regional conflicts. History and identity figure as principal factors in limning of Ukrainian-Russian bilingualism as, precisely, a conflict – intrapersonal, interpersonal, interethnic, interstate. As long as this attitude persists, there can be no dialogue.

3. A New (and Substantiated) Perspective on Multilingualism

A typical example of folk linguistic beliefs about multilingualism, and one prevalent in Ukraine, is that children will get confused if they try to speak more

¹ Орел М. Нам потрібен мовний кордон із Росією: Сучасна мовна політика в Україні очима соціолінгвіста // Україна молода. – 25.12.2014. [Електронний ресурс]. [M. Orel. We need a language border with Russia: Current language policy in Ukraine through the eyes of a sociolinguist]. – 25 December. Available from: <http://www.umoloda.kiev.ua> [Accessed 07/28/15].

² See e. g.: Горобець О. Лариса Масенко: Офіційна двомовність не об'єднує країну, а сприяє її розпаду // Гречка. – 18.06.2015. [Електронний ресурс]. [O. Gorobets, Larysa Masenko: Official bilingualism does not unite the country but contributes to its collapse]. – 18 June. Available from: <http://gre4ka.info> [Accessed 07/28/15]; Рябчий І. Про тих, хто може // Персонал плюс. – 24–30.08.2006. [Електронний ресурс]. [I. Riabchyi, About those who can]. – 24–30th August. Available from: <http://www.personal-plus.net> [Accessed 07/28/15]; Кудрявцева Л. Функции и статус русского языка на Украине // Русская община. – 01.07.2003. [Електронний ресурс]. [L. Kudryavtseva, Function and status of the Russian language in Ukraine]. Available from: <http://russian.kiev.ua> [Accessed 07/28/15]

³ See the landmark concept paper “Language Vitality and Endangerment” by UNESCO experts. Available from: <http://www.unesco.org> [Accessed 07/30/15].

than one language. Many parents are afraid that a child will not be able to sort out the input from multiple languages. In reality, children can easily become bilingual and multilingual (that is, develop native proficiency in two or more languages) if they are exposed to more than one language¹. Axiomatic to modern neurobiological studies of language² is the proposition that a biological “language program” inheres in the brain and is activated in a verbal environment during a certain age span (from birth up to age five for phonetics, and up to age twelve for grammar)³. During this time, corresponding to the sensitive or critical period, the unconscious acquisition of language occurs through the operation of procedural memory. A language learned after age twelve is acquired consciously, by means of declarative memory, and cannot be mastered as well as the one absorbed in the sensitive period, since the formation of basic neural networks is nearing completion at this age. Natural bilingualism arises when two languages “take” during the sensitive period: one, of the first degree of nativeness, acquired in the family and outside, and the other, of the second degree, acquired outside the family. A third language can be added in the same way, resulting in multilingualism. EEG imaging of the brain shows that persons who are naturally bilingual and multilingual demonstrate overlapping electric signals when performing in their languages, which means that all those languages are used as native by them. Multilingual individuals who acquire a second or third language after the age of twelve manifest distancing of electric signals when using the native language and the other languages learned as foreign. This means that, to learn a language after age twelve, the human brain does not use its “built-in”, biological program but needs to create new, artificial “software”, which always remains under the influence of the natural one, as evidenced by the presence of a foreign accent in non-native speakers.

In view of the findings outlined above, the notion of a mother tongue cannot be associated with one's

ethnic background or nationality as *biologically* it is the language with the first degree of nativeness. This “first” language is a neurophysiological and biological constant, and any attempt to deprive a person of its use is perceived as a personal offense, its reasons going back to the unconscious. To put it in the terms of Sigmund Freud's conception of the mind's structure, one's mother tongue resides in the id, along with one's biological needs. In the same vein, it is possible to speak of two or even more native languages if those were acquired within the defined age span and are still maintained.

In opposition to the biological and psychological understanding of language, is the folk linguistic notion of the mother tongue, widespread among Ukrainian people, which understands one's native language as the language that determines how one thinks⁴. To cut a long story short, no empirical evidence has been found to confirm the hypothesis of linguistic determinism as reflected in this folk belief. The ideas that a language's grammar can determine and constrain how people think, and that language equals thought, were advocated as long ago as the eighteenth century by such German romanticists as Johann Herder and Johann Haman as a reaction against rationalism in the philosophy of the time. Linguistic determinism has never been seriously considered by professional linguists, while the respective intuition has been explored only in works of fiction, such as George Orwell's dystopian fantasy *1984*⁵, and in the ideological program for linguistics in the USSR written by Stalin⁶.

Proceeding from the deterministic view is another misconception, namely, that bilingualism amounts to so-called “duplicity”⁷ or even “language schizo-

¹ See e. g.: Cruz-Ferreira M. Three is a crowd? Acquiring Portuguese in a Trilingual Environment. – Cleveland: Multilingual Matters, 2006.

² Lenneberg E. Biological Foundations of Language. New York: Wiley. Paradis, M. (2004). A Neurolinguistic Theory of Bilingualism. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1967; Granena G. & Long M. (eds.). Sensitive periods, language aptitude, and ultimate L2 attainment. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2013; Robson, A. L. Critical/Sensitive periods / Salkind Neil J. (ed.). Child development. – N. Y.: Macmillan, 2002.

³ Жаботинська С. А. Мультилінгвальність в Україні: наукові засади. – 04.08.2014. [Електронний ресурс]. [S. A. Zhabotyńska, Multilingualism in Ukraine: Scientific bases]. Available from: <http://www.fulbright.org.ua> [Accessed 07/30/15].

⁴ When asked “What in your opinion is a mother tongue?”, more than a third (34 %) of interviewees (the largest percentage of those surveyed) answered that «it is the language I think in, and can fluently speak”. (see Кудрявцева Л. А. (2012). Grimaces языковой политики: о языковой самоидентификации граждан Украины и государственной языковой политике // Клайпедская ассоциация российских граждан. – 14.06.2012. [Електронний ресурс]. [L. A. Kudryavtseva, The grimaces of language policy: The linguistic identity of the citizens of Ukraine and the state language policy]. Available from: <http://www.klaipeda1945.org> [Accessed 07/30/15]).

⁵ Orwell G. The Principles of Newspeak / Orwell G. 1984. – London: Penguin Books, 2013.

⁶ Сталин И. Марксизм и вопросы языкознания. [I. Stalin, Marxism and Linguistic Problems]. М.: Госполитиздат, 1953. – С. 39.

⁷ See Кудрявцева Л. Функции и статус русского языка на Украине. // Русская община. – 01.07.2003. [Електронний ресурс]. [L. Kudryavtseva, Functions and Status of the Russian Language in Ukraine]. Available from: <http://russian.kiev.ua> [Accessed 07/28/15].

phrenia”¹, the latter term obviously intended to provoke a phantasmagoric association with a state of mental disorder. This pseudoscientific opinion presupposes an understanding of a bilingual individual as having a split personality or split identity. Instead, socio- and psycholinguistic experimental studies of bilingual identity, primarily investigating the concept of ethnolinguistic identity², operate with the concept of multiple identities, which bilingual persons manipulate as a function of setting, interlocutor, and topic³. As a rule, naturally bilingual individuals recognize their bicultural identity, developing so-called dual worldview, which by itself allows them to conceive of the world in a more unbiased way. Pursuant to such a type of rationality, defined by having access to several linguistic and cultural perspectives, multilingual persons often demonstrate a more tolerant attitude toward other cultures and have a more critical view of the things. The latest psychological experiments with children exposed to multiple languages⁴ show that kids from multilingual environments are better at interpreting a speaker’s meaning than those who are exposed only to their native tongue. The most novel finding is that the children do not have to be bilingual themselves; it is the exposure to more than one language that is key to building effective social communication skills. So, in addition to learning another language, children in bilingual environments might unintentionally be getting intensive training in perspective taking, which could make them better communicators in any language.

4. The Power of Language: what can language really do?

While rejecting linguistic determinism, it is timely, as well as appropriate for the Ukrainian language

debate, to consider the question of the influence of language on thought. In modern linguistics, this idea is embodied in the principle of linguistic relativity, which holds that “all observers are not led by the same physical evidence to the same picture of the universe, unless their linguistic backgrounds are similar, or can in some way be calibrated”⁵. Experimental studies in the outlined framework reveal differences among various languages in domains that are common to all linguistic communities. These domains include space, time, motion, cause, color, and other basic categories we all operate with. The most successful effort at uncovering radical disparities between languages has been undertaken in explorations of how spatial relations are coded⁶. While speakers of modern European languages tend to favor the use of body coordinates to describe arrangements of objects (e. g. *the man is to the left of the tree*), speakers of some other languages, such as Guugu Yiimithirr and Kuuk Thaayorre (both Australian Aboriginal languages), abide exclusively by systems anchored in the terms of the cardinal directions (e. g. *the man is to the east of the tree*). Owing to the specific spatial vocabulary, which makes these people constantly aware of their location with respect to the cardinal points, in various experiments Guugu Yiimithirr speakers demonstrated an extraordinary ability to identify the position of objects situated out of their range of vision at the distances of 2 to 350 km. They also turned out to be extremely competent at navigational calculus and able to retain all their memories, and even to see their dreams, by keeping in mind their location in these absolute coordinates⁷.

As a rule, such fundamental differences are not typical of closely related languages. Still, certain differences can be uncovered by examining prototypes – mental images of concepts identified in associative experiments or etymological studies. For instance, the Ukrainian word for “language,” *mova*, appears to be a more frequent reaction to the word *people* in further associations with *united* and *unity*, than the Russian *jazyk*⁸. Etymological studies of *mova* demonstrate that, as it stems from **mьlva* “sound of

¹ Лекція Юрія Шевчука на тему «Політика мовної шизофренії в Україні. Джерела, форми, наслідки», прочитана у Книгарні Є в Києві 3 червня 2015 року. [Електронний ресурс]. [Є Knygarnia, Yuri Shevchuk Lecture on the theme of “Policy of language schizophrenia in Ukraine: Sources, types, consequences”]. Available from: <http://book-ye.com.ua> [Accessed 07/31/15].

² Walters J., Armon-Lotem Sh., Altman C., Topaj N., Gagarina N. Language Proficiency and Social Identity in Russian-Hebrew and Russian-German Preschool Children / Silbereisen R. K., Titzmann P. F., Shavit Yo (eds). The Challenges of Diaspora Migration. Interdisciplinary perspectives on Israel and Germany. – Farnham; Burlington: Ashgate Publishing Company, 2014.

³ Fishman J. Who speaks what language to whom and when? // La linguistique. – 1965. – 2. – P. 67–88. Fishman J. Domains and the relationship between micro- and macrosociolinguistics / Gumperz J. J. & Hymes. D. (eds.). Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication. – Oxford: Basil Blackwell, 1972.

⁴ Fan S. P., Liberman Z., Keysar B., Kinzler K. D. The Exposure Advantage: Early exposure to a multilingual environment promotes effective communication // Psychological Science. – 2015. Available from: <http://www.sciencedaily.com> [Accessed 08/03/15] doi: 10.1177/0956797615574699.

⁵ Whorf B. L. (1956). Science and Linguistics / Carroll J. B. (ed.). Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1956.

⁶ Levinson S. Space in Language and Cognition. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

⁷ Haviland J. B. Guugu Yiimithirr Cardinal Directions // Ethos. – 1998. – N 26 (1). – P. 25–47.

⁸ Попович Л. Стереотип мови в українській мовній картині світу. [L. Popovych, Stereotype of Language in the Ukrainian Linguistic Picture of the World] // Українознавство. – 2004. – № 1–2. – С. 321.

voices”¹, the Ukrainian concept of language implies a multiagent activity, evoking the image of several subjects participating in a dialogue, which forms the basis for the stereotyping of the concept of *mova* as a means of consolidation.

5. Conclusion

In sum, the perspective on multilingualism outlined in this article provides a functional framework for an effective discussion of the language issue in Ukraine, and also suggests reasonable strategies for developing a successful dialogue with other countries. Modern findings on the neurobiological and psychological nature of language highlight the crucial question of Ukrainian becoming the language of the first degree of nativeness over the entire territory of Ukraine. The same lines of evidence underscore the fact that this can only be seen as a long-term program, targeting children primarily. The priority of Ukrainian, however, must be considered within the broader

paradigm of multilingualism, with Crimean Tatar, Gagaúz Turkic, Romani, English or Russian as possible second tongues. Multilingualism turns out to be a positive phenomenon both neuropsychologically and sociopolitically. To start a dialogue inside and outside Ukraine on the premise advanced here, it will be necessary to overcome the notorious linkage of ignorance and blame while recovering from identity- and history-based modes of thinking. Maidan itself attests to an obvious thing: no matter how powerful language is, it does not automatically introduce ethnic conflict, historical memory, or political loyalty.

Acknowledgment

I would like to acknowledge the enlightening presentations by Professor Galina Yavorska and Professor Svitlana Zhabotynska at the round table “Multilingualism and Ukrainian Identity: From Confrontation to Unity” (Cherkasy, July 8, 2015), which helped me form a clear view of the problem.

¹ Етимологічний словник української мови в 7-ми т. – Т. 3. [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language in Seven Volumes. – Vol. 3]. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 492.

Galina Alekseeva

Ukrainian Authors in Tolstoy's Personal Library

The article studies Leo Tolstoy's personal library, comprising some 22,000 books and periodicals in 40 different languages. It demonstrates Tolstoy's deep interest in world literature, including the works of Ukrainian writers, who he greatly respected and cherished during his long life. Toward the end of his life, a dialogue developed between Tolstoy, the Ukrainian intelligentsia, and the Ukrainian people through personal con-

tacts and correspondence, his works, and the works of Ukrainian writers.

Keywords: literature, dialogue, ethics.

Личная библиотека Толстого, насчитывающая более 22 000 книг и периодических изданий на 40 языках мира, демонстрирует глубочайшие читательские интересы писателя ко многим литературам мира, в том числе – украинским писателям, к которым Толстой испытывал глубочайшую симпатию на протяжении многих десятилетий своей жизни. К концу жизни писателя можно было говорить об определенном диалоге Толстого с украинской интеллигенцией, с украинским народом, который складывался непосредственно как в личном общении, так и в переписке, на страницах произведений яснополянского мудреца и украинских писателей.

Ключевые слова: литература, диалоги, этика.

Through the books and periodicals of his personal library, which number some 22,000 volumes in 40 languages, Leo Tolstoy demonstrated various interests and preferences in world literature, including Ukrainian writers. Profoundly interested in the philosophy of Grigory Skovoroda, Tolstoy wrote an essay about Skovoroda's life and work, and quoted Skovoroda in his *Thoughts of Wise Men*. Skovoroda's concept of the "inner person" appealed to Tolstoy and was in tune with his own understanding of this phenomenon. Skovoroda's book, published in Kharkiv, has been preserved in Tolstoy's library at Yasnaya Polyana. There were some definite similarities in Tolstoy's and Skovoroda's ethical and religious views. Even Skovoroda's isolation from the world was very inspiring and encouraging for Tolstoy, and his attempt to leave Yasnaya Polyana on October 28, 1910, in some ways echoed Skovoroda's departure from the world. As free philosophers, both Skovoroda and Tolstoy represent not only a Russian-Ukrainian but also a broader metanarrative about world culture.

Through Marko Vovchok's and Ivan Franko's works, Tolstoy learned of the way of life of the Ukrainian people, of their cultural and folk traditions. Tolstoy was

also interested in Marko Vovchok's pedagogical ideas. In 1862 Maria Markovich wrote to Tolstoy about the new issue of his pedagogical journal, *Yasnaya Polyana*. Tolstoy responded on May 19, 1862: "Your sincere, sympathetic voice pleases me very much, I thank you from all my soul for writing me" (Ваш искренний сочувственный голос очень мне приятен, от души благодарю вас за то, что написали мне).¹

In his early 1850s short story, "The Wood-Cutting," Tolstoy depicted Ukrainians, among other characters. We note this also in his story "Sevastopol in August 1855," written during the Crimean War.

On June 14–16, 1879, when he visited Kyiv, Tolstoy wrote that "Kyiv attracts me very much." That was the time of Tolstoy's spiritual quest, and it was very important for him to visit Kyiv and its famous monasteries and convents. A few years later, in one of his religious tracts, *Research on Dogmatic Theology* (Критика догматического богословия), he would share his impressions of visiting the Kyiv Pechersk Monastery (Lavra). In 1884 Tolstoy visited his friend, the famous Russian artist Nikolai Geh, on his estate in Chernigov. In his letters to Tsar Alexander III and

¹ Tolstoy L. N. *Polnoe sobranie sochinenii v 90 t.* – Moskva; Leningrad: Khudozhestvennaya literatura, 1928–1958. – Vol. 60. – P. 425.

in his essays, Tolstoy emotionally describes how the Ukrainian peasants in the Kharkiv and Poltava regions were being cruelly persecuted for their antigovernment meetings.

Tolstoy knew Shevchenko's poetry, and especially highly appreciated his poem *Naimichka*. He was impressed by the theme of a mother's selfless love.

Four years later, in 1883, Tolstoy was elected an honorary member of Kharkiv University. When the Ukrainian university students visited Tolstoy, he welcomed them with these words: "You are so lucky to belong to a people with such a rich soul who are able to enjoy their joys and to express their thoughts, feelings, and dreams so wonderfully. Those who own such a song need not worry about the future."

There are many Ukrainian editions, both in Russian and Ukrainian, among the books in Tolstoy's personal library at Yasnaya Polyana. There are Tolstoy's numerous penciled notes in Michael Dragomanov's book, *Малорусскія народныя преданія и рассказы*. Киев, 1876 (South Russian Folk Legends and Tales, Kyiv, 1876).¹ Maybe he was planning to publish it through his publishing house, Posrednik. One more suggestion is that some of Dragomanov's legends («Святой и черт», Light and Dark) became the source for his folk story, "An Old Man in the Church" («Старый в церкви»), and Tolstoy's marginalia certainly testify to it. Tolstoy and Dragomanov is a completely unresearched topic, at least in Russian and North American Tolstoy studies.

In the Tolstoy library there are four editions of the books by the well-known playwright Ivan Karpenko-Karyi (Tobilevich), with the author's inscription, as they were presented to Tolstoy by Karpenko-Karyi on November 11, 1901. The inscription reads: «Любому сердцу моему Льву Николаевичу Толстому – видъ автора. Москва Ив. Тobileвичъ (Карпенко-Карый)» (To my heart's beloved Lev Nikolaevich Tolstoy – the guise of an author. Moscow [Karpenko-Karyi]).²

Also preserved in Tolstoy's library are books by Pavlo Borodaevsky and other Ukrainian writers, which indicates Tolstoy's definite interest in Ukrainian literature and culture. Pavlo Borodaevsky inscribed his book «Як розвести на піску сосновий бір» (СПб, 1908) (How to build a pine forest on sand [Saint Petersburg, 1908]): «Високошановному прихильнику народа Льву Николаевичу відъ автора. 7 січня 1909 року. г. Славянськ. Харьков» (To Lev Nikolaevich, most honorable and benevolent of the nation.).³ Tolstoy's library also includes a book by the

famous Ukrainian historian and lexicologist Nikolai Vasilevich Zakrevsky, one of his most outstanding works, *Избранныя малороссійскія и галицкія пѣсни и думы* (М., 1860, в 2-х кн.) (Selected South Russian and Galician Songs and Ballads [Moscow, 1860, in two vols.]),⁴ and a book by the Russian-Ukrainian historian Nikolai Kostomarov: *Збірникъ творівъ Іереміи Галки* [псевд.]. Одесса, 1875 (Collected Works of Jeremy Galka, Odessa, 1875).⁵

P. T. Ryaboshapka sent Tolstoy his book (*Разбита бандура*, Киевъ, 1893 [The Broken Bandura, Kyiv, 1893]) with the following inscription: «Достоуважаемому Графу Льву Николаевичу Толстому отъ автора П. Т. Рябошапки» (To the esteemable Count Lev Nikolaevich Tolstoy from the author, P. T. Ryaboshapka).⁶

In the nineteenth century Tolstoy's works were being translated into Ukrainian. Ivan Franko's activities were very fruitful in publishing Tolstoy's works translated into Ukrainian in western Ukraine. In Tolstoy's library there is one edition of Tolstoy's novel *Resurrection* translated into Ukrainian under the title *Відродженнє: Роман у трьох частях / Перевів Василь Сімовичю Львів* (3 ч., Несброшур. тетр.). Some of Tolstoy's folk tales, parables, and essays were also translated into Ukrainian by M. Pavlik, as well as by some other translators, who signed with the initials V. S. or M. L., and were published in Lviv and Kyiv in the early 1900s. Tolstoy's works were published by such Lviv publishing houses as _____ (Кость Паньковскій), the Shevchenko Science Society (Науково товариство імені Шевченка), and M. Iatskov (М. Яцков).

Many Ukrainian authors, such as Lesya Ukrainka, V. Stephanik, and O. Kobilyanskaya, were very active in introducing Tolstoy to the Ukrainian people. This tradition of translating Tolstoy's works into Ukrainian continued in the twentieth century. Of course, Ivan Franko's input into Tolstoy's studies in Ukraine was very impressive. He wrote several essays on Tolstoy, underlining Tolstoy's search for truth, simplicity, and harmony not only in his works but, more significantly, in his life!

So Tolstoy's ideas of self-perfection, Christian love, peace, harmony, and nonviolence were shared by Ukrainian writers, by the Ukrainian people. There was a certain dialogue between Tolstoy and his Ukrainian friends and followers not only in person (when they met at Yasnaya Polyana or elsewhere) but also in Tolstoy's and Ukrainian writers' correspondence, and in their works. Looking at this dialogue and communication today is even more inspiring and encouraging than ever.

¹ Библиотека Л. Н. Толстого в Ясной Полиане – Т. 3: Книги на иностранных языках. Тула: Izdatelskii Dom "Yasnaya Polyana", – 1999. – Part 2. – PP. 643–644.

² Ibid., p. 649.

³ Ibid., p. 642.

⁴ Ibid., p. 646.

⁵ Ibid., p. 650.

⁶ Ibid., p. 653.

Alexander Shapiro

Psychology and the Current Russian-Ukrainian Crisis

The psychological components of the current Russian-Ukrainian crisis include mutual opposition regarding the interpretation of particular historical events, rejection of the other side's current policies, inadequate interaction between the two sides in the linguistic context, and so on. The author's hypothesis presumes that family-centered interpretations of the current Russian-Ukrainian crisis can improve the psychological understanding of the crisis. The article reports on the investigation of psychological family factors that structure the Russian-Ukrainian crisis from both sides. The theoretical and historical foundations of the author's ideas are discussed, along with current writings on the subject. Special attention is paid to analyzing the author's experience participating in the Kyiv Glebivka seminar, 22–24 May 2015.

Keywords: psychology, crisis psychological family factors.

Психологічні компоненти сучасної російсько-української кризи включають в себе: взаємне протистояння в інтерпретації тих чи інших історичних подій; відмову підтримувати поточну політику протилежної сторони; недостатню взаємодію сторін у мовному контексті і т. д. Автор висуває гіпотезу про те, що сімейно центровані інтерпретації сучасної російсько-української кризи можуть поліпшити її психологічне розуміння. Стаття презентує попередні результати дослідження сімейно-психологічних факторів, які структурують поточну російсько-українську кризу з обох сторін. Обговорюються теоретичні та історичні передумови авторських ідей і сучасні публікації з цієї теми. Особлива увага приділяється аналізу досвіду автора, здобутого під час особистої участі у конференції випускників Інституту Кеннана, що проходила в Києві 22–24 травня 2015 року.

Ключові слова: психологія, криза, сімейно центровані інтерпретації.

My article consists of two aspects that are highly interconnected. The first one has to do with the theoretical and methodological background of psychological work in the Russian-Ukrainian crisis, the second one with the real (though sometimes very preliminary) results of this work.

With respect to theory, I suggest that psychology's focus on what is important for individuals and groups can, in principle, take us very close to policies and politics. In the other words, psychology can get very near policy simply because it can articulate what is really important for ordinary people. Contemporary psychology, however, may not be ready to play such a socially responsible role, as its methodology may be based too much on laboratory science to be of relevance to the life of ordinary citizens – laypersons.

Furthermore, the many areas of disagreement that exist among modern psychologists make it difficult for them to apply their results to developing policies. For these reasons, crises such as the current Russian-Ukrainian one pose both a real challenge and an opportunity to modern psychological theory, research, and practice, and not only in Russia and Ukraine.¹

With respect to results, my practice and research show that many Russian-Ukrainian families, not only in Ukraine and in Russia but also in other countries

¹ Shapiro A. The Psychological Contradictions in the Modern Russian-Ukrainian Conflict: How Can Contemporary Psychology Help? – Kennan Institute, May 21, 2014. – Available: <https://www.wilsoncenter.org/article/the-psychological-contradictions-the-modern-russian-ukrainian-conflict-how-can-contemporary>. Discussion of Alexander Shapiro's "The Psychological Contradictions in the Modern Russian-Ukrainian Conflict: How Can Contemporary Psychology Help? – Available: <https://www.facebook.com/alexander.shapiro.393>.

the world over, are in a state of acute psychological crisis directly related to the sociopolitical crisis between the two countries. Russia and Ukraine are not just political units; they are also people and their families. How can theories and practices of family therapy provide insight into some possible ways of understanding and responding to this complex situation? There are many divorces and instances of psychological distancing not only between husbands and wives, in-law relatives, but also among siblings, and even between parents and their children, among very close friends. Historical events and the effects of propaganda are refracted through the family context. The psychological problems of Russian-Ukrainian families vary with location (i. e., they differ for Ukrainians in Ukraine, Russian-identified residents of Ukraine, and Ukrainian-identified residents of Russia), and the identity issue is central here.

The family crisis situation can also serve as a good metaphor for sociopolitical conflicts (every family can be in crisis sometimes and this is normal). That is why I look at the psychology of modern Russian-Ukrainian relations and conflicts within the context of the “family crisis” concept. Family therapy teaches us how to understand and tolerate differences. Even within a family, people often live in different worlds and do not understand one another. Tension and conflicts are possible within a family context, as well as other types of interactions, such as acceptance, care, and support, that help individuals tolerate conflict and tension as existential realities and not fear them. This leads to “win-win” (not “win-lose”) approaches to resolving conflicts and realizing the positive potential every family has, as well as operationalizing such concepts as reconciliation, resilience, and tolerance.

Applying the psychological understanding to human conflict, whether within families or nations, can assist in reaching the ultimate value of peace. I am thinking mainly of three approaches to contemporary psychology: humanistic psychology, positive psychology and family therapy. These approaches have their peculiarities, and sometimes contradict one other, but I have found it possible to incorporate the methodology of all of them into the concept of “positive family” and in this special “light” I can see some essential commonality between humanistic psychology, positive psychology, and family therapy (all three approaches are human-oriented) and this can be particularly helpful for solving crisis situations and conflicts of different kinds, including the international ones, in seeking peace between big social groups and nations.

Humanistic psychology has its origins in the 1950s, when it occurred in reaction to both behaviorism and psychoanalysis, as a “third force” concerned with the human dimension of psychology. There are some clear principles of humanistic psychology: human beings cannot be reduced to components; they have a unique human context, they make choices, have responsibilities; and they are intentional, seeking meaning, value, and creativity. Positive psychology is a “new science of strength and resilience,” as its founder, Martin Seligman, described it. Positive psychology aims to build human strength by drawing on the reservoir of virtues: courage, optimism, hope, honesty, perseverance, resilience, rationality, insight, realism, capacity for pleasure, ability to put troubles into perspective. Positive psychology’s values include a pleasant life, a life of engagement, affiliation, a sense of well-being, and purpose from being part of something larger and more enduring than themselves, such as nature, social groups, or traditions. Even in the United States, there are evident contradictions between positive psychology and humanistic psychology, and between the values of each. For instance, humanistic psychology and its values are criticized from the point of view of positive psychology. Some elements of this critique include the complaint that humanistic psychology studies mainly what is bad in human life and in relations between people – in other words, that it concentrates on human weaknesses, with excessive attention given to such phenomena as “illness,” “distress,” or “victimhood”. Finally, humanistic psychology is criticized for concentrating too much on “ego” and on religious cults, and for paying insufficient attention to community functioning and mainstream religion. On the other hand, there is ample criticism of positive psychology and its values from the point of view of humanistic psychology, namely, that positive psychology uses scientific terminology without being truly scientific, that it considers all personal problems to be projections of an individual’s negativity and failure to project positive images, that it represents populism and victim blaming; that it emphasizes only the positive aspects of serious illnesses such as cancer, and that it applies only to those nations that (according to Seligman) are “rich and are not in civil crisis or a condition of war.”

Despite the popularity of the term “positive” – the common main concept and value of humanistic psychology, positive psychology and family therapy – in the framework of modern humanitarian knowledge, mass consciousness, and social practice, it is not well developed in the theoretical-psychological sense. However, being positive does not necessarily mean

being “happy” or not paying attention to the negative sides of human existence. Rather, being positive in the deepest sense means being “real,” dealing with all the aspects of a given situation, reconciling several different subcultures into one cultural unit. The modern world teams with the most varied, sometimes conflicting, cultural-normative orientations, including some that have never before existed. People work, rest, become ill, communicate, and have fantasies not only in different parts of the world but also each in his or her own way – one model of individual behavior being no better and no worse than others; diversity is evident in each and every social body, from the state and the workplace down to, most especially, the family. In interpersonal relations, even in family, we are often wary of the unfamiliar customs, values, and behavioral patterns of those around us, and this wariness prevents us from developing a positive, accepting, and supportive attitude toward others.

The idea of “positive family” is based on the analysis of theoretical work and practices of prominent humanistic psychologists, positive psychologists and family therapists, as well as on values that are widely found in classical literature, which provides examples of the positive meanings of family and childhood, especially in children’s literature. The concept includes (1) the idea of family resilience (the family’s ability to withstand external and internal risks by using the psychological resources of its members, as well as of the family as a whole; these resources include specific value systems, organizational models, and communication processes); (2) the idea of “positive tolerance” (understood as the moral and psychological climate in the family, dominated by supportive attitudes, acceptance, and respect for the values and meanings of all its members; it stands in contrast to the idea of “negative tolerance,” which is characterized by psychological defenses and facades that allow a person merely to “tolerate” others while holding back hidden, repressed aggression as well as unspoken disapproval); (3) the idea of “personal experience” I take from Carl Whitaker’s theoretical work and practice, but I am also aware that it needs to be developed to embrace such fields as philosophy, psychology, and cultural anthropology.¹ The role of personal experience is very important in the context of the preliminary results of my study, including reflec-

ting on the problem of the links between authorities and psychologists in the context of Russian-Ukrainian crisis, working with families and individuals, running psychological groups, and the like. In this sense, analyzing my personal experience is not only part of the methodology of my work but also a result of it.

In this theoretical light the main psychological components of the current Russian-Ukrainian crisis are the following: mutual opposition regarding the interpretation of particular historical events, misunderstanding and rejection of the main positive and negative points of each side’s current developments by the other side, a lack of adequate psychological interaction between the two sides in the linguistic context as a means of developing mutual understanding, and lack of unity on each side at all levels of life – social, cultural, and so on – including understanding the real purpose of each side in this crisis. That is why my study focuses on the hypothesis that understanding the basic psychological processes, mechanisms, and structures of family life can, with certain restrictions, help us understand the crisis and suggest policy measures directed at alleviating the suffering of individuals, families, and the different ethnic or sociopolitical groups involved in it.²

One aspect of the modern Russian-Ukrainian crisis that has become particularly meaningful for me is the problem of “politeness” (a positive psychology value) versus “honesty” (a humanistic psychology value) in the behavior of “family members” toward each other. This is vividly illustrated by Ukrainian and Russian attitudes, with “honesty” dominated by aggression and “politeness” bordering on a lie. It is important to note here that in private life as well as in politics, people can become stuck in the humanistic (“honesty”) or in the positive (“politeness”) approaches of looking for solutions. Perhaps awareness of these two modes or values in approaching psychological and social problems would prevent people from focusing too much on one set of things to the neglect of the others. Perhaps developing the skill of switching back and forth between “politeness” and “honesty” would lead to greater health and effectiveness of individuals, families, and society.

With respect to the issue of language in the Russian-Ukrainian crisis, the psychological research findings are often very paradoxical. For example, it is

¹ Витакер К. Танцы с семьей [C. Whitaker, Dances with the family]. Пер. с англ. – М.: Класс, 1995. Shapiro A. The Theme of the Family in Contemporary Society and Positive Family Psychology. / Family Therapy Around the World: A Festschrift for Florence Kaslow (Ed.: William Nichols) – Haworth Press, 2005. – Inc. Pp. 19–38. Мінаков М. А. Історія поняття досвіду. [A. Minakov, History of the Concept of Experience]. – К.: Паранан, 2007. – 380 с.

² Shapiro A. The main psychological contradiction in the modern Russian-Ukrainian Conflict / READER 23rd Inter Working Meeting, St. Polten, Austria May 28th – June 1st, 2014. – Pp. 36–38. Shapiro A. Myself and Ukraine / Understanding and Counteracting the Negative effects of Globalization in our communities. Systems In transitions Real 16th International Working meeting, 6–10 June, 2007. – Sopron, Hungary: Reader “Mosaic”. – Pp. 27–29.

more important to be understood than to speak correctly, but not as important to be understood as to be accepted as a human being. The system of talking in which “everybody speaks his or her own language” is comfortable, but this style of conversation closes off opportunities for improving in a particular language to those who already know it passively. Bilingualism is a good thing, of course. However, developing it requires patience and attention to many aspects of social interactions and the family connections of its subjects. Furthermore two (or more) languages cannot be acquired simultaneously; rather, learning them requires a long process and a community’s high valuing of foreign languages. In this regard, an important comparison can be drawn with the experience of the United States with the Spanish language and of Russia with the Ukrainian language. Equality does not exist between the Ukrainian and Russian languages in Ukraine, in Russia, or even in the international community; Russian has always been the “big brother.” That is why we can say that the essence of the issue of using languages in given community is the need for equality between the sides of communication. For instance, if two people, speakers of Ukrainian and Russian, were to converse with one another, they would speak Russian – unlike Scandinavians or Slavs in central Europe, who would speak their own language!

At the Kennan alumni conference, held in Kyiv in May 2015, I spoke English and this article is also written in English. In doing so I related equally to Russian and Ukrainian participants, a stance I have also tried to take as a professional psychologist. During the seminar I asked people several times why Ukrainian colleagues spoke in Russian and Russians did not speak in English. The answer was that that was the easiest way to communicate. Of course, it was a very understandable point of view from the cognitively centered aspect, but from the emotionally centered one ... I doubt it! It was easy for me to be really neutral at the personal level as well as the professional level, in particular since I know Ukrainian well enough. Using Russian is simpler in both societies in many fields: in business, in international relations, in professional and scientific networking, and so forth. But I believe that the Ukrainian language can be important not only within Ukraine but also for other countries, in particular Russia.

The concerts of the Ukrainian rock group *Okean Elzy* in Moscow and in other Russian cities can serve as an example. Its audiences (by the way, the group gathered stadiums) sang in good Ukrainian, together with the rock musicians! And here I want to mention

some criticism of the thesis I’ve just laid out. People around the world learn popular songs and enjoy rock groups in different languages, particularly English, without having much competence in speaking that language. But *Okean Elzy* is not just a rock group, it is also part of the modern intellectual culture of Ukraine; in Russia there are also musicians who are very intellectual and liberally oriented at the same time, such as Makarevich, Shevchuk, Nikitins – all of whom now carry the symbolic meaning of the same “Maidan culture” and “Maidan art”.¹

In concluding remarks it should be noted that the Soviet legacy has not yet been completely overcome in the post-Soviet space, but, unlike Russia, Ukraine has been actively involved in this process in the past 25 years. Russia should take Ukraine’s experience into account, including the psychological aspects. Certainly, traumas at the individual level were on each side, but in the last 25 years the Ukrainian society was much more active than the Russian one in pursuing the de-Sovietization policies. The experience in fighting totalitarianism can be, in my opinion, helpful to Russia.

I believe that the family theme is universal for humankind. That is why I assume that a family-centered idea of “positive family” can be a good metaphor to describe the relationship between countries. Psychology has an important role to play when we consider the human consequences of the Russian-Ukrainian crisis and any future peace process. I suggest that everything happening around the Russian-Ukrainian crisis needs participation of psychologists. Having peace as a goal for psychological work means that it is necessary to take into account the different aspects of reality in any given situation, which may at times be contradictory. Whether internally or at the level of society, this is not easy to do! That is why psychologists who orient their work to serving authorities inevitably are drawn toward war and confrontation. I felt the same tension earlier in my experiences in Ukraine and in Russia when dealing with local psychologists involved professionally in the current crisis.

The issue of priorities is very relevant here. What should psychologists do to help develop society versus just developing their particular field? Psychologists’ civil and professional identities at this point may come into conflict, as the majority of people, psychologists including, simply want to live their lives and sometimes are unwilling to engage with

¹ Moussienko N. The Art of Revolution: Creativity and Euromaidan // *Wilson Quarterly*. – November 2014. <http://wilsonquarterly.com/stories/art-revolution-creativity-and-euromaidan/>.

current policies, global or local. In this framework religion should meet modern social, cultural, and psychological challenges. In Russia, religion sometimes meets no challenges at all, but in Ukraine the situation is very different, because in Ukraine there are many religions, all equal to one other, yet differing in their psychological essence of confession. The general attitudes toward religion in Russia and Ukraine were roughly the same at the time of perestroika. Now they are completely different, with the main point of difference being the diversity and plurality of the religious experiences as practiced in Ukraine, on the one hand, and the monolithic approach dominant in today's Russia on the other.

Relations between people and the government are problematic both for Russia and for Ukraine. As has been argued by Matthew Rojansky and Mikhail Minakov, "many Ukrainians ... adopt a deeply polarized worldview, in which constructive criticism, dissenting views, and even observable facts are rejected out of hand if they are seen as harmful to Ukraine. This phenomenon might be termed the new Ukrainian exceptionalism, and it is worrisome because it threatens the very democratic values of Ukrainians."¹ In this connection I assume some closeness exists between the two concepts, exceptionalism and patriotism, as the common trends in these two countries (societies), and that it is somehow connected with their common past (including the Soviet one).

I would argue that world politics, including history and current states of Russian-Ukrainian and

US-Russian relation, should be looked at in the family-centered psychological light. My policy suggestions would then include the following: (1) implementing a mutual cultural-historical and linguistic education; (2) developing psychological (mainly family-psychological) help for resolving the identity issue for children in both countries and for the study of second and subsequent languages; (3) creating projects to support minorities in different contexts – cultural-historically, linguistically, and so forth; (4) mounting psychological support for Russia and Ukraine to participate jointly in megaprojects for humanity (those concerned with global warming, life longevity, etc.); (5) growing professional networks for helping families and children during the current crisis²; (6) finding further ways for Russian, American, and Ukrainian psychologists to contribute to resolving the crisis itself; and (7) helping to overcome, in both Russia and Ukraine, negative attitudes toward the United States, and vice versa.

And finally, let me conclude by mentioning the phrase that struck me most at the Kennan alumni conference in Kyiv. It was expressed at the last moment, as I was coming out of my cottage house and ran into someone who was my neighbor – we had had many good discussions during conference not knowing we were neighbors at the same cottage. When I pointed this out to my colleague, he responded that good neighbors do not notice the presence of each other. A very symbolic response, if we are speaking about the Russian-Ukrainian crisis!

¹ Rojansky M. and Minakov M. The New Ukrainian Exceptionalism // *Yale Global*. – June 23, 2015. <http://yale-global.yale.edu/content/new-ukrainian-exceptionalism>.

² For many of these items I have some specific proposals, such as the organization of International Congresses on family psychology and family therapy. For more than 20 years I closely associated with International Family Therapy Association (IFTA – elected Board member 1997–2003) and International Family Psychology Academy (IFPA – country Representative). Both organizations regularly hold their Congresses (IFTA – once a year, IFPA – once every four years) and at each Congress they are focusing on professionals and on the general public in local parts of the world. Now in Ukraine there are real conditions for organizing such events as the Ukrainian society is seriously oriented at the present towards the fight against corruption, the existence of the latter was the main obstacle for organizing these events in Russia and Ukraine earlier.

Ольга Носова

Угода про асоціацію України та Європейського Союзу: економічні наслідки

В статье рассматриваются условия выполнения, реализации и экономические последствия соглашения об ассоциации Украины и ЕС. На основе исследования эффективности функционирующих институтов, состояния социальной и демографической структуры общества указано на замедление темпов проведения рыночных реформ в Украине. Сравнительный анализ выгод и издержек участников договора позволил определить привлекательность сотрудничества в рамках европейского вектора развития, а также изучить новые потенциальные возможности в процессе европейской интеграции.

Ключевые слова: соглашение об ассоциации Украины и ЕС, привлекательность, риски, выгоды, европейская интеграция.

The article looks at the implementation and economic impact of the EU-Ukraine Association Agreement. It analyzes the effectiveness of existing institutions, as well as social and demographic structures of the society and concludes that the pace of market reforms in Ukraine has slowed down. The article also compares the benefits and costs incurred by the parties to the Agreement and argues that the European vector of development is attractive for Ukraine. The article also studies other economic possibilities related to Ukraine's European integration.

Keywords: EU-Ukraine Association Agreement, attractiveness, risks, benefits, European integration.

Час подолання наслідків глобальної фінансової кризи 2008 року збігся із закінченням панування ідей неолібералізму в економічній науці і відновленням уваги до ідеї справедливого, рівномірного та сталого демократичного економічного

порядку. Визначення пріоритетних напрямків інтеграції пострадянських країн, формування різноманіття регіональних об'єднань, зон вільної торгівлі належать до важливих питань зовнішньоекономічної політики. В умовах подолання негативних наслідків світової фінансової кризи пострадянські країни зацікавлені у пошуку нових

інструментів і механізмів, що стимулюють скоординований соціально-економічний розвиток держав. Одним з таких інструментів вважається поглиблення регіональної інтеграції України у напрямку асоційованого членства в Євросоюзі. Швидкість виходу глобальної економіки зі світової фінансової кризи та її стабільний розвиток належать до числа найважливіших чинників, що визначають інтеграційні процеси у Східній Європі. Порівняння показників ефективності функціонуючих інститутів, стану соціальної та демографічної структури суспільства вказують на існування певних відмінностей у темпах проведення ринкових реформ у східноєвропейських країнах. Передкризові економічні показники розвитку країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) вказують на досягнення ними стану стабільного економічного розвитку.

Постановка проблеми

Загострення міжнародної конкуренції робить актуальним вивчення механізму створення і використання інструментів, що застосовуються для протидії глобальній фінансовій кризі. Глобалізація та регіоналізація представляють дві протилежні тенденції, які належать до числа найбільш дискусійних проблем сучасної світової економіки. Глобалізація капіталу, праці, інтелектуальних ідей, ресурсів супроводжується посиленням конкурентної боротьби між іноземними компаніями і домашніми фірмами. Вільний рух товарів і послуг, скорочення бар'єрів для вільного переміщення капіталу, робочої сили стимулює розвиток міжнародних економічних відносин і створює умови для отримання вигод від економії масштабу. Регіональна конкурентоспроможність залежить від здатності максимізувати обмежені ресурси в умовах високої мобільності та мінливості навколишнього середовища. Величина потенційних запасів ресурсів у регіонах визначає можливості країн протидіяти глобальним викликам несталої світової кон'юнктури. Зростання регіональної нерівності вказує на існування проблеми досягнення вирівнювання доходів у розрахунку на душу населення¹.

Угода про асоціацію між Україною та країнами Європейського Союзу була підписана 27 червня 2014 р.² Зона вільної торгівлі Україна – ЄС (ЗВТ) є невід'ємною складовою Угоди про асоціацію і

передбачає лібералізацію торгівлі товарами та послугами. ЗВТ повинна забезпечити поступову інтеграцію економіки України до внутрішнього ринку ЄС, її відмінною рисою є комплексна програма адаптації регуляторних норм у сферах, пов'язаних з торгівлею, до відповідних стандартів ЄС. Протягом десяти років сторони згідно договору постачання зменшують рівень мит у взаємній торгівлі. Одночасно з цим протягом 5 років поетапно знижуються до нульового рівня експортні мита, поетапно знижуються до нульового рівня субсидування продукції. Поступове зменшення застосовуватиметься до базової ставки мита, що зафіксована в Угоді. Розділ 4, присвячений торгівлі та питанням, пов'язаним з торгівлею, почне діяти з 1 січня 2016 року.

Україна та ЄС домовились про створення зони вільної торгівлі протягом перехідного періоду в максимум десять років відповідно до положень статті XXIV ГАТТ 1994 року. Незважаючи на відтермінування тимчасового застосування торговельної частини Угоди та враховуючи складну економічну ситуацію в Україні, ЄС в односторонньому порядку запровадив та подовжив до 31 грудня 2015 року автономні торговельні преференції (Регламент Європейського парламенту та Ради ЄС № 1150/2014). Метою зазначених заходів є одностороннє зменшення або скасування митних тарифів ЄС на товари, що походять з України. Рівень ставок увізних мит та обсяги тарифних квот у рамках односторонніх торговельних преференцій ЄС встановлено згідно з положеннями щодо вільної торгівлі Угоди про асоціацію.

Методологія дослідження

З метою з'ясування економічних наслідків Угоди про асоціацію України і ЄС слід порівняти вигоди і затрати учасників договору, визначати привабливість співпраці в рамках європейського вектора розвитку, а також вивчати нові потенційні можливості в процесі європейської інтеграції.

Висока турбулентність світових фінансових ринків, різноспрямованість цілей і завдань інтеграції між країнами, структурні диспропорції обумовлюють визнання різних видів ризиків. Зниження впливу зазначених явищ буде зорієнтовано на координацію соціально-економічного розвитку України та ЄС.

Поглибленню взаємовигідного співробітництва України та ЄС сприяють наступні чинники: – спільність базових європейських цінностей у галузі захисту прав людини, забезпечення економічних свобод і політичної демократії;

¹ Nosova O. The economic convergence or divergence processes in the Ukrainian regions // University of Szczecin Scientific journal. Service Management. – 2011. – NR 670. – Vol. 7. – P. 64.

² EU-Ukraine Association Agreement. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua>.

- взаємопроникнення і переплетіння акціонерного капіталу на рівні ТНК, формування спільного ринку товарів і послуг, що є основою проведення взаємовигідної економічної політики;
- зближення політичних, економічних, соціальних інтересів у сфері підтримки безпеки і стабільності у світі;
- спільна відповідальність у вирішенні цілого ряду еколого-економічних проблем, що мають транскордонний характер.

Для оцінки впливу ризиків на економічний розвиток розглянемо потенційні виклики і загрози, пов'язані з асоційованим членством України в Євросоюзі. Ризики будемо розглядати як ймовірність виходу значень критеріїв оцінювання за граничні рівні величин¹.

Політичні ризики характеризуються вірогідним значенням можливості загострення внутрішньополітичної ситуації в країні, введенням мораторію на зовнішні платежі, несприятливими змінами податкового законодавства, заборонаю або обмеженням конверсії національної валюти у валюту платежу. Міжнародні рейтингові агентства використовують різні методології та методики для визначення та порівняльної оцінки вірогідних значень країн, схильних до відповідних ризиків. За даними соціологічних досліджень, рівень недовіри до Президента, уряду й Верховної Ради упав до рівня часів Революції Гідності. Результати проведеного соціологічного моніторингу свідчать про зниження рівня довіри населення до Верховної Ради та інших інститутів влади. У травні 2013 року кількість співвітчизників, що розчарувалися в народних обранцях, збільшилась на 39 %. Проте історичного мінімуму показник недовіри до українського парламенту сягнув після Революції Гідності – мінус 63 % станом на липень 2015 року².

Правові ризики пояснюються виникненням можливих втрат внаслідок існуючих прогалин чи порушень юридичних вимог у чинному законодавстві. Загальнонаціональна програма адаптації законодавства України до законодавства ЄС визначає механізм досягнення відповідності правової системи України з урахуванням критеріїв, що висувуються Європейським Союзом до держав, які мають намір вступити до нього.

¹ Носова О. В. Инвестиционные перспективы Украины: экономико-правовая модель. Монография. – LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014. – С. 267.

² Гірше, ніж за Азарова. Як нинішня влада розгубила довіру українців // Слово і діло. – 18.08.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slovoidilo.ua/2015/08/18/infografika/suspilstvo/hirshe-nizh-za-azarova.-yak-nyinishnya-vlada-rozhubyla-doviru-ukrayincziv>.

Повільна адаптація вітчизняного законодавства до нормативно-правової бази ЄС пояснюється значними фінансовими витратами, необхідністю навчання персоналу, проведення інституційних перетворень. Адаптація енергетичного законодавства України до стандартів ЄС у сфері енергетики, підвищення енергетичної ефективності та використання відновлюваних джерел енергії включає імплементацію в національне законодавство 13 директив, регламентів та рішень Єврокомісії у сферах газу, електроенергії, навколишнього середовища і поновлюваних джерел енергії.

У рейтингу Світового банку Україна посіла 96 місце серед 189 країн світу за простотою ведення бізнесу в 2015 році. У порівнянні з аналогічним рейтингом 2014 року в Україні відмічено погіршення у сфері отримання дозволів на будівництво, отримання кредитів, захисту інтересів інвесторів та міжнародній торгівлі³. Підписання документів про асоційоване членство України в Євросоюзі може призвести до зростання економічних ризиків, що обумовлені економічним станом – рецесією в багатьох країнах Єврозони. Зростання цін на продукти харчування, зниження цін на споживчі товари буде супроводжуватись витісненням європейським імпортом продукції українських виробників з внутрішнього ринку. Договором про асоціацію з ЄС вводяться правила визначення країни походження товарів, відповідно до яких збирання продукції здійснюється з європейських комплектуючих на українській території, а товари розглядаються як українські. Існує традиційна залежність при поставках енергоносіїв з Російської Федерації в Україну: збільшуються економічні ризики як для Росії – втрата ринку збуту, так і для України – втрата постачальника енергоносіїв.

За оцінками експертів СОТ, темпи зростання міжнародної торгівлі скоротилися до 2,8 % і незначно перевищили річне зростання світового ВВП у 2014 році. До зовнішніх факторів належать уповільнення темпів зростання ВВП у країнах, економіка яких розвивається, зростання геополітичної напруженості у світі, спад реальних доходів населення та імпорту в країнах-імпортерах нафти, викликаний зниженням світових цін на нафту, коливання обмінного курсу. Втрата частини промислового потенціалу, відтік населення через конфлікт на південному сході, скорочення транзиту газу через територію України є внутрішніми чинниками збільшення фінансових втрат у країні.

³ Doing business 2015. Going beyond efficiency. – 12th edition. – The World Bank Group, 2015. – P. 47.

Виникають торгові ризики, пов'язані з вірогідністю виникнення збитків через затримку платежів, відмову від платежу в період транспортування, недостатність поставок товарів і т. п. Відзначено поглиблення відокремлення національних господарств Росії та України, що виявляється в тому, що величина процентного відношення обсягу взаємної торгівлі країн-партнерів до сукупного обсягу їхніх ВВП скорочується швидше, ніж частка взаємної торгівлі країн МС. Частка українського імпорту в країни ЄС склала 1 % у 2013 році. Експорт з України до Росії в I кварталі 2015 року скоротився до 1 млрд дол., що становить 61,3 % в порівнянні з аналогічним періодом у 2014 році. В той же час експорт в ЄС скоротився на третину до 3,3 млрд дол., ВВП – на 17,6 %, а обсяг промислового виробництва – більш ніж на 20 %. У 2014 році експорт в ЄС склав 20,9 млрд дол., до Росії – 13,3 млрд дол.¹ Вплив імплементації Угоди про асоціацію України і ЄС на харчову промисловість і сільське господарство свідчить про те, що експортні мита будуть знижуватися протягом десяти років.

Перешкодою на шляху нарощування експорту української продукції є нетарифні обмеження (сертифікація). За оцінками експертів ЄС, очікуване зростання експорту сільськогосподарської продукції та продукції харчової промисловості за 10 років складе 20 %. У результаті зниження мит з боку ЄС експерти прогнозують зростання експорту України зернових, різних харчових продуктів, цукру та виробів з нього, кави та чаю, молока і яєць, масел і жирів.

Основними експортними товарами з України були чорні метали, залізничні вагони, ядерне обладнання та продовольчі товари. Підвищення цінової конкурентоспроможності українських товарів за рахунок нижчих цін на енергоносії збільшить їх експорт відповідно в ЄС.

Вплив реалізації Угоди про асоціацію з ЄС на експорт продукції металургії й експорт сировини буде несуттєвим, оскільки на ці групи товарів вже встановлено нульовий рівень мит. Зниження мита ЄС буде стосуватися тільки чавуну – з 1,6 % до нуля.

Скасування ввізного мита в ЄС на переважну більшість товарів у хімічній галузі позитивно впливатиме на розвиток промисловості та буде спрямовано на гармонізацію системи технічного регулювання з відповідними нормами і правилами

ми ЄС. Середня ставка ввізного мита буде скорочуватися з 4,2 % до 0,4 %. Разом з тим слід зазначити можливий незначний ріст конкуренції на внутрішньому ринку за рахунок зниження ввізного мита з 2,9 % в середньому до 0,2 % і витрати, пов'язані з дотриманням вимог технічного регулювання².

Зниження ввізних мит в ЄС на переважну більшість товарів у машинобудуванні буде направлено на гармонізацію системи технічного регулювання з відповідними нормами і правилами ЄС. Поступово зникатиме ринок продукції, яка не відповідає стандартам ЄС у секторах, де технічне регулювання гармонізовано з нормами ЄС. До несприятливих наслідків також належить зріст конкуренції на внутрішньому ринку за рахунок зниження ввізного мита з 3,7 % в середньому до 1,6 % на електричне обладнання, з 5,8 % до 3,5 % на автотранспортні засоби тощо. Високі потенційні витрати, пов'язані з дотриманням вимог технічного регулювання. За оцінками експертів, в автомобільній промисловості ефект від обнуління ввізних мит і зменшення цін на автомобілі буде досягнуто лише за 15 років. Оскільки мінімальним протекціоністським бар'єром для спонукання виробників розмішувати дрібновузлове складання та подальшу локалізацію виробництва є ставка мита в 25 %, К. Аврамченко, В. Філіпчук, О. Жолудь і В. Мазярчук припускають подальше зниження частки виробництва автомобілів в Україні порівняно з імпортом, незважаючи на впровадження збільшеного мита в 10 % для кількості, що перевищує встановлену квоту. Враховуючи, що споживання автомобілів прогнозовано збільшуватиметься у зв'язку зі зростанням споживчого попиту в Україні, відбуватиметься додаткова експансія автомобілів з ЄС на ринок України³.

Вигоди ЄС від організації зони вільної торгівлі з Україною, за оцінками експертів, виявляться у збільшенні ринку ЄС на 7 %, у зростанні виробництва товарів і послуг більше, ніж на 1 %, збільшенні експорту європейських товарів і послуг у світі на 1 %⁴.

Фінансові ризики визначаються ймовірністю виникнення несприятливих фінансових наслід-

² Соглашение об Ассоциации с ЕС ухвалит положение Украинских банков – Moody's // Интерфакс-Украина. – 26.09.2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://interfax.com.ua/news/economic/168550.html>.

³ Вплив створення зони вільної торгівлі з ЄС на економіку України. Аналітичне дослідження. – К.: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2013. – С. 58.

⁴ Генкин А. Бизнес в Украине еще и не такое переживал // Время. – 16.10.2013. – С. 2.

¹ Marson J. In Ukraine, economic ties to Russia are hard to break. Pivoting economy toward West proves difficult as companies struggle to complete in EU // Wall Street Journal. – 18.05.2015.

ків у формі втрати доходу і капіталу в ситуації невизначеності умов здійснення його фінансової діяльності. Слід враховувати роль іноземних банківських груп, які контролюють чверть української банківської системи. В Україні існує проблема залучення зовнішніх запозичень для покриття витрат бюджету та обслуговування державного боргу. Державний борг досяг 67 млрд дол., що становить 83,9 % ВВП у 2015 році ¹. Зростання фінансових ризиків супроводжується погіршенням державних фінансів, зниженням зовнішньої ліквідності, що підвищує ринкові очікування можливої девальвації національної валюти, послаблює довіру вкладників, справляє негативний тиск на ліквідність банків.

Оцінка банківських ризиків вказує на погіршення суверенного рейтингу України з «В3» до рівня «Саа1» і подальше зниження рейтингів 13 банків. Причинами такого стану є не тільки потенційне погіршення відносин з Росією, а й стан зовнішньої ліквідності і валютних резервів країни, а також високий рівень невизначеності програми фінансування Міжнародного валютного фонду.² Найбільші серйозні ризики для українських банків – погіршення операційного середовища в країні та їх залежність (експозиція) від облігацій держави і пов'язаних з ним емітентів. За оцінками експертів, проблемні кредити складуть 35 % усіх кредитів у кінці 2015 року. Українські державні банки схильні до найбільшого ризику через їх значні інвестиції в державні облігації та кредити держкомпаніям. Служба кредитних рейтингів Standard & Poor's підтвердила приналежність банківського сектора України до групи країн з найбільшими державними та галузевими ризиками (10-та група країн) ³.

Зростання інвестиційних ризиків характеризується згоранням іноземними компаніями інвестиційних проектів при обліку високого ступеня ризику недоотримання запланованого прибутку і продовження тенденцій виведення європейськими банками капіталів з країни. До інвестиційних ризиків належать ризики втраченої можливості, ризики зниження прибутковості,

ризиків прямих фінансових втрат. Цілий ряд положень Угоди про асоціацію Україна–ЄС передбачає вільний рух капіталу, захист іноземних інвестицій, а також суттєве спрощення ведення бізнесу в країні. Зарубіжні підприємці отримують додаткові гарантії захисту своїх активів на території України в процесі реалізації зазначеної угоди, що сприятиме істотному притоку іноземних інвестицій. Великі українські компанії отримують вільний доступ до дешевих позикових ресурсів у Європі, що буде спрямовано на розширення їхнього бізнесу і модернізацію вітчизняних підприємств. Оцінюючи потенційний обсяг іноземних фінансових впливів в економіку України, експерти наводять приклад Польщі, яка після укладення угоди про асоціацію з ЄС отримала близько 20–30 млрд дол. європейських інвестицій ⁴.

Виникнення споживчих ризиків викликане різницею у споживчих перевагах економічних суб'єктів і різних звичках населення, що, згідно з прогнозами вчених, може супроводжуватися слабким проникненням українських продуктів на європейський ринок. У результаті українські товари будуть заміщатися високоякісною західно-європейською продукцією. У 2012 році Міністерство економіки України заявило СОТ про перегляд імпорتنих мит відразу за 371 позицією ⁵. У разі проведення державою політики найбільшого сприяння щодо ЄС товари з цих країн будуть просуватися на вітчизняний ринок, що сприятиме збільшенню експорту в Європейський Союз за рахунок лібералізації торговельного режиму та використання тарифних квот, гармонізації законодавства і процедур у сфері технічних бар'єрів у торгівлі.

Існування митних ризиків обумовлено використанням обмежувальних митних механізмів. Організація зони вільної торгівлі з Євросоюзом надасть можливість збільшити квоти на постачання з України цукру, м'яса птиці і т. д. У рамках зони вільної торгівлі середньозважене ввізне мито ЄС скоротиться з 6,05 % до 0,06 %, діятимуть нульові ставки в межах встановленої квоти для екс-

¹ Дані Державного комітету статистики України (2015 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

² Соглашение об Ассоциации с ЕС ухудшит положение Украинских банков – Moody's // Там само.

³ Standard & Poor's Ratings Services. (2015). McGraw Hill Financial. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.standardandpoors.com/home>.

⁴ Reikene A. (2008). European trade and foreign direct investment. U-Shaping industrial output in Central and Eastern Europe: theory and evidence // LICOS Discussion Papers. Centre for Institutions and Economic performance. K.U. Leuven. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.econ.kuleuven.ac.be/licos/DP/DP1998/DP73%20JOIE.pdf>.

⁵ Марчак Д. По собственному желанию. Украина – в эпицентре торговой войны, которую сама же и спровоцировала // Forbes. – Вересень 2013. – С. 32.

порту в ЄС продукції сільськогосподарства і харчової промисловості¹.

Коопераційні ризики виникають у разі введення обмежень коопераційних зв'язків. Ряд галузей, що беруть участь в кооперації з підприємствами Росії, постраждають і припинять своє існування в рамках припинення військово-технічного співробітництва України та Російської Федерації. Виробничі ланцюжки в наукомістких секторах промисловості будуть частково ліквідовані. Створення кооперації з країнами ЄС та здешевлення цін на енергоносії сприятиме створенню і зростанню низки науково-технологічних секторів економіки, зменшенню безробіття, збільшенню надходжень до бюджету.

Ризики, пов'язані зі створенням системи сертифікації продукції, відповідної європейським стандартам, включають проведення гармонізації 7 тисяч з 21 тисячі необхідних стандартів Євросоюзу. Жорсткі обмеження на надходження імпорту з інших країн будуть перешкоджати надходженню продукції з України. У той же час продукція, що випускається відповідно до вимог євростандарту, стане більш доступною на нових ринках для національних виробників, які зараз закриті. Перехід на технічні регламенти ЄС знизить нетарифні бар'єри як з ЄС, так і з іншими країнами, що використовують відповідні регламенти. Разом з тим перехід на нові принципи технічного регулювання, стандартизації та оцінки відповідності будуть вимагати від виробників відповідних витрат на адаптацію. Враховуючи економічну ситуацію і різний рівень фінансових можливостей у виробників ЄС і України, багато українських підприємств не зможуть знайти ресурси для переходу на технічні регламенти ЄС або витримати конкуренції з більш потужними та інноваційними європейськими компаніями.

Технологічні ризики визначаються ступенем зношеності основних фондів і обмеженням рівнем використання сучасних технологій в Україні. Аналіз індексу глобальної конкурентоспроможності країн світу в 2015 році вказує на те, що Україна в рейтингу з 61 країни знаходиться на 60 місці, погіршивши свої позиції в порівнянні з 2014 роком на 11 позицій. До найбільш проблемних питань в Україні належать розв'язання правових спорів, митні процедури, макроекономічна нестабільність та оподаткування².

¹ Переходов П. Новая зона свободной торговли: в чем заключается свобода? // Время. – 22.11.2013. – С. 2.

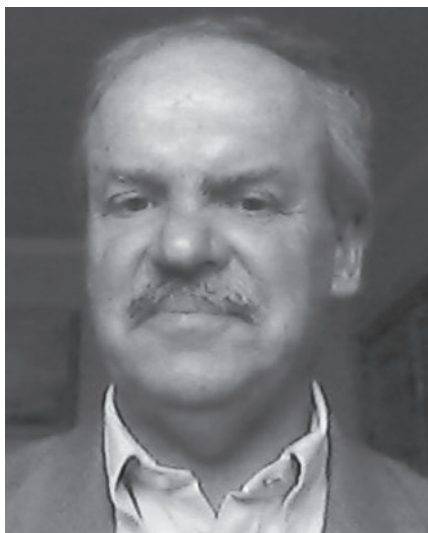
² World Competitiveness 2015 IMD. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imd.org/.../World-Competitiveness-2015>.

Високі соціальні ризики підтверджують пріоритетність вирішення завдань створення соціальної держави, збільшення чисельності середнього класу. Щорічний аналіз якості життя в країнах світу, який проводиться на підставі визначення індексу розвитку людського потенціалу (Human Development Index) і оцінює рівень грамотності, середню тривалість життя, рівень життя тощо, показав, що Україна у 2015 році знаходиться на 83 місці. Недостатнє фінансування соціальних програм, загострення соціальних проблем супроводжується зниженням рівня життя населення. Соціальне становище в Україні характеризується наявністю проблем, пов'язаних з низькою соціальною захищеністю населення. Водночас соціальні пріоритети в країнах Західної Європи послідовно змінюються. Відбувається поступове вирівнювання соціальних умов старих і нових інтеграційних моделей.

Висновки

Порівняння вигод і ризиків від імплементації Угоди про асоціацію України та ЄС вказує на доцільність проведення Україною збалансованої економічної політики, що враховує національні інтереси держави, спрямованої на максимізацію вигод і мінімізацію витрат від взаємного співробітництва. В якості основних напрямків зазначеної політики слід розглядати продовження гармонізації українського законодавства, проведення диверсифікації експорту, зниження залежності економіки України від зовнішніх позик. Пріоритетними напрямками зовнішньоекономічної політики в галузі поглиблення економічної інтеграції з ЄС слід вважати наступні:

- лібералізація зовнішньоторговельних відносин з країнами ЄС при забезпеченні режиму найбільшого сприяння;
- укладення проектів в галузі енергетики, транспорту, телекомунікації та інших наукоємних галузях економіки;
- активізація міжнародних коопераційних зв'язків у галузях, що мають спільну власність за участю міжнародних та українських ТНК, у сфері випуску наукоємної продукції, стимулювання створення транснаціональних інноваційно-інвестиційних кластерів;
- прийняття цільових галузевих програм технічної допомоги, спрямованих на гармонізацію технічних стандартів і процедур сертифікації продукції в Україні.

Олександр Бабанін

Україна–США–РФ: роль громадськості у вирішенні проблем енергетики

Статтю присвячено розвитку галузі енергетики (переважно газового комплексу) в Україні, США і Росії. Автор наголошує, що в інтересах суспільства незалежна експертна спільнота має брати участь у висвітленні і розв'язанні проблем енергетики. Крім того, автор вказує на корисність співпраці експертів трьох країн для підвищення енергоефективності їхніх економік.

Ключові слова: енергетика, газовий сектор, Україна, США, Росія.

The article examines the development of energy sector (primarily of the gas sector) in Ukraine, USA and Russia. The author underscores the importance of independent expert community in analyzing and resolving some of the problems related to the energy sector. The author also demonstrates the effectiveness of cooperation between experts from all three countries in raising energy efficiency of their national economies.

Keywords: energy, gas sector, Ukraine, USA, Russia.

Хоча сумарно на території України, США і РФ проживає 7 % населення нашої планети, ці три країни споживають понад 37 % світового природного газу. Це свідчить, що використання цього природного ресурсу в усіх трьох країнах є далеким від оптимального (див. табл. 1).

Таблиця 1. ВВП, споживання газу (вибрані країни), 2014 рік

Країна	ВВП–2014 (млрд дол.)	Споживання природного газу (млрд м ³)	Співвідношен- ня ВВП/ споживання газу, (дол./м ³)
Німеччина	3860	71	54
ЄС	18495	411	46
США	17418	760	23
Румунія	200	12	19
Болгарія	56	3	17
РФ	1857	420	4
Україна	131	43	3

Джерело: www.imf.org; www.iea.org; власні розрахунки.

Розглянемо основні проблеми кожної з країн у галузі газового сектору, а також завдання громадськості щодо їх розв'язання.

Україна

В Україні зберігається олігархічна структура економіки. Фінансово-промислові клани «інфікували» господарство «псевдоголландською хворобою»¹, оскільки вони зацікавлені в нав'язуванні суспільству споживання надмірної кількості природного газу, за що отримують значні субсидії з державного бюджету.

Розроблено кілька стратегічних пропозицій, метою яких є досягнення енергетичної самодостатності України. Серед них:

- чинна «Енергетична стратегія України до 2030 року» в оновленій редакції²;

¹ На відміну від «голландської хвороби» (витіснення технологічного експорту промисловості експортом сировинних ресурсів), «псевдоголландська хвороба» транзитної держави пов'язана з реекспортом таких сировинних ресурсів, як нафта, природний газ тощо, або з їх розподілом на внутрішньому ринку транзитної держави. Псевдоголландська (голландська) хвороба не сприяє позитивним змінам у структурі економіки, а тривала залежність економіки від (ре)експорту природних ресурсів зменшує стимули для розвитку обробної індустрії і створення нових наукомістких технологій.

² Енергетична стратегія України на період до 2030 р. Ухвала Кабінету Міністрів України № 1071-р від 24.07.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0002120-13/paran3#n3>.

- проект «Енергетична стратегія України до 2035 року. Біла книга української енергетичної політики», підготовлена Національним інститутом стратегічних досліджень (НІСД) ¹;
- проект Центру Разумкова «Нова енергетична стратегія України до 2020 року: безпека, енергоефективність, конкуренція» ².

Перша версія державної «Енергетичної стратегії» була схвалена ще 2006 року. Її базовим сценарієм передбачалось зменшення споживання природного газу до 49,5 млрд м³ у 2030 році. Оскільки цього рівня було досягнуто 2013 року, то було підготовлено нову редакцію Енергостратегії-2030, базовим сценарієм якої передбачено скорочення споживання аж до 47 млрд м³ у 2030 році. Насправді вже 2014 року обсяги споживання природного газу в Україні впали до 42,6 млрд м³.

Якщо в першій версії «Енергетичної стратегії» пропонувалося зменшувати річне споживання газу темпом в 1 млрд м³, то в оновленій редакції темп скорочення споживання уповільнюється вчетверо.

У проекті НІСД пропонується скорочувати використання газу темпом в 0,5 млрд м³ газу на рік, але часовий період розтягнуто вже до 2035 року. НІСД вважає, що через 20 років власний видобуток газу буде збільшено до 33 млрд м³ газу на рік, що дозволить досягти енергетичної самодостатності.

В обох проектах, підготовлених державними інституціями, помітне лобіювання інтересів фінансово-промислових груп, які неохоче зменшують обсяги ренти, гарантовано отримуваної ними внаслідок неефективного надмірного споживання газу. Обсяги ренти, яку довелося б переплатити суспільству за 17–20 років, можна оцінити в діапазоні 100–150 млрд дол.

Обидва «негромадські» підходи не враховують таких важливих чинників, як брак терпіння суспільства на подібне розтягнуте в часі реформування. Найістотнішим недоліком вищезгаданих проєктів є ігнорування коефіцієнта корисної дії споживання природного газу. Щоб вийти на рівень енергоефективності такого аутсайдера ЄС, як Болгарія, і виробляти 20 дол. ВВП за 1 м³ спожитого

газу, що вдвічі нижче за середній показник ЄС, потрібно збільшити ВВП до 660 млрд дол., а в проєктах чиновників прогнозується зростання ВВП максимум до 300 млрд дол.

Указом №5/2015 від 12.01.2015 року Президент України П. Порошенко затвердив Стратегію сталого розвитку «Україна-2020»³.

2020 рік є певним ключовим часовим орієнтиром з кількох причин. По-перше, закінчується чинність контракту «Тимошенко-Путін», низка положень якого є не вигідними для України (передача обсягів газу підприємству «Газпром-експорт» на кордоні України з державами ЄС, застосування формули «бери або плати» тощо). По-друге, 2020 року країни ЄС мають збільшити частку відновлюваних джерел енергії (ВДЕ) у своїх енергетичних балансах принаймні до 20 %, переважно за рахунок зменшення споживання природного газу з РФ. По-третє, очікується, що 2020 року експорт сланцевого газу із США, який може розпочатися вже 2017 року, становитиме значну частку в енергобалансі Європи.

У проекті громадської організації «Центр Разумкова» як часовий орієнтир визначено саме 2020 рік, і мова тут ведеться вже про більш прискорену динаміку зменшення споживання природного газу темпом у 2 млрд м³ на рік, що дозволить досягнути рівня в 33 млрд м³ вже у 2020 році, тобто на 15 років раніше, ніж проєктує НІСД.

З іншого боку, слід вживати більш кардинальних заходів енергоефективності. За словами голови державної компанії «Нафтогаз України» А. Коболева, опалювального сезону 2014–2015 років вдалося заощадити 3,6 млрд дол. за рахунок реверсних поставок газу з ЄС⁴.

Проте український потенціал економії газу залишається великим. Україні варто наслідувати приклад Румунії. На момент вступу до ЄС ця країна щороку споживала 18 млрд м³ газу, з яких на частку імпорту припадало 7 млрд м³. Протягом 2006–2015 років Румунія послідовно скорочувала споживання газу на 5–10 %, або приблизно на 1 млрд м³ щороку. Таким чином, імпортна складова румунського газового балансу на сьогодні зникла.

Протягом чотирьох відносно теплих місяців (грудень 2014 року – березень 2015 року) Україна закупила 2,67 замість 4,0 млрд м³ газу з РФ, перед-

¹ Energy strategy of Ukraine through 2035. White book of Ukrainian energy policy: Security and Competitiveness (Draft). – Kyiv: National Institute for Strategic Studies, 2014. Available from: http://www.niss.gov.ua/public/File/2014_nauk_an_rozrobku/Energy%20strategy%202035%20eng.pdf.

² Нова енергетична стратегія України до 2020 року: безпека, енергоефективність, конкуренція. – К.: Центр Разумкова, 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.razumkov.org.ua/upload/Draft%20Strategy_00%20\(7\).pdf](http://www.razumkov.org.ua/upload/Draft%20Strategy_00%20(7).pdf).

³ Стратегія сталого розвитку «Україна-2020». Затверджена Указом Президента України №5/2015 від 12.01.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10>.

⁴ Коболев А. Без ринкової ціни ринку газу не буде! // Дзеркало тижня. – 05.06.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/energy_market/andriy-kobolev-bez-rinkovoyi-cini-rinku-gazu-ne-bude-.html.

бачених контрактом «Україна-РФ» від 31.10.2014 року. На 30 березня 2015 року в українських підземних газосховищах зберігалось 7,7 млрд м³ природного газу. Отже, опалювальний сезон можна було б пройти із меншими витратами, оскільки:

- 1) за умов мінімальних спотових цін (190 дол. за 1000 м³) у липні й серпні 2014 року, відповідно, «Нафтогаз» закупив лише 0,21 та 0,34 млрд м³ реверсного газу (це принаймні на 1,35 млрд м³ менше від потрібних обсягів);
- 2) зафіксовано інертність місцевої влади у питанні про запровадження надзвичайного стану в енергетиці¹. Надмірне споживання газу в промисловості і теплокомуненерго (ТКЕ) тільки упродовж грудня 2014 року – березня 2015 року становило 1,42 млрд м³ (за місяцями, відповідно, 0,61; 0,33; 0,2 та 0,28 млрд м³). Даних щодо виконання Постанови № 296 у липні–листопаді 2014 року не оприлюднено. Винних у відхиленні від запланованих показників не було покарано;
- 3) угода з «Газпромом», укладена під тиском Єврокомісії 31 жовтня 2014 року, є не вигідною для України. Згідно з нею, Україна погодилась сплатити 3,2 млрд дол. за газ з РФ, поставлений в першій половині 2014 року, хоча були підстави для застосування форс-мажору. Крім того, газ у четвертому кварталі 2014 року було закуплено за ціною в 378,22 дол. за 1000 м³, тоді як через 11 діб Молдова погодилась закупівлю менших обсягів (1,5 млрд м³ газу) за 331,8 дол. за 1000 м³.

Отже, за умов заощадження природного газу в промисловості і ТКЕ, вчасної закупівлі недорогого реверсного газу та узгодження позицій під час закупівлі російського газу з Молдовою, Україна могла б заощадити до 4 млрд дол., тобто відмовитися від закупівлі газу з РФ і перенести питання про сплату 3,2 млрд дол. на наступні періоди, тим самим заощадивши 0,5 млрд дол. за рахунок економії в промисловості і ТКЕ, а також 0,3 млрд дол. за рахунок закупівлі газу в липні–серпні 2014 року.

Занепокоєння викликають повільні темпи впровадження режиму прозорості та енергоефективних заходів в енергетиці України, хоча певні кроки в цьому напрямку вже зроблено. Так, 6 травня 2014 року Україна приєдналася до європейської

системи інформування про наявність ресурсів у підземних газосховищах. 16 червня 2015 року Верховна Рада України схвалила закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо посилення прозорості видобувних галузей», згідно з яким буде підготовлено звіт про стан справ і платежів у видобувній галузі відповідно до міжнародного антикорупційного стандарту – Ініціативи прозорості видобувних галузей (Extractive Industries Transparency Initiative, EITI). Приєднання до EITI підвищить довіру до України та її компаній на світовому рівні, слугуватиме індикатором антикорупційного ведення бізнесу відповідно до міжнародних правил.

Під тиском громадськості державна компанія «Нафтогаз України» згодна впроваджувати порівняно швидко здійснювані програми з енергомодернізації, які передбачають заміну котлів у будинках і ТКЕ (–1,1 млрд м³ газу щороку), встановлення лічильників тепла з регуляторами (–0,8 млрд м³), ізоляцію і заміну труб (–0,7 млрд м³), термомодернізацію будинків (–9 млрд м³ упродовж 10 років) тощо.

Разом із заощадженням до 3 млрд м³ у випадку закупівлі газу в різних західних компаній (за умов функціонування ринку газу в Україні на підставі Закону «Про ринок природного газу», 2015)², перелічені вище заходи сприяли б скороченню споживання газу в 2020 році до запланованих 33 млрд м³ газу. На думку голови «Нафтогазу», такі заходи економії потребують капіталовкладень у розмірі 10 млрд дол. протягом п'яти років. Проте вже в січні–червні 2015 року обсяги споживання природного газу в Україні порівняно з першою половиною 2014 року впали на 24,5 %, що дає підстави вже 2015 року зменшити обсяги споживання газу до 33 млрд м³ (без урахування Криму і частини Донеччини й Луганщини).

Російська Федерація

На відміну від української економіки, економіка РФ страждає на реальну «голландську хворобу» і російське експертне середовище добре усвідомлює загрози нафтогазової залежності господарства.

Наявність великих природних запасів і переконаність у неухильному збільшенні обсягів споживання природного газу в світі заохочує керівництво «Газпрому» претендувати на особливий статус у відносинах з європейськими компаніями.

¹ Деякі питання забезпечення населення, підприємств, установ та організацій природним газом до кінця опалювального сезону 2014/15 року. Постанова № 296 Кабінету Міністрів України. – 09.07.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/uk/publish/article?art_id=244952717&cat_id=244952532

² Закон України № 329-VIII «Про ринок природного газу» // Верховна Рада України. – 09.04.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/329-19>.

З огляду на це, РФ, на відміну від України, вдалася до наступних кроків:

- відкликано підпис під Енергетичною хартією;
- відкладено приєднання до Європейського енергетичного товариства;
- не впроваджено другий і третій енергетичні пакети Євросоюзу;
- не подано заявку на членство в ЕІПТ;
- відмовлено у транзиті газу з Литви до України через Білорусь;
- проводиться політика нав'язування «особливих» маршрутів газу – після провалу «Південного потоку», ініційовано плани побудови «Турецького потоку».

Але така практика викликає незрозуміння західних партнерів, які мають вдосталь ресурсів, щоб в умовах сланцевої і «зеленої» революцій зменшити залежність від поставок природного газу з РФ. «Газпром» же дотримується гіпотези про стабільне збільшення споживання газу в країнах ЄС, розраховуючи, що в 2030 році вони купуватимуть 175–205 млрд м³ на рік.

Проте, на думку голови правління компанії Siemens Джо Кезера (Joe Kaeser), в Європі зникає попит на газові турбіни для електростанцій, що пояснюється переорієнтацією енергетики на ВДЕ, а також успішним впровадженням заходів енергоефективності. Газ перетворюється в ЄС на сезонний товар для опалення, але втрачає своє значення в електроенергетиці¹.

Аналогічної думки дотримуються й автори дослідження німецького інституту Fraunhofer IWES. За їхніми висновками, за умов «форсованого» сценарію, споживання природного газу в ФРН до 2030 року можна зменшити на 46 %². Так, 2014 року ЄС скоротив споживання газу на 11,2 %, або на 54 млрд м³ до 411 млрд м³.

«Газпром» був змушений надати Україні 100-доларову знижку в розрахунку на 1000 м³ газу в другому кварталі 2015 року, оскільки скорочення поставок газу до центральної Європи з метою примусу до відмови від реверсних поставок до України не справили бажаного ефекту. Натомість норвезька компанія Statoil збільшила свою частку в постачанні газу до Євросоюзу. Так, у жовтні–грудні 2014 року норвежці поставили на ринок ЄС 29,5 млрд м³ газу проти 19,8 млрд м³ «Газпро-

му», а в першому кварталі 2015 року, відповідно, 29,2 проти 20,3 млрд м³.

Ігнорування «Газпромом» європейських правил ведення бізнесу призвело до зменшення продажів газу до ЄС на 19 млрд м³ протягом півроку. Загалом РФ ризикує втратити протягом найближчих 5–10 років половину зі 150 млрд м³ газу поставок до ЄС. Свідченням цього є зменшення обсягів капіталізації «Газпрому», які 2014 року впали на третину – з 91 до 56 млрд дол.

Ймовірні збитки РФ від падіння цін на вуглеводні можна оцінити в 50 млрд дол. або 3 % ВВП. Російські експерти мають нагоду пояснити суспільству, що перехід на випуск товарів з вищим рівнем доданої вартості компенсує втрати, пов'язані з відмовою від сировинної моделі економіки. Зокрема, такий продукт шостого перероблення нафти, як пропілен, є в 1000 разів дорожчим, ніж нафта.

Для російської експертної спільноти вбачається доцільним обстоювання впровадження принципів європейського права, дотримання політики прозорості та енергоефективності, встановлення обґрунтованих тарифів для населення. Експерти мали б організувати публічні дискусії щодо раціонального використання природних ресурсів. Хоча, згідно з п'ятим національним проектом, планувалося завершити повну газифікацію РФ до 2016 року, третину осель росіян досі не газифіковано. Проблемою є і несплата за використання газу для опалення і підігріву гарячої води. Станом на 1 травня 2015 року обсяги заборгованості фізичних та юридичних осіб РФ за послуги ЖКГ зросли на 15 % порівняно з аналогічним періодом 2014 року, і перевищили 20 млрд дол. Дві третини цієї суми припадає на борг за поставки газу, опалення і гарячу воду. Водночас топ-менеджмент держкорпорацій отримує доходи, які оцінюють в 0,5–5,6 млн дол. на рік³.

Сполучені Штати Америки

Сполучені Штати як світовий економічний лідер можуть відіграти важливу роль у справі зміцнення енергетичної стійкості української економіки.

У червні 2008 року відбувся перший за 24 роки візит високопосадовця в ранзі керівника Міністерства економіки США до України. Виступаючи в Американській торговельній палаті Києва, Карлос М. Гутьєрес окреслив основні напрями надання допомоги США для досягнення енергетичної самодостатності України. Зокрема, він зазначив:

¹ Siemens stunned "Gazprom" bad news. – 9, June 2015. – Available from: <http://en.glavnoe.ua/news/n229457>.

² Сидорович В. Газ не нужен: вероятность отказа Европы от российского газа растет // Ведомости. – 11.06.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2015/06/11/596088-gaz-ne-nuzhen-veroyatnost-otkaza-evropi-ot-rossiiskogo-gaza-rastet>.

³ Русяева П. и др. Исследование РБК: сколько получают топ-менеджеры госкомпаний // РБК. – 17.02.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daily.rbc.ru/special/society/17/02/2015/54e2f3139a79474577b095b7>.

«Ефективний і прозорий енергетичний сектор є важливим для побудови динамічної ринкової економіки. Є усвідомлення необхідності диверсифікації джерел постачання Україні нафти і газу, а також скорочення внутрішнього споживання за рахунок підвищення ефективності... Немає нічого більш критичного, [...] що має стратегічне значення для України, ніж енергетична безпека, яка прокладає шлях до енергетичної незалежності. [...] Прямі іноземні інвестиції можуть принести сучасні технології для підвищення енергоефективності та допомогти Україні розвивати свої власні ресурси, зокрема нафти і газу. Торговельна співпраця можлива в кількох напрямках (відновлювані джерела енергії, технології видобутку метану з вугільних шарів, технології та техніка для видобутку нафти, вугілля, газу зі старих родовищ і рудників)»¹. На жаль, тодішнє українське керівництво не продемонструвало рішучості у налагодженні обоюдно корисної співпраці з американською стороною, а за три місяці вибухнула глобальна економічна криза 2008–2010 років.

З іншого боку, наприкінці того ж 2008 року була підписана «Хартія Україна–США про стратегічне партнерство», в якій зазначено, що:

«2. Визнаючи важливість ефективно функціонуючого енергетичного сектора, сторони планують тісно співпрацювати над відбудовою і модернізацією потужностей української газотранспортної інфраструктури [...]».

3. [...] Україна та США мають намір започаткувати діяльність Двосторонньої робочої групи з питань енергетичної безпеки.

4. Активно розвиваючи співпрацю з регіонами України, включаючи Крим, США підтримують плани України щодо зміцнення безпеки, демократії та підвищення добробуту шляхом посиленого економічного розвитку, енергозбереження [...]»².

Сполучені Штати мають унікальний досвід подвоєння видобутку сланцевого газу з 2008 року. Внаслідок цього вартість імпорту енергоресурсів до США упродовж 2008–2013 років скоротилась із 450 до 350 млрд дол.³

Проте Сполучені Штати не належать до групи найбільш енергоефективних країн світу. Прогнозується, що 2040 року частка відновлюваних джерел енергії в енергобалансі США становитиме лише 2 %, а рідкого біопалива – 10 %, тоді як у країнах ЄС заплановано вже 2020 року вийти на 20-відсотковий рівень використання ВДЕ в енергетичному балансі.

В арсеналі США є два інструменти, які можуть суттєво знизити вартість світових енергоресурсів, а саме скасування:

- заборони 1975 року на експорт американської сирової нафти;
- заборони на експорт до Європи американського зрідженого газу.

Сполучені Штати пропонують розпочати експорт зрідженого газу до Європи і зокрема до України (внаслідок чого ціна природного газу для європейців знизиться принаймні на 11 %) після укладення трансатлантичної угоди між США та ЄС. Оскільки річні обсяги таких поставок можуть сягнути 140 млрд м³ (тобто повністю витіснити поставки «Газпрому»), то «Газпром» може втратити до 18 % витрат, а РФ – до 27 % усіх газових доходів⁴.

Висновки

У фокусі експертів України, США й РФ чимало спільних проблем. Громадськість трьох країн повинна об'єднати зусилля для вирішення таких питань, як впровадження заходів енергоефективності, екологічної безпеки, безпеки постачання природних ресурсів, надійності розрахунків, прозорості платежів до бюджетів і зберігання газу в підземних сховищах тощо.

Експерти мають протидіяти спробам лобіювання інтересів газових компаній, зокрема у сфері встановлення завищених тарифів для населення. Крім того, для експертних товариств України й РФ важливо сприяти закріпленню в законодавстві позитивного досвіду функціонування енергетичної галузі з урахуванням досвіду Євросоюзу.

¹ Secretary of Commerce Carlos M. Gutierrez Remarks at the American Chamber of Commerce. – 5, June 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://2001-2009.commerce.gov/NewsRoom/SecretarySpeeches/PROD01_006658.html

² United States-Ukraine Charter on Strategic Partnership. – 19, December 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.state.gov/p/eur/rls/or/142231.htm>.

³ Shifts in U. S. Merchandise Trade 2013 // USITC. – Washington, DC, 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.usitc.gov/publications/332/pub4493.pdf>

⁴ Bordoff J. and Houser T. American Gas to the Rescue? The Impact of US LNG Exports on European Security and Russian Foreign Policy (Report). – Columbia University. SIPA. Center on Global Energy Policy, 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://energypolicy.columbia.edu/sites/default/files/energy/CGEP_American%20Gas%20to%20the%20Rescue%3F.pdf.

Сергей Шенин

Трансформация российского общества и российско-украинский диалог

Статья анализирует процесс формирования необходимых условий для восстановления российско-украинского диалога в контексте изменений в экономике и политике России, а также отношения Запада к экономическим реформам в Украине. Отмечается, что санкции

Запада в отношении России лишь консолидируют общество и укрепляют позиции власти, что снижает потребность в налаживании российско-украинского диалога. В то же время, поддержка украинской экономики западными странами не представляется адекватной сложившейся ситуации, что не ведет к восстановлению баланса сил в регионе. Соответственно, условия для российско-украинского диалога не созрели, хотя усилия интеллектуалов могут ускорить этот процесс.

Ключевые слова: диалог, санкции, экономика Украины, реформы.

The article studies the necessary conditions for the restoration of Russian-Ukrainian dialogue in the context of changes in the Russian economy and domestic policy and the attitude of the West toward Ukrainian economic reforms. The author notes that Western sanctions against Russia only consolidate the society and strengthen the position of the Russian authorities. As a result, no incentive exists to restore the Russian-Ukrainian dialogue. On the other hand, Western support of the Ukrainian economy is not adequate under the current conditions, and this also leads away from a restoration of the balance of power in the region. Accordingly, the conditions for Russian-Ukrainian dialogue have not yet matured, though the efforts of intellectuals could accelerate the process.

Keywords: dialogue, sanctions, economy of Ukraine, reforms.

Тема конференции – «Роль общественных интеллектуалов в российско-украинском диалоге» – безусловно, важна и своевременна, поскольку диалога как такового между странами на данный момент нет. Это тем более печально, что еще полтора года назад речь о диалоге не шла, ибо имел место широкий обмен миллионами представителей обоих государств. Теперь на повестке дня – налаживание диалога, но это лучше, чем бескомпромиссная вражда. И в этом организаторы конференции правы. Интеллектуалы действительно могут чего-то добиться – к ним прислушиваются, они обращаются к народам через СМИ, с партийных и университетских трибун.

Однако, говоря о потенциале налаживания диалога интеллектуалов, надо учитывать контекст, прежде всего процессы, происходящие в РФ и причины этих процессов.

Как мы все помним, в 2011–2012 гг. в России явно имел место политический кризис, власть пошатнулась, сотни тысяч человек вышли на улицы, а еще миллионы были готовы протестовать против мошенничества на выборах. Кроме того, власть обвинялась в вопиющей неэффективности управления страной, в создании «экономики сырьевого придатка». Оппозиция предупреждала «старого» нового президента, что его обещания грядущего процветания не могли быть выполнены в условиях надвигавшегося кризиса, признаки которого были уже тогда очевидны. В таких условиях, я глубоко уверен, власть, элита не имели шансов сохранить легитимность, провести необходимые реформы, достойно встретить и пережить кризис.

Выход, то есть сохранение власти в условиях неизбежного снижения уровня жизни, мог быть найден только в какой-то чрезвычайной ситуации, жесткого конфликта, формирования состояния

«осажденной крепости», когда русские люди автоматически сплачиваются вокруг любого российского правительства – царского, коммунистического, либерального, авторитарного – любого, и готовы терпеть любые трудности и лишения.

Многие политологи тогда говорили, что такую ситуацию могла бы сформировать, например, «маленькая победоносная война». Другие возражали, что разовая акция, подобная войне с Грузией в августе 2008 г., в такой тяжелой ситуации не поможет. Это должен был быть постоянно действующий фактор, что-то типа новой холодной войны. Но не настоящей, ибо тогда Россия будет отрезана от всех финансовых, технологических, производственных ресурсов Запада, и окажется в положении еще более жалком, чем СССР в 1980-е гг., без шансов сохранить место в рамках глобального экономического мейнстрима. Идеальным вариантом, идеальной моделью ситуации для российской власти была бы квази-холодная война, при которой нет полной изоляции и сохранен доступ к ресурсам Запада, но конфронтация позволяет оправдать все провалы в политике и экономике.

Собственно, такая квази-война и началась, и она, по общему мнению, обещает быть затяжной, хотя небольшие тактические периоды разрядки есть и будут вполне уместны. Несмотря на то, что развитие кризисных явлений в России пошло по наихудшему сценарию, кровопролитие на Востоке Украины и западные так называемые «санкции» сформировали для российского руководства пространство для маневра, как экономического, так и политического.

Так, состоялась явно рукотворная девальвация рубля, которая заставила импортеров искать ресурсы дома (это назвали импортозамещением), а экспортерам позволила активнее выходить на мировой рынок. Рукотворность девальвации доказывается, например, тем, что власти, ЦБ РФ на протяжении нескольких месяцев прилагали огромные усилия, чтобы не дать рублю укрепиться.

Произошло радикальное перераспределение финансовых потоков, при этом социальные расходы бюджета снижаются, а финансирование ВПК стремительно растет. Государственно-монополистический капитализм еще активнее наращивает свой потенциал – госкорпорации получили новые порции поддержки, кроме того, создаются новые госкорпорации. Была инициирована дискуссия в отношении увеличения пенсионного возраста с уже обещанным повышением потолка и т. д.

Что удивительно, в условиях весьма ощутимого падения уровня жизни такие преобразования

не только не вызывают никаких протестов населения, но и чудесным образом повышают популярность власти.

Шаги, предпринятые Кремлем в политической сфере, носят не менее решительный характер. Так, практически была уничтожена несистемная оппозиция, а вся системная оппозиция, включая КПРФ, признала президента В. Путина «лидером нации». Произошла чистка и консолидация элиты в форме ее «национализации». Резко усилился Общероссийский народный фронт, призванный присматривать за правящей элитой, в основном на периферии, чтобы та «не перегнула палку». Укрепилась «вертикаль власти» – те, в ком заинтересован Кремль, получили возможность переизбраться на новые сроки. Серьезно ослабла конкуренция в правительстве, где так называемые «силовики» явно отодвинули от кормила власти так называемых «либералов». В условиях мощнейшего пропагандистского давления с целью убедить в реальности враждебного окружения и угрозы войны, президент обеспечил себе высочайшие рейтинги поддержки со стороны населения.

В целом ситуация достаточно благоприятна для Кремля, хотя и не во всем предсказуема. Эта квази-холодная война, искусно сформированная, регулируемая по интенсивности и направленности, постепенно проникает во все поры общества, и ожидать, что она скоро закончится, не приходится. Не для того такие кампании разворачиваются, чтобы быстро их свернуть.

Кремль от этого конфликта выиграл и не скрывает этого. Но закономерно возникает вопрос, а что же делает в такой ситуации оппонент, т. е. консолидированный Запад. Получается, что Запад попал в ловушку, и вынуждено формирует единственно возможный контекст для выживания, как там выражаются, «путинской клептократии»? Но это невозможно, ибо тогда придется обвинить Запад, в первую очередь, его лидера, США, в полной некомпетентности, в непонимании своих собственных интересов.

Мы знаем, что механизм принятия внешнеполитических решений в Америке очень сложен, в него вовлечено множество групп со своими очень специфическими взглядами на внешнеполитические цели и задачи. Некоторые из них, исходя из своих объективных интересов, еще в начале 2000-х гг. требовали поддержать Кремль и его лидера. В конечном итоге, с того момента, как Буш-младший «заглянул в глаза» Владимиру Путину, «ощутил его душу» и увидел в нем «прямого и достойного доверия человека», был налажен доста-

точно надежный и взаимовыгодный канал «личной дипломатии» между лидерами двух стран. Однако сегодня мы видим, что в США большинство групп пришли к консенсусу, что это состояние квази-холодной войны (т. е. ни мира, ни войны) надо продолжать, включая экономическое давление в виде санкций.

При помощи этих санкций, как заявил президент Барак Обама, США «разорвали российскую экономику в клочья». Президент Владимир Путин, со своей стороны, откровенно говорил всей стране, что санкции – вещь не вредная, они только приносят пользу. Его мнение подтверждается некоторыми западными и российскими экспертами, которые считают, что санкции идеально составлены таким образом, чтобы не воздействовать, а служить политической декларацией. Они сформированы для того, чтобы вызывать раздражение, а не чтобы разрушать экономику России. «Ни у кого нет никакого желания вводить по-настоящему эффективные санкции»¹. Даже некоторые официальные лица американской администрации в пику президенту заявляют, что разрушение экономики России никогда не было целью политики США.

Таким образом, Запад, в том числе Америка, Россию «разрывать в клочья» не собирается, санкции похожи на некую схему, объективно позволяющую российской политико-экономической элите выжить в кризисных условиях и начать некие политические и экономические преобразования в стране, о которых раньше она не могла даже мечтать. При этом западная общественность полностью уверена, что «клептократ и диктатор наказан».

В вышеуказанном контексте очень удивляет отношение Запада к тому, что происходит в Украине. Да, страна попала в сложное положение, особенно экономическое, и ей надо помочь. Однако помощь эта выглядит очень странно. Начнем с того, что мы помним пример кризиса в Мексике в 1994 г. Когда США очень нужно было решить проблему кризиса рядом со своими границами, деньги нашлись мгновенно и в нужном количестве – более 50 млрд долларов по самым различным каналам. Кризис в Мексике был потушен очень быстро и эффективно.

Мы помним Польшу конца 1980-х гг., когда начало реформ в стране сопровождалось прощением ей всех долгов, а также очень оперативным предоставлением всех требуемых объемов экономичес-

кой помощи. Наконец, Польша, а также ряд других проблемных стран, прошли через реформы под руководством команды западных экспертов, возглавляемой Дж. Саксом. Его сейчас серьезно критикуют за эти реформы, особенно в России, но, я полагаю, история все расставит по своим местам и правильно оценит его вклад, который по многим направлениям представляется достаточно эффективным – где-то в краткосрочной перспективе, а где-то, как в России, в долгосрочном отношении. Шокотерапевтические реформы тогда сработали, хотя условия для этого были очень неподходящие.

В Украине тоже проводятся некие неолиберальные экономические реформы, но, во-первых, стандартный набор мер, предлагаемый Западом для реформ, не продуман. Во-вторых, отсутствует сплоченная квалифицированная команда экспертов, а в украинском правительстве нужного уровня специалистов просто нет. Хорошо бы привлечь того же опального Дж. Сакса с его колоссальным опытом, знанием Украины и командой (включая Дэвида Липтона, Андерса Аслунда, Кэрол Леонард), а условия для действия именно шокотерапевтических методик здесь созрели – есть вся инфраструктура капитализма, которую и надо «лечить» через оживление рыночных механизмов с помощью фискального инструментария. Таких условий просто не было в Польше, России, Эстонии конца 1980-х – начала 1990-х гг., когда отсутствующую рыночную экономику там тоже пытались лечить «шоковой терапией». Только на экономическом фронте Запад может реально помочь Украине.

В целом, на наш взгляд, усилия Запада по поддержке украинской экономики не представляются адекватными сложившейся ситуации, что, в свою очередь, не ведет к восстановлению баланса сил в регионе. Соответственно, можно констатировать, что условия для российско-украинского диалога не созрели, хотя организованные усилия интеллектуалов могли бы ускорить процесс такого вызревания.

Эта ситуация достаточно хорошо видна в российской глубинке. Примером тому может служить Саратов, где есть журналисты, общественные деятели, ученые, которые пытаются высказаться о необходимости представить объективную картину того, что происходит в Украине и в российско-украинских отношениях, сделать необходимые шаги для инициирования диалога. Однако их усилия не вызывают отклика ни у власти, ни у общественности, ни даже у достаточно большой местной украинской общины.

¹ Egan M. American billionaire: Why I'm investing in Russia // The CNN. – 01.05.2015. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://money.cnn.com/2015/05/01/investing/investing-in-russia-bonderman/index.html?iid=HP_LN [Accessed 05/19/202015].

Наші автори

Ажгихина Надежда,

кандидат філологічних наук, преподаватель кафедры периодической печати факультета журналистики МГУ, секретарь Союза журналистов России (Россия).

Алексеева Галина,

кандидат філологічних наук, заведующая отделом научно-исследовательской работы Государственного музея-усадьбы Л. Н. Толстого «Ясная Поляна» (Россия).

Бабанін Олександр,

кандидат економічних наук, незалежний дослідник (Україна).

Дериглазова Лариса,

доктор исторических наук, профессор кафедры мировой политики исторического факультета Томского государственного университета (Россия).

Жугай Віталій,

доцент кафедри журналістики Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Україна).

Колодій Антоніна,

доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри політичних наук та філософії Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (Україна).

Кудрявцева Наталя,

кандидат філософських наук, доцент, докторант Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ, доцент кафедри теорії і практики галузевого перекладу Херсонського національного технічного університету (Україна).

Мінаков Михайло,

доктор філософських наук, доцент Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Україна).

Носова Ольга,

доктор економічних наук, професор кафедри фінансів та фінансово-економічної безпеки Харківського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України (Україна).

Оболонский Александр,

доктор юридических наук, профессор факультета социальных наук Высшей школы экономики (Россия).

Пашков Михайло,

співдиректор програм з питань зовнішньої політики та міжнародної безпеки Центру Разумкова (Україна).

Смаглій Катерина,

доктор філософії в галузі історії, доцент Київського національного університету культури та мистецтв, директор Київського офісу Інституту Кеннана (Україна).

Теліга Вікторія,

консультант в Організації Об'єднаних Націй, випускниця Програми ім. Фулбрайта (Україна).

Шапиро Александр,

старший научный сотрудник Исследовательского центра семьи и детства Российской академии образования (Россия).

Шенин Сергей,

доктор исторических наук, профессор кафедры международных отношений и внешней политики России Саратовского государственного университета им. Н. Г. Чернышевского (Россия).

Шутов Роман,

кандидат політичних наук, експерт з моніторингу російської пропаганди української громадської організації «Телекритика» (Україна).

Науково-популярне видання

АГОРА

**Російсько-українські відносини:
від травм та конфліктів до примирення та співучасті**

Випуск 15

Редактор *Ю. М. Футей*
Художнє оформлення *О. Я. Остапов*
Комп'ютерна верстка *М. С. Кулікова*

Підписано до друку 24.11.2015.
Формат 60×84 1/8. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 11,85.
Наклад 150 прим. Зам № 15-13.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, Київ, Конtrakтова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92.
e-mail: phouse@ukma.kiev.ua
www.publish-ukma.kiev.ua

A24

Агора: [зб. наук. ст.]. – Вип. 15. Російсько-українські відносини: від травм та конфліктів до примирення та співучасті / Відп. ред. К. Смаглій. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015. – 101 с.

ISBN 978-966-518-688-5

Новий випуск збірника «Агора», що видається Київським офісом Інституту Кеннана з 2005 року, присвячено питанням російсько-українських відносин після Євромайдану. У збірнику аналізуються перспективи співпраці між публічними інтелектуалами, науковцями, представниками громадянського суспільства та журналістами двох країн після анексії Криму та підтримки керівництвом Російської Федерації збройного конфлікту на Донбасі, а також результати, які ця довгострокова співпраця може мати задля примирення двох народів у майбутньому.

УДК 327.5((470+571):477)(082)
ББК 66.4(2Рос)я43+66.4(4Укр)я43